

Зиновій
Книш

НА ПОРОЗІ
НЕВІДОМОГО

Зиновій Книш

НА ПОРОЗІ НЕВІДОМОГО

(СПОГАДИ З 1945 РОКУ)

Срібна Сурма

Торонто

Всі права застережені

ПЕРЕДМОВА

Книжка, що її оце читаєте, вже третій раз з'являється перед українською публікою. Перший раз ішла вона підвалами в часописі «Українське Слово» в Парижі, потім вийшла окремою відбиткою в 1951 році. Розійшлася вона геть чисто до останнього примірника, а зацікавлення нею далі не вгавало і треба було пустити її третій раз на друкарську машину. Що може краще свідчити про книжку, як третій її наклад поза межами України?

Здається, так недавно ще переживали ми описані в ній події, — коли не ті самі, то такі самі, — а то вже двадцять літ від тоді минає і наростає покоління, що їх зовсім не пам'ятає, знає тільки з оповідання батьків. Для декого з нас — це «прокляті роки» з уваги на тодішні зовнішні і внутрішні умови скитальського життя. Одначе, поминувши погані наслідки таборового життя, розгорілі партійні пристрасті і примусову бездіяльність у вичікуванні виїзду кудись у незнаний світ, українці виявили тоді чимало громадської ініціативи та організаційного хисту, в багато дечому випередили вони та перевищили всі інші народи, що їх воєнна заверюха також вигнала з батьківщини. Коли прийде час, історик великої мандрівки українців у світі розсіяння відсіє половину і виловить чисте зерно доброї громадської праці з почуттям відповідальності за свою суспільність і з турботою за добре ім'я українців на чужині.

Невелика була українська громада на межі трьох країн, Австрії, Німеччини і Швейцарії. Невелика числом і територіяльним засягом свого діяння. І склада-

лася вона, як скрізь деінде, з дуже різнорідних ставово-суспільних і політичних елементів. Та й у початках відрізана була від більших українських осередків і скупчень — мусіла здаватися на власний свій розум і керуватися власним політичним інстинктом. Проте можна сказати, що вона непогано записалася в історії нашої еміграції і лишила по собі добру пам'ять у всіх, що чи то самі в ній працювали, чи то стояли з нею у зв'язках.

В «Осередку Культури й Освіти» в Вінніпегу зберігаються матеріяли, протоколи і різні документи українських громадських організацій з Форарльбергу. М. і. має там бути теж повний нарис організованого українського життя в Форарльбергу від самих його початків аж до часу, коли більшість українців роз'їхалася звідти по всьому світу. Варто було б опрацювати ті матеріяли і видати їх книжкою.

А заки це станеться, я віддаю читачам у руки мої власні спогади з тих часів. Вони кінчаються на половині 1946 року, отже говорять тільки про початки організованого українського життя в Форарльбергу. Одначе, в тому першому році не тільки покладено основи українських громадських організацій у тій маленькій країні, але й оформлено їх правно-організаційно та накреслено шляхи, що по них пішов дальший ріст і розвиток, створено форми, що наливалися пізніше змістом.

Працювали над тим усі громадяни-українці, без уваги на те, чи почувалися вони націоналістами, чи демократами з політичної правиці або лівиці, чи належали до цієї чи тієї віроісповідної громади. І роботу свою виконували в згоді та співпраці, у взаємній пошані до себе. Коли ж і були якісь непорозуміння — а де їх нема? — то ніколи не вийшли поза межі відповідальности за спільну долю нас усіх.

Пішовши на невдячну професію пера, списав я багато сторінок за майже сорок літ. Та ледве чи відчував

я коли більшу внутрішню приємність, як пишучи оці мої спогади і згадуючи всіх тих гарних і милих людей — чи то моїх співпрацівників і прихильників, чи то навіть критично настроєних противників з опозиції. Бо нікому з них не можу відмовити патріотизму, особистої культури і тактовності в громадській праці. За багато місця забрало б вилічувати в передмові їхні назвища, читач знаходить їх буде на кожній сторінці цієї книжки. Часом доводиться мені стрічатися з деяким з них, а з деякими може вже ніколи в житті не побачуся. Та може попадеться їм у руки ця книжка, тож її сторінками передаю їм сердечне привітання і дружньо тисну їхню руку.

Хотів би тут висказати подяку тим особам, що були ласкаві подати мені свої завваження і поради перед друком третього видання і прислали світлини на кліші. Це були (в поазбучному порядку) пп.: дир. Білоус Іван, брати магістри Гладилевичі Адольф і Максим, Зорич Богдан, Максимів Онуфрій, д-р Михайлів Володимир, інж. Орищук Євген, д-р Рудницький Володимир, інж. Савойка Любомир, дир. Харак Андрій і д-р Яшан Василь. Ліста цих назвищ була б напевно довша, якби відомі мені були адреси інших колишніх чільних членів української громади в Форальбергу.

Зиновій Книш

І. РОЗДІЛ

ПЕРЕД ВИЇЗДОМ

Кінець війни на горизонті. — Поїздки до Австрії. — Зустріч з Головою ПУН. — Масові арешти націоналістів. — Гра в піжмурки з Гестапо. — Дивна криївка Ольжича. — Плян приїзду до Швейцарії. — Покидаю Львів. — Знайомство в поїзді під Віднем. — Доля кидає нас до Мельку. —

Настав 1944 рік. У повітрі чувся вже кінець війни, невідхильність програної німців була ясна всім, невідомо було тільки, як цей кінець буде розгортатися в подробицях, як довго протягнуться судороги грізного колосу. І цікаве: звичайно думка про закінчення війни сприймається як не з радістю, то з резигнацією — що буде то буде, але минуться нарешті воєнні страхіття, бомби, мандрівки сюди й туди...

Кінця війни хотіли альянти, бо для них це була певна й остаточна перемога. Кінця війни скрито бажали собі й німці, що освоїлися вже з думкою про програш і розвіяні мрії про володіння над світом, а в дальшому продовжуванні війни бачили тільки непотрібні вже тепер втрати й жертви. В закінченні війни кожний бачив для себе якийсь інтерес і в'язав з тим якісь надії, — не було тільки ніяких надій для українців. Це був кінець, що не приносив їм нічого, після нього мав настати початок, що не віщував нічого доброго. І так поміж кінцем і початком плили наші дні, в тривозі й безнадійності...

Я жив тоді в містечку Мельк, на половині залізничного шляху між Віднем і Лінцом. Попав я туди зовсім випадково й несподівано для себе самого. Коли большевицька офензива підсунулася до меж Галичини, чи як називалася вона тоді — до Генерального Губернаторства, — треба було думати про те, як пробратися кудись на захід, щоб не потрапити в московські лабеті. Мавши трохи вільного часу, вибирався я що кілька тижнів до Австрії, шукаючи за приміщенням для своєї родини. Звичайно їздив я до Відня і звідти роз'їжджав у різних напрямках по малих містечках, пробуючи винайняти бодай одну кімнату, щоб опісля переїхати туди нам усім.

Невимовно трудна це була річ: всі села й містечка повні були евакуйованих з північної й західньої Німеччини, найбільше наражених на бомбові атаки. Кожен перся до Австрії, бо там було порівняльно найспокійніше, бомбових налетів майже не було, а коли й були, то обмежувалися до індустріальних центрів і комунікаційних вузлів. До того — це було вже після тегеранської конференції, де проголошено потребу відбудови незалежної Австрії, то ж не один німець спекулював, що Австрію будуть ошаджувати і що легше там буде виждати кінця.

Зайти було в перше-ліпше містечко чи гірське село, бачили ви сотні тих “вибомбуваних”, що мали всілякі привілеї, діставали додаткові харчеві картки і різні “бецугшайни”,¹⁾ не мали ніякого зайняття і годинами облягали ресторани так, що справжньому подорожньому ніде й сісти було.

Якось під кінець січня заїхав я, як звичайно, до Відня. Поїзд прийшов раненько і я, швидко полагодивши справу приділу кімнати в готелі в спеціаль-

¹⁾ Бецугшайн — картка на закуп одягу, постелі, різних фабрикатів, виключених з вільної торгівлі на час війни.

ному мешканцевому уряді на двірці, вийшов трохи пройтися вулицями. Відень ще не пробудився до життя. Тільки де-не-де якась рання птиця показала на вулиці. Позатим Відень — от як Відень, ніхто б і не сказав, що вже п'ятий рік війни. Ішов знайомими вулицями шостого "бецирку",²⁾ околиці Маріягільфештрассе. Перші знаки життя в місті дали — хто? Не вгадали б! Українські дівчата! Відчиняли вікна від кухонь — вставали перші й готували снідання, бо переважно працювали, як домашні помічниці --- перегукувалися між собою. Приємно було почути рідну мову і я теж прилучився до тих вигуків. Дівчата здивувалися, що хтось чужий говорить по-українськи, відчинилося ще більше вікон і поінформували мене, що в кожній кам'яниці є — як не одна, то дві дівчини з України. Живеться непогано, тільки додому хочеться, страх хочеться в Україну!

Українців справді багато було по великих містах у Німеччині, але їх уважали за щось гірше від людей, хоч часом і поводитися з ними людяно. Того самого дня зайшов я до голяра. В голярні були самі жінки, чоловіки пішли на війну і вони мусіли перебрати голярське ремесло. Як відомо, нема більших балакунів від голярів. Слово по слові, а хто, куди за чим і т. д. Кажу, що українець.

— Ви жартуєте?

— Чому ж би? Я таки й справді українець.

— Це неможливе!

— А що ж то, хіба українці з одним оком, або на трьох ногах?

— Ні, не те, тільки українці, то самі прості люди, ніхто з них по-німецьки не говорить і вони не дуже чисті...

Тут зупинилась, щоб не образити клієнта. Таке то поняття мала німота про наших людей.

²⁾ Бецирк — діляниця.

Поблукавши трохи в ранніх годинах, зайшов я до нашого зв'язкового, Миколи Дорожинського, і від нього довідався, що до Відня приїхав Голова Проводу Українських Націоналістів, полковник Андрій Мельник, якому якраз день тому визначено було Відень на місце примусового перебування під доглядом Гестапо. Увечері можна буде з ним побачитися. Я й справді зустрівся з Головою ПУН того вечора, в одній з віденських каварень. Це була перша стріча від трьох літ, від часу, коли Гестапо ізолювало його і тримало під своїм наглядом.

Години минали непомітно і не чувся я, як треба було йти до поїзду. Повертався я додому через Прагу, бо й цим разом нічого не вдалося полагодити.

Поїзд до Праги спізнився. Потім ще забрало мені трохи часу, доки знайшов кімнату в готелі "Беранек", де я зупинявся звичайно в Празі і де за пачку цигарок можна було дістати кімнату по-знайомству. Було вже пізно йти до нашого Провідника на Чесько-Моравський Протекторат,³⁾ він уже мабуть пішов до праці. Телефоную на інший зв'язок і довідуюся, що на помешкання друга Забавського несподівано налетіло цієї ночі Гестапо й арештували його.

Трудно було стрінутися з іншими, бо арештовано тоді більше людей, а кого поминули, той скривався. Не полагодивши справ, я від'їхав тієї самої ночі з якимсь тягарем на серці. Навіть не вступав подорожі до Кракова, пересівся тільки з поїзду на поїзд і підніч уже був у Львові.

Вранці хотів я зайти до Костика Мельника,⁴⁾ передати через нього неприємні вістки з Протекто-

³⁾ Така була урядова німецька назва для колишньої Чехії.

⁴⁾ Кость Мельник — у тому часі визначний член ОУН, знайомий мені від осені 1939 року. Після вбивства полк. Сушка через нього йшов мій контакт з організацією.

рату. Якось не щастило мені того дня: найперше — заспав і прокинувся аж коло 8 години, міг уже Костика не застати дома. Потім — урвалася мені шнурівка від черевика, накінець — трамвай утік з-під носа і я приїхав на місце аж біля дев'ятої години. Заходжу до кам'яниці, де мешкав Костик, при бічній Личаківської, здається це була вулиця Гофмана, піднімаюся на перший поверх, де в помешканні подружжя Єзерських жив Мельник. Двері відкриті, хтось замітає кімнату, мабуть служниця.

— Добридень! Чи є пан Мельник?

— Ай, прошу пана, прошу тікати!

— Що сталося? Чому тікати?

— А бо тут були німці, робили ревізію і забрали пана Костика, ось може десять хвилин, як вийшли.

Хутко збігаю сходами вниз і подорозі благословляю ту шнурівку, що саме вчас урвалася, і той трамвай, що так у пору втік передо мною. Не будь тих дрібниць, що так поіритували мене вранці, довелося б відновити знайомство з Гестапо.

Після обіду вдалося мені відшукати зв'язок через поручника Малого, що телефонував до моєї дружини, щоб мене остерегти, не знаючи навіть напевне, чи я у Львові. Зв'язок іде до Ольжича, що живе при вулиці Пекарській у квартирі Остапа Чучкевича, званого в нас Францом. Самого Франца нема, він уже в дивізії "Галичина", але Ольжич користується його квартирою.

В Організації Українських Націоналістів на той час визначніших функцій я не мав. Десь менш-більш перед роком я здав свій пост Уповноваженого до підготовки III Великого Збору Українських Націоналістів (III ВЗУН). У війсьній ситуації, з порваними зв'язками годі було спокійно відбутися Великий Збір, те місце заступали тим часом різні вужчі й ширші Конференції. Потім раз відвідав мене інж. Бойду-

ник і намовив зайнятися студіями над проектом майбутнього територіально-адміністративного устрою України. Кілька місяців збирав я до того різні записки й матеріали. Поза тим, що кілька тижнів мав

Автор у 1945 році

я доривочні контакти з Сичем,⁶⁾ часом з Ольжичем, а потім з Костем Мельником — на тому й кінчалася тоді вся моя організаційна “діяльність”, якщо можна її так назвати. Але скрізь мене знали, як націоналіста, і було небезпечно в цей час показуватися на вулицях, бо ясно було, що щось діється, невідомо тільки, що саме.

Покищо перебрався я до хати свояків моєї дружини при Задвір'янській вулиці, а коли стемнілося,

⁶ Полк. Роман Сушко.

почвалав до Ольжича бічними вуличками. В між-часі моя дружина випадково стрінула на вулиці ген. Капустянського. Його теж арештували, але після короткого допиту несподівано для нього самого — випустили. Це була помилка Гестапо, та не мали часу її направити, хлопці скрили генерала в безпечному місці.

Все виявилось в Ольжича, до якого почали напливати звідомлення з цілої Європи. Картина була така: продовж 48 годин, 25 і 26 січня, від Марсилії до Гельсінгфорсу переведено масові арешти серед членів нашої Організації. Голову ПУН заарештовано тієї ж ночі після побачення зі мною. Арешти відбулися по всій Україні, потім у Парижі, Відні, Берліні, на Словаччині, в Кракові — скрізь, куди тільки сягала кривава рука Гестапо.

У Львові арештовано Мартинця, Бойдуника, Костика Мельника, Квятковського, що якраз приїхав з Берліна, та багато інших наших чільних членів. Усі вони сидять у гестапівській тюрмі при вул. Лонцького, нічого про справу довідатися не можна. Відомо, що арештами керує центральний уряд безпеки з Берліна.

Ольжич зберігся тільки тому, що довший час жив нелегально. За ним іде скажена нагінка, перетрушують кожне помешкання, де він колись жив, або де бував. Вдалося втекти Славкові Гайвасові, завдяки його великій відвазі й холонокровності: Гестапо оточило дім, де він жив з родиною; доки там добивалися поліцисти до дверей, він швидко одягнувся, взяв течку під паху, вибрав мент, коли поліцист на розі дивився в другу сторону, вискочив з кімнати на першому поверсі і преспокійно промаршував повз гестапівця, удаючи випадкового прохожого. Гестапо шаліє з люті, що “дер роте Той-

фель”⁶⁾) утік, у відплату вкинули до тюрми його дружину з двома малесенькими дітьми і стару матір.

За мною шукають теж. Недальше, як передучора Бізанц⁷⁾) дзвонив до кількох знайомих, розпитуючи за моєю адресою, не здаючи собі справи, навіщо ця адреса потрібна, бо в цілій своїй наївності признався, що цієї адреси потребує Гестапо. Не робив він того в злому намірі. Перед двома тижнями замордовано у Львові полк. Романа Сушка, поліція вела слідство, допитували багато людей і, шукаючи через Бізанца людей, подавала за причину потреби переслухати їх за ближчими інформаціями, що могли б навести на слід убивників.

Мороз пішов мені по спині. Поліційна нагінка увесь час ішла мені по п'ятах і ні вона, ні я про те не знав: з Відня виїжджаю на дві години перед арештом, до Праги приїжджаю на дві години після арештів, Краків мінаю в день, коли там трусять, у Львові 15 хвилин спізнення рятує мене перед тюрмою. Тільки тому, що ніхто не знав місця мого перебування і моєї точної адреси, вдалося мені сховатися в цій великій хвилі арештів.

Було відомо, що я живу не у Львові, десь на провінції, та ніхто докладно не знав, де саме. А жив я в місті Золочеві, мавши водночас мешкання у Львові. На розі вулиць Сапіги, (тоді: Фірстенштрассе — Княжа Вулиця) Задвір'янської і Вишневецьких моя дружина вела крамницю з папером і канцелярським приладдям, там же ж, на третьому поверсі, ми жили й туди приїздив я на суботу й неділю кожного тижня. Про те мало хто знав, я жив ніби ле-

⁶⁾ “Червоний дідько”. Гайвас має ясне волосся рудавої закраски.

⁷⁾ Альфред Бізанц, полковник УГА, в тому часі — Начальник Відділу Національностей і Суспільної Опіки в Дистрикті Галичина.

гально, ніби в підпіллі, голова закрыта, але плечі видно.

Після арешту полк. Андрія Мельника, Ольжич, як заступник Голови ПУН, перейняв фактично всю керму Організацією в свої руки. Було справою найбільшої ваги подбати про його безпеку. В мешканні Франца лишатися було недобре, туди заходило багато людей і швидше чи пізніше Гестапо могло впасти на його слід. Наразі пішов він ночувати з мною до свояків моєї дружини, але й там було зле. До мешкання можна було, правда, зайти з сходової клітки непомітно, але до туалети треба було виходити на галерію здовж стіни від подвір'я — більшість старих львівських кам'яниць була так побудована — а кам'яничка мала, люди жили там від довгих років, усі себе знали, поява чужої людини дуже звертала на себе увагу.

Доки там шукали для Ольжича відповідної конспіративної квартири, він рішився на крок, що здивував мене і що його тоді не міг я назвати розумним, хоч здогади Ольжича потім показалися правильні. Ольжич просив мене відступити йому кімнату в моєму мешканні!

— Чи ви з глузду зсунулися? Та ж я сам тікаю від своєї хати, на мене теж увага поліції спрямована, а ви лізете чортові в зуби!

— Саме тому нікому й на думку не впаде мене там шукати. Гестапо знає, що ви бережетеся і не подумає, що ви житимете в своїй хаті, бо ж ніхто того не робить, хто криється перед поліцією. А місце там добре: в кам'яниці живуть самі німці, вона на розі трьох вулиць, звідусіль можна до неї непомітно підійти, таки там буде мені найкраще й найбезпечніше.

— Не хочу вас спиняти, бо не жалію вам хати, але вічно неспокій буде мене мучити і ви теж

спокою там не зазнаєте, бо ану ж котрогось дня випадок...

— Досі випадок завжди ставав по моїй стороні, сподіваюся, що так буде й далі.

Того самого вечора Ольжич перейшов жити до мене і перебув там більше місяця, майже до самого мого виїзду на еміграцію.

А тим часом росло напруження, між німцями кинулася паніка. Кожного вечора відходив один поспішний поїзд на Краків і перед ним відбувалися дантейські сцени: німота лізла до вагонів крізь вікна, одні тягнули їх у середину, а другі стягали за ноги назад. Тут побилися по мордах два німці, цивільний партієць з військовиком, там поліційна стежа розділяє двох інших закукурічених, що сперечаються, хто має більше право до поїзду.

Паніку поширювали цивільні німці, переважно у бронзових уніформах, що їх в Україні називали "жовтокабатниками". Минулої осені сараною насунули вони з-за Збруча, везучи повні авта харчів і всякого награбленого добра. Більшість з них не хотіли вертатися до Райху, щоб не йти до війська, якось поприміщувалися в Галичині й Польщі. Тепер ставало гаряче, далі давай драла! Військові й деякі чесні німці з погордою дивились на ту голоту і не скривали своєї ненависти до них, уважали їх причиною свого нещастя й одверто лаяли їх на очах "унтерменшів".^{*)}

Хоч на фронті притихло від кількох тижнів, але ця паніка німців денервувала й насичувала атмосферу непевністю та почуттям небезпеки. Ляк перед поліційною нагінкою минув, якось не чути було про дальші арешти, і я знову почав їздити в Австрію. Тоді то Ольжич натискав на мене, щоб виїжджати

^{*)} Унтерменш — гіршого ґатунку людина, недорозвинена умово й морально. Туди німці зараховували всіх слов'ян.

якнайшвидше, бо кінець висить у повітрі. Він сам лагодився йти пішки в останній хвилині.

Саме тоді переводив він розподіл організаційних кадрів на т. зв. одинку й двійку: одинка залишалася на місці для підпільної роботи, двійка, зложена головню з людей старших, одружених і розконспірованих, мала евакуюватися на захід. Ці приготування частинно відбувалися на моїх очах, майже щодня приїжджали хлопці з візочком по циклостильний папір до нашої крамниці, робилися запаси для підпільної “літератури”.

Прийшла нарешті черга й на мене. Одного вечора Ольжич серед розмови кинув мені питання:

— Чи не поїхали б ви до Швейцарії?

— Я заскочений цим питанням. Авже ж, що поїхав би, та як це зробити? Ви ж знаєте, що я вже два рази вибирався закордон з організаційного доручення⁹⁾ й обидва рази нічого з того не вийшло.

— Цим разом може вийти, хоч трохи ризику на себе треба взяти.

Плян був такий: В місті Констанці, на німецько-швейцарській границі, жив наш член, що перейшов туди до праці зараз на початку війни 1939 року. За п'ять літ він там задомовився, всі його знають, має він знайомства поміж місцевими “нижчими чинами”, навіть ходить часом з ними на швейцарський бік. Мені треба переїхати до Констанци і там поселитися. Це надграницна смуга, але цей друг мені допоможе, знайшовши працю в воєнному промислі, що дасть мені право на перебування. Через нього зв'яжуся з нашими людьми в Швейцарії, куди згодом сам перейду кордон нелегально. Мене заарештують і буде небезпека видачі німцям назад, бо швейцарський уряд не приймає втікачів,

⁹⁾ Весною 1940 року — до Америки і влітку 1943 — через Болгарію до Туреччини. Про це мова в інших споминах.

тільки жінок і дітей. Все ж таки є відомості, що деякі втікачі там залишилися. Раз я там знайдуся з родиною, мала правдоподібність, щоб нас розлучили.

Наші люди в Швейцарії припинили, самі живуть під безнастанною загрозою виселення, але пускаються в рух усі пружини, хоч як вони слабкі, щоб я

Моя дружина Реня і син Юрко

там залишився. Можливо, що прийдеться мені бути якийсь час за дротами, але наші друзі подбають про комунікацію з зовнішнім світом. Моїм завданням буде негайно поінформувати заморських українців про стан на рідних землях, про події в українській суспільності та в нашій організації. До поважніших альянтських чинників тепер мені добратися не вдасться. А навіть, якби вдалося, вони не схочуть зо мною говорити. Цю роль мусять на себе взяти українці заокеанські, як громадяни переможних держав. На деякий час стануть вони речниками укра-

їнської справи на міжнародньому полі. Наше завдання — передавати їм якнайскоріше матеріяли та інформації.

Адресу й кличку дістану завтра, сьогодні нема часу шукати їх у тайному архіві, спішитися на побачення з кур'єром, що якраз приїжджає з Волині.

На тому ми розсталися з Ольжичем і це було моє з ним останнє побачення. Другого дня на стрічу він не прийшов, переказував зв'язковим негайно виїжджати зо Львова і ждати на далші доручення в Кракові. Туди привезе мені адресу, кличку і листа Нуся Барановська. Чоловіка, що в нього зберігаються архіви, кілька днів у Львові не буде.

Вже давніше перевіз я до Кракова речі і свого трилітнього сина, Юрка, що користав з гостинності д-ра Євгена Юлія Пеленського. Туди поїхали тепер ми обидвоє з дружиною і звалилися на голову родині Пеленських. Кілька днів ждав я на зв'язок від Ольжича, прийшла записка — їхати далі, умовлені речі прийдуть на адресу нашого Провідника в Австрії.

І знову я в Австрії, далі шукаю приміщення. Справа зовсім безнадійна: помешкання можна дістати тільки шляхом урядового приділу, що дається тільки працюючим людям. Але коли я прийму працю, тяжко буде її покинути, бо в Німеччині воєнні закони, робітники прив'язані до місця праці. Та й не така то легка справа працю дістати. Праці скрізь, куди не глянути, — зараз візьмуть, але під умовою, що самі собі знайдете помешкання. І так заворожене коло: нема помешкання, бо нема праці, нема праці, бо нема помешкання.

Сиджу так у поїзді й сную ці турботні думи. Біля мене пакає люльку якийсь добродій у тирольському капелюшику. Австрійці за словами у кишеню не лізуть, швидко заходимо в розмову.

— Куди їдете? Звідки походите? Що чувати на сході?

Відповідаю стримано, біс його знає, хто це, і чи під добродушною маскою не скривається запеклий німчур.

Оказується, що мій сусід — ляндрат¹⁰⁾ у Мельку, недалекому містечку, за хвилин 5 — 10 буде там ставати поїзд.

— Навіщо вам тинятися десь по фабриках? От ставайте до праці в мене в “ляндратсамті”, працю будете мати відповідну до своєї освіти, наразі будете жити в готелі на наш кошт, а швидко ми вам і помешкання постараємося. Околиця в нас гарна, здорова, напевно і ви і ваша родина будете задоволені.

Слухаю і не знаю, чи вірити своїм вухам. Але ось уже поїзд сповільнює біг, за хвилю стаємо на станції, нема часу довго рішатися.

— Згода! подаємо собі руки, як на торзі, і вискакуємо з поїзду.

За нецілої пів години все оформлено в уряді праці і в ляндратсамті, ще цього самого вечора вертаюся по родину до Кракова, вже як “Крігсавс-гільфсангештельтер”¹¹⁾ з приділом до комунальних податків.

За тиждень ми вже в Австрії. У Відні наздігнала нас Нуся Барановська: Ольжича накрило Гестапо, нема ані адреси до Констанци, ані клички. Провідник на Австрію не знає нічого і так третій раз падає плян видістатися поза межі німецького кітла.

Під гнітучим враженням арешту Ольжича пускаємося в перший етап еміграційної мандрівки і влаштовуємося в Мельку.

¹⁰⁾ Ляндрат — начальник повітової адміністративної влади, як “повітовий староста” в Австрії та в пізнішій Польщі.

¹¹⁾ Помічний урядовець на час війни.

II. РОЗДІЛ

У КОЛИСЦІ АВСТРІЇ

Дунай, річка Нібелюнгів. — Історичні пам'ятки в околиці. — Манастир Бенедиктинів. — Сюди заганялися мадяри й турки. — Австрійські чумаки. — Козаки в Мельку. — Концентрак. — Будують підземну фабрику. — Бомби на концентрак і їхні жертви. —

Околиця там прекрасна. Дунай проривається через обніжжя Альп і входить у чудову долину Вахав, що починається в Мельку і крутою гадюкою в'ється кількадесят кілометрів до старовинного міста Кремс. Мальовничі узгір'я, стрімкі кручі на сотню метрів заввишки, надбережні узбіччя з руїнами середньовічних замків — ось краєвид Вахав. А влітку все це вкрито рясним цвітом вишень і морелів, села тонуть у садках — просто рай, ніхто й не думає тут про війну.

Кожне село, кожна скеля і круча має свою згадку в австрійській історії. Тут ось недалеко, на лівому березі Дунаю ще добре зберігся замок, де в'язнили колись англійського короля Ришарда Львиного Серця і де його рідною піснею відшукав вірний друг. Колись ішли сюди галасливі прогульки: поїзди підвозили з Відня до Мельку, тут уся кумпанія сідала на кораблі та плила вниз по Дунаю. Війна відсунула в забуття ці веселі давні австрійські часи, лишився тільки спомин і безчисленна кількість

готелів та готеликів: що-четверта хата в центрі Мельку, це “Гастгавс”,¹⁾ розрахований колись на туристичний рух.

Саме містечко розкинулося під горою, що стрімко спадає до Дунаю. На скелі — могутній монастир Бенедиктинів, т. зв. Штіфт, що панує над цілою околицею і звідки видно далеко вгору і вниз Дунаю. Підбудований він глибокими і просторими льохами, повними величезних бочок від вин. Вони порожні тепер, але перед першою світовою війною вино плило туди з розлогих монастирських дібр в Австрії і Мадярщині. Туди тікали ми в часі летунської тривоги, у монастирських підземеллях легко вміщалося ціле містечко, п'ять до шість тисяч душ.

Сам монастир — одна з кращих пам'яток австрійського барокко. Його будівничий проживав недалеко звідсі, в місті Сант Пельтен, що прибрало собі реклямову назву “місто німецького барокко”. Фронтом він до заходу, ген-ген далеко видно, як блищить срібна стрічка Дунаю, річка Нібелюнгів. Бував тут і Наполеон, його батареї з монастирського подвір'я боронили переправи через Дунай. Старенький чернець, що опроваджує нас по будинкові, показує невеличке місце, що й досі зберегло назву “городчик Наполеона”. Тут любив стояти завойовник Європи і дивитись на захід сонця, що сідало далеко на річку й останнім промінням золотило монастирські бані.

Той же старенький дідусь з любов'ю показує нам гордощі “штіфту”: довгі галерії з портретами австрійських князів, цісарів і абатів Мельку; величезну бібліотеку, славу на всю Німеччину багатством своїх рукописів, що їх з правдивою бенедиктинською пильністю переписували ченці на пергаментях. З гірким жалем говорить, що австрійський

¹⁾ Гастгавс — гостинниця.

республіканський уряд продав за долари до Америки безцінної вартости монастирські скарби: два античні рукописи з X століття й перводруки Біблії.

Містечко Мельк — на дальшому пляні монастир Бенедиктинів

Небагато цінностей можна тепер побачити, все поховане внизу, для безпеки перед налетами.

Входимо до церкви. Вона дуже відрізняється від понурих латинських святинь, що тонуть у сутінках. Нема того напів сумерку, що овіває людину таємничістю і будить страх перед Богом, скрізь щедро вливається світло через прегарні вітражі, ясно всюди, як в українських церквах.

Куди не ступите, скрізь тхне старовиною. Щокілька кроків бачите вмуровану в стіну кам'яну таб-

лицю з пригладкою про якусь то древню подію. З однієї довідується, що це прастара германська оселя, що про неї зустрічаються згадки в нібелюнгських загах. Тут була колись Австрії, звідсі виводиться рід князів Бабенбергів. Ось цей монастир був колись їхнім родовим замком, пізніше подарували його Бенедиктинам, а самі перенеслися кудись під Відень. Ще залишилися дві старезні вежі з північної сторони монастиря, двічі ґрунтовно з тих часів перебудованого.

Ось на маленькій, та престарій, хатині знову габлиця. Вона каже вам, що сюди загналися мадяри в своєму поході на захід. Оподалік, у невеличкому сільці відбувся з ними бій, після чого малярська хвиля відплила на схід та осіла в наддунайській кітловині.

Ще інший напис сповіщає, як то хоробрі мешканці міста, вірно з'єднавшись довкола свого абата, ставили чоло турецьким ватагам, що облягаючи Відень під кінець XVII століття, забігали аж сюди.

Зустрічаєте згадки і про менш важні події, але дорогі для кожного мельківця, бо згадуються там імена, що їх нащадки по сьогодні живуть у містечку: тут ось перед брамою міста захворів коваль Гундакер та якийсь Гагер, вертаючися возом з далекої подорожі. Достоту, як наші чумаки. Хоч не впустили його до міста, але пошесть таки туди дігалася і жертвою її впали десятки громадян.

Всі ставляться з пієтизмом до старовини, видно опіку уряду, міста й приватних осіб над кожною дрібничкою, що нагадує минуле.

Жаль бере, коли подумати про Україну. Австрійські Бабенберги — це ж купа жебраків супроги наших Володимира Великого чи Ярослава Осмомисла, що теж у тих часах жили, їздили по своїй землі, суди чинили, закони творили, міста й городи будували. А де ж сліди того? Невже ж тільки

ворожу руку слід винуватити в тому, що вони загинули? Скільки мертвих свідків величнього минулого пропадає через нашу власну недбалість і не-свідомість!

Сюдою, по далекій чужині, також ходила колись українська нога. Зараз за містом можна оглядати “Руссенденкмаль”.²⁾ Це мурований гробівець, оточений залізною огорожею серед групки тополь. Напис на ньому говорить, що поставлено його 1895 року “по височайшому велінню руського імператора” на пам’ять 300 вояків, що загинули тут майже сто літ давніше в наполеонських війнах. Не самотні ці жертви. Переказ говорить, що відділ козаків гнав-ся раз за Наполеоном. У Мельку захопила їх ніч, козаки заночували в башті, розложили багаття і померли від чаду. Що ж це за “руські воїни”, які ж це козаки ХІХ століття, як не наші прадіди загналися над Дунай, щоб знайти смерть за чужою славою?

Кинемо зором у другий бік — і ми вже в жахливій сучасності. Там, під горою, місто дерев’яних бараків півколом оперезало величезні, ще цісарські казарми. Цілий цей комплекс оточений колючим дротом з дерев’яними вежами на рогах, а з них грізно глядять на вас дула скорострілів. Це концентрак. Живе там понад 10.000 в’язнів, що працюють кілька кілометрів далше при будові підземної фабрики. Між Мельком і сусіднім селом, Льосдорф, підноситься гора з м’якого пісковику — вже три місяці день і ніч не вгаває там праця. По великому майдані під горою вештаються робітники, їздять вузькорейкові залізнички, метушиться людська комахня. Все прикрите величезними зеленої краски сітями для маскуванню перед літаками. Вночі сліпучим світлом б’ють рефлектори, праця йде далі, людські мурав-

²⁾ Руссенденкмаль — руський пам’ятник.

лі риють гору, вбудовують у неї розмонтовані з промислового осередку Штайр машини. Ще й до половини праці не дійшли, а вже якісь частини до літаків продукують.

Манастир Бенедиктинів у Мельку над Дунаєм

Фабрика працює для летунства, отже всі терени, будинки й робітники стоять під охороною “люфтваффе”,³⁾ до неї належить теж і концентраційний табір. Два рази денно можна бачити, як ідуть ці нещасні, — лоби в них до половини поголені, одяги смугасті, як у борсуків, — взявшись попід руки по п'ять чоловік, вистукують дерев'яниками по рівному асфальтовому шляху. Довкола вояки з ав-

³⁾ Люфтваффе — повітряна зброя. Так називалося німецьке військове летунство.

томатами в руках, та не вони це знущаються над в'язнями. Що п'ять-шість рядів ідуть по боках червонопикі, добре підгодовані в'язні з киями в руках. Вони підганяють до поспіху, покрикують на в'язнів тут і там штовхають, де попаде. Це "капо", наглядачі з-поміж самих в'язнів.

Майже два роки пізніше доводилося мені говорити з одним українцем, селянським хлопцем з Золочівщини, що просидів у тому таборі кілька місяців, доки не вивезли його далі на захід. Більш половини в'язнів там — це українці, чи краще урожденці України, бо багато з них почувалися тільки "советськими людьми", без виразного національного обличчя. Саджали їх до концентраку за всяку дрібницю, а найбільше за здогадний комунізм і за втечу від примусової праці. Комуністами ці нещасні ставали щойно в таборі, з ненависти до німців. Бо й справді, від кого їм було ждати порятунку, як не від Красної Армії і від батька-Сталіна, якого на початку війни ненавиділи може неменше, як тепер німців.

"Капо" підбиралися переважно з німців, кримінальних елементів і колишніх комуністів. Але не бракувало між ними й поляків, що як "капо" стояли чисельно на другому місці, були жорстокі і страшенно знущалися над своїми співтоваришами недолі. Багато пізніше розказував мені один колишній в'язень, скільки то польські "капо" вигубили власної польської інтелігенції в концетраках — у них була засада: "бій — бо цен забійон" (бий — бо тебе вб'ють).

Ні одного моменту не можу собі пригадати, щоб хтонебудь з місцевих австрійців — навіть ворогів гітлерівського режиму — бодай раз спочутливо висловився про тих нещасників. Холод, байдужість, часом ненависть — ось і все. Коли наближав-

ся кінець, австрійські “фройляйни”,⁴⁾ що працювали разом зо мною, турбувалися тільки тим, чи команда табору зліквідує тих в'язнів начас, бо що ж то буде, коли кільканадцять тисяч виголоднілих і сексуально спрагнених людей одного гарного дня вирветься на волю!

Раз якось американські літаки перелітали понад Мельком — зрештою це було майже кожного дня — й один з них скинув на концентрак кілька бомб меншого калібру. В'язні працювали на дві зміни, вдень і вночі, нічна зміна якраз тоді спала. Загинуло понад 300 в'язнів і 39 німців. Це останнє число пам'ятаю добре, бо в місцевій фабричній столярні працював свояк моєї дружини і фабрика дістала доручення негайно доставити 39 домовин. Після того місцева команда протилетунської оборони видала наказ, щоб у столярні завжди стояло готовими 100 домовин.

⁴⁾ Фройляйн — панна, означення дівчини, що ще не вийшла заміж.

III. РОЗДІЛ

БЛАГОСЛОВЕННА “УРЯДОВА КЛЯМКА”

Українська колонія в Мельку. — Пошана австрійців до урядової клямки. — Стаю перекладчиком. — Німецька товариськість. — Протилетунська оборона. — Зозуля в радіо. — Летунські тривоги. — Відважний гавптман.¹⁾ — Під скорострільним вогнем з літака. — На захід пливуть валки втікачів.

Життя в містечку плило одноманітно і, якби не часті алярми, зрештою нікому нешкідливі, — можна б сказати, що й спокійно. Ляндрат, людина дуже порядна, до чужинців ставився добре, не робив різниць поміж ними й німцями. В його уряді працював нас доволі великий гурт: 3 українці, 3 чехи, 1 серб, 1 словінець та 1 поляк. Цей останній дуже скоро перестав признаватися до свого народу і зробився фольксдойчем,²⁾ хоч це не принесло йому ніякої поправи.

Незабаром зібралася нас невелика колонія українців: приїхала моя мати й сестра з двома дітьми, мій шурин Володимир Кохан, колишній посол і директор Центробанку, з родиною, проф. Чорнодольський з Золочева, нотар д-р Шкільник з Пере-

¹⁾ Гавптман — сотник.

²⁾ Фольксдойче — людина німецької національності, але без німецької державної приналежності.

мишлян. Всіх нас призначили до якоїсь праці, що з неї мало було користі, але збережена була засада, що кожен мусить працювати, бо в часі війни не вільно дармувати.

В монастирському фільварку працював агроном Дзюбинський з Перемищини, старша вже віком людина. В самотній місцевій каварні була кельнерка українка, колись урядничка Повітового Союзу Кооператив у Золочеві. Друга її сестра працювала в пекарні, а третю приділили на домашню помічницю до якоїсь старшої хворої дами. Це була родина Древницьких. Був там ще якийсь молодий чоловік, що залицявся до одної з панночок, він їздив кожного дня до підземної фабрики в Льосдорфі. В шпиталі працювала дівчина з Бережанщини, в одному з ресторанів — хлопець і дівчина з Галичини. Ще одна дівчина пильнувала дітей якогось урядовця, а в шевця були два хлопці з Східної України та якийсь старший чоловік з Кам'янця Подільського, завзятий більшовик, що старався завжди говорити ломаною московською мовою. Це були всі українці в містечку.

В околиці було багато сільської молоді, особливо дівчат з Надніпрянщини, всі вони жили думкою якнайшвидшого повороту додому. Хлопці були побільшевичені, не так з внутрішнього переконання чи з розуміння суті справи, як з ненависти до “германців, сукіних синів”. Позатим це були добрі люди й радо помагали нам у наших експедиціях на села, щоб поміняти щонебудь на харчі.

Склалося так, що швидко я здобув собі авторитет у містечку. Немало причинилася до того стара пошана австрійців до “урядової клямки”, передана в спадщині галичанам. Хто працює в державному уряді, хоч на підленькому місці, того більше шанують, його праця вважається більш почесна. Я був один з перших чужинців у “ляндратсамті” і

люди виміркували собі, що коли “авслендера”³⁾ туди пустили, мусить він мати повагу. Це зараз мало свої добрі щоденні практичні наслідки: в пекаря, молочаря і м'ясаря давали більше харчів за менше

**Група працівників уряду ляндрата в Мельку.
В другім ряді посередині — автор.**

карток, у господарському уряді — безугшайни. Коли до того моя дружина пустила в рух цигарки, — ми просто перестали відчувати війну та війні злидні.

В урядах сиділо повно німецької шантрапи, фахових та освічених людей було мало, одні пішли на війну, других перенесли в окуповані території. Їх місце зайняли всякі купчики, ремісники і т. п. старші люди, що може були дуже добрі в своїх професіях, але були нікудишні в урядах. Для прикладу:

³⁾ Авслендер — чужинець.

будівельний відділ провадила старша фройляйн, що 15 ліг була готелевою послугачкою. Тільки на найважливіших постах траплялися ще давні урядовці старої австрійської та німецької школи. Серед таких умовин нетрудно було мені виробити собі позицію: поневолі зверталися за різними справами до мене, де не могли собі дати ради.

Крім того в скорому часі став я генеральним “дольмечером”⁴⁾ на цілий Мельк. В околиці були сотні й тисячі робітників усяких національностей: українці, москалі, поляки, південні слов'яни, чехи, французи, бельгійці, голяндці, італійці — одним словом, уся “Нова Європа”.⁵⁾ Вони щораз заходили в конфлікти то з урядами праці, то з жандармерією, то з судами і мене кликали бути посередником при порозумінні. В Німеччині діяли расові закони, кожен народжену дитину визначували до якоїсь класи і в тій справі батьки складали декларації до картотеки містечка. Це відносилось теж і до чужинців. Багато дівчат приводили на світ нешлюбних дітей: мати українка, батько француз, або навпаки. Ніхто б тим не турбувався, якби не те, що треба устійнити батьків та визначити расову категорію немовляти. Ішла в рух процедура, в якій часто батьки й урядовці не могли себе зрозуміти — давай кликати мене. Пізніше я мало вже працював на своєму властивому місці, увесь час швандявся по всяких урядах. Зате належалася мені заплата по урядовій ставці, коли ж я її зрікся, бо виконував це в часі своєї урядової праці, всі почали відноситися до мене з ще більшим респектом.

Німецьке життя мало багато дечого такого, чого я досі не зустрічав. Передусім вдарила в вічі

⁴⁾ Дольмечер — перекладчик.

⁵⁾ “Нова Європа”, “Новопорядкування Європи”, “Новий лад в Європі” — кличі німецької гітлерівської пропаганди.

товариськість у праці, “камерадшафт”, як вони називали. В кожному відділі була особа, що мала пильнувати всіх уродин, ім'янин та всяких інших okazji. Якось було так, що мої уродини — 16 червня — припали перші в відділі. Вранці, при вході до уряду, ждав на мене ляндрат з побажаннями, а на своєму столику застав я вазончик з квітами і — невидане диво в Німеччині — кусень “шпек”-у^а) й кілька цигарок. І так було кожному, чи він працював там десять літ чи один тиждень.

Час до часу йшли ми на деякі спільні праці: помагали селянам у жнивях, головню збирати картоплі, або заготовляти дрова на зиму для уряду. Цей день був вільний від урядової праці, лишалися тільки дижурні, а ми з пилами й сокирами або лопатами йшли в ліс, чи в поле, від старости до сторожа. В праці не було різниці між ніким, усі мусіли однаково робити, після чого їли, що хто приніс. Цієї товариськості праці не зустрічав я пізніше ніде в моїй життєвій мандрівці, хоч доводилося немало світа переміряти.

У п'ятницю, суботу й неділю — грало одинокє кіно в містечку. Часом їздили ми до Відня на неділю, побачитися зо знайомими, в гарну погоду купалися в Дунаю, або їздили на прогульку в долину Вахав. Ніхто б не сказав, що живемо в часі найстрашнішої з воєн, якби не нагадували нам того часті летунські алярми.

Спочатку було це доволі рідко. Воєнного промислу в околиці не було, підземна фабрика щойно почала будуватися, не мали чого тут літаки шукати, не було на що скидати бомб. Але перелітали вони понад нами, прямуючи на Відень, на Лінц, до протекторату або до Центральної Німеччини зо своїх баз в Італії. Тоді гуділи сирени і цивільна служба

^а) Шпек — сало.

протилетунської оборони заганяла нас у сховища. Для нашого бюро призначені були земні сховища в ярузі пільної дороги. Доброї безпеки вони не давали, але були за містом, оподалік від людських осель і було мало правдоподібно, щоб падали там бомби. Заспокійливо впливала теж близькість концентраку, ніхто не сподівався, щоб американці бомбардували в'язнів.

Хто мав службу в обороні, залишався в будинку. В підвалі рівенько і з німецькою акуратністю покладані були лопати, джигани, сокири і всяке приладдя до гашення вогню. Нас вишколювали, що коли і як уживати, ми це вислухували, але хто б міг привести на тямку всі ті науки в моменті справжньої небезпеки? Був там теж телефон, безпосередньо сполучений з телефонною сіткою протилетунської оборони, щокілька хвилин централія з Сант Пельтен подавала звідомлення про акції перелітаючих ескадриль — все було продумано дуже добре, зорганізоване зручно, функціонувало справно. Але чути було безпорадність супроти налетів. На небі не бачили ми німецьких літаків, раз усього відбувся повітряний бій і зістрілено один американський літак.

Пізніше, коли брали під зброю всіх, хто сяк-так до неї надавався, коли навіть дівчат, що з них на половину складався бюровий апарат, покликали в спеціальні помічні формації протилетунської оборони, почали притягати чужинців до більш відповідальних функцій. Інколи мусіли ми відбувати нічну службу. Наперед, як тільки загуділи сирени, прибігали ми до уряду й були там на поготівлі на випадок пожежі. По вулицях ходити в часі тривоги невірно, замість перепусток дали нам сині опаски з урядовою печаткою. Опісля треба було два рази на тиждень ночувати в спеціальній кімнаті. Цілу ніч дижурували на зміну дві телефоністки, нашим

завданням на випадок тривоги було збігти як найшвидше до “бункру”) в скелі над Дунаєм, залучити телефонічний апарат до сітки летунської оборони, відбирати й нотувати перші звідомлення, доки не прийдуть телефоністки. В величезних масивних скелях, що на них побудовано монастир, від кількох місяців вертіли сховища для мешканців міста. Окремо виверчено кімнати для команди місцевої протилетунської оборони, що складалася з ляндрата, крайсляйтера⁷⁾ партії, коменданта жандармерії й посадника міста. Гестапа, на щастя, в нашому місечку не було.

Зараз побіч була ждальня колишнього пароплавного товариства і там замкнені були телефонічні апарати в двох скриньках: один до місцевої сітки, другий до команди в Ст. Пельтен. Ось ці то скриньки треба було швидко занести до бункру, залучити й відбирати звідомлення. Тим часом робила це телефоністка в уряді і ждала на знак, що апарати вже залучені, тоді прибігала нам на зміну. Це вважалося довірочною справою, але мусіли вживати нас, бо німців було мало, більшість урядовців жила в околиці, до праці доїжджали автобусами й залізницею.

Вліті ми радо вітали алярм, це вносило різноманітність у монотонію щоденної бюрової праці. Як тільки випав гарний день, уже було певне, що довше десятої години не посидимо — в той час менш-більш починали показуватися на небі літаки. Найперше бачили ми крізь вікно, як ішли додому діти з садочку, між ними й мій Юрко. Це значило, що радіо проголосило сигнал: “Анфлюг авф Кернтен унд Штаермарк”.⁸⁾ Кілька хвилин пізніше ку-

⁷⁾ Бункер — спеціальне бетонове сховище.

⁸⁾ Крайсляйтер — окружний керівник.

⁹⁾ Літаки в напрямі на Каринтію і Стирію.

кала зозуля в радіо і вилучалися авдиції — це було знаком близької тривоги. Був навіть дотеп такий:

— Яка різниця між куканням зозулі в лісі і в радіо?

— Коли в лісі — дзвонимо грішми в кишені, коли в радіо — зубами зо страху.

Як тільки закувала зозуля, наш шеф кімнати Гагер, сотник резерви і бакалійний купець з фаху, комендант фолькштурму в близькому містечку, що з поважною зарозумілістю розказував про свої воєнні подвиги (він відбув похід в Україну й дійшов до Полтави), перший починав нервуватися, закривав це куренням цигарки, щоб забезпечитися перед нашими жартами. Він теж перший тікав до сховища. На мене припадало йти останнім, оцінили, що маю довгі ноги і зможу наздігнати своїх, а перед відходом мусів я повідчиняти вікна, щоб рятувати шибки від тиску повітря в разі бомб, позносити в підвал машини до писання й замкнути кімнату на ключ. З часом набрав я такої вправи, що мимо всього швидше від інших прибігав до сховища.

Наш гавптман зараз ліз у діру і не показував носа, доки не пролетіли літаки, а ми сиділи під кущами й дивилися, як виблискують ескадри срібними животами. Часом рахували літаки: в безконечній черзі летіли хвилями по 50 — 60, інколи 900 або й 1.000.

Але одного разу скоїлося нещастя. Вийшли ми в поле, як звичайно, поприміщувалися на сугорбі під деревами. Я сидів під корчем і читав книжку, два чеські робітники вилізли на дерево нарвати черешень. Не завважили ми, як ущух гамір: проїхав колесом жандарм і нагнав усіх до діри — по околиці кружляють окремі літаки. Вони були найбільш

¹⁰⁾ Фолькштурм — помічні військові формації старших і нездатних до фронтової служби людей. Створено їх під кінець війни.

небезпечні для цивільного населення, був це час летунського терору, коли американці обстрілювали прохожих на вулицях і селян на полі, низьколетнім ходом спускалися вони на землю й косили скорострілами, кого попало. Небезпеку почули ми, аж упали бомби на концетрак, якого пів кілометра від нас. Гей, як схопився я, наче попарений, а за мною посплигували обидва чехи з черешні! Здається, витримав би світовий рекорд у бігу. А кругом кулі прискають по камінцях на дорозі, чути сухий тріскіт угорі і дзенькіт вниз. Біжимо, аж дух запирає, я по середині, чехи краями. Я добіг щасливо, стільки всього, що шапку згубив, а чехів поранило в ноги, так і осталися на дорозі. Швиденько принесли їх до дір і дівчата перев'язали їм рани. Один з них потім більше місяця відлежав у лікарні.

З того часу перестав я грати відважного і слідом за гавптманом чимчикував послухно до діри, як тільки почувся гуркіт літаків.

В монастирських підвалах поставлено лавки з дощок, заведено сильніше світло, можна було й почитати. Нераз тривога тривала п'ять до шість годин і не вільно було звідти вийти. Діти бігали поміж боднями, вереск і гамір заглушував усе. Пізніше, коли ще кілька бомб скинули в околиці, більшість людей тікала до скелі, там було менш вигідно — ні лавок ні доброго світла — зате безпечно. Скелі 20 — 30 метрів завтовшки, ніяке V-1 ні V-2¹¹⁾ не пробило б.

Отак минали дні: висадка в Нормандії, атенат на "фірера", капітуляція Румунії. Прийшла осінь і принесла безконечні валки втікачів: битим шляхом

¹¹⁾ Фергелтунгсваффе 1 і 2 — підплатна зброя 1 і 2. Так називали німці безпілотні ракетні стрільня, що падали на Лондон в 1944 році.

ішли вози з Румунії, Мадярщини, а головно з Банату в Сербії, а Дунаєм угору плили мадяри. Все прямувало на Лінц - Пассав, невеличка частина залишалася в околиці. Ішли день і ніч безупину, між одною і другою валкою якої пів години відстані, в безнастанному страху перед налетами. Жалілися, що хоч вони "фольксдойчі" (в більшості це були справжні німці, колоністи з тих країн), то німці відбирають у них сало й свині. Від мадярів на Дунаю відобрали вугілля і збіжжя. Залізницею їхали довжелезні вантажні поїзди рогатої худоби.

IV. РОЗДІЛ

МІЖ ВІДНЕМ І БЕРЛІНОМ

Женуть на Остваль. — Обмеження в комунікації. — Краківський Український Центральний Комітет у Відні. — Організуються Делегатури УЦК по різних містах Австрії. — Несподіваний виклик до Берліна. — Пропозиція перейняти УЦК в Берліні. — Звільняють з концентраків. — Німецька ставка на Власова. — Отаман Бульба в Берліні. —

Над нами зависло нове лихо. Постановлено “боронити Райху до останньої краплі крові” і для оборони збудувати “Остваль”) деь за Віднем, здовж мадярської границі. Справу взяла на себе націонал-соціалістична партія і видала заклик до населення: кожен мав відробити кілька тижнів.

Було ясне, що заки дійде до останніх німецьких, ті перші каплі крові вицідять з чужинців. І справді, незабаром від’їхав туди перший транспорт з Мельку, другий заповідався за тиждень. Вивішено таблиці й оголошення, що треба з собою брати, коли бути готовим і т. д. Цього нам аж ніяк не хотілося. По якого біса виставляти шкуру під обстріл літаків? Між нами пішли розмови, чи не пора тікати на захід. Д-р Шкільник приїхав сюди власними

¹⁾ Остваль — східний вал, лінія укріплень здовж східної границі.

кіньми, що працювали тимчасом у “баверів”,²⁾ для нього справа проста — сідати на віз і гайда просто себе! Ми мусіли б їхати залізницею. А тут якраз заведено різні обмеження: не вільно їхати поспішним поїздом далше, як 75 кілометрів, не вільно посылати речей поїздами, на все треба окремого дозволу з транспортних бюр адміністрації.

Марево першого лиха зняв з нас староста. Заповів нам, що всі ми в його уряді є доконче потрібні для воєнно-важливих справ і він нас виреклямував від обов'язку копати окопи. Будемо тут сидіти, доки захочемо, а коли треба буде тікати далі, він видасть перепустки і зробить усе, щоб нам допомогти. Перші з того скористали чехи, взяли перепустки й поїхали до свого Протекторату. Ми, українці, найперше постановили порадитися в Відні у Відділі Українського Центрального Комітету, що недавно перенісся туди з Кракова. Діяти треба було негайно, бо тим часом наростає ще одна небезпека. Західню Німеччину жахливо бомбардовано. Там справді чоловік не знав ні дня ні години, коли його постигне смерть. Нічого дивного, що хто лише міг, утікав звідти, залишалися тільки ті, що не мали куди їхати, або були прив'язані до урядової праці. Тоді почалася вимінна акція: німці висилали своїх у безпечніші околиці, а на їх місце зганяли з цілої Німеччини чужинців. Декілька таких перенесень було вже в нас, до Діссельдорфу, і перед нами стояла прикра дилема: або большевики, або американські бомби.

Поїхав я до Відня розпитатися, що там думають робити. А в Відні українців — тьма тьменна! Все, що їхало на Словаччину, в більшій частині опинилося в Відні. Зараз там відкрили Відділ УЦК, його очолював проф. Юрій Полянський, відомий львів-

²⁾Бавер — хлібороб.

ський геолог. Але властиво всі танцювали так, як ім загравав д-р Тимотей Мацьків, здається колишній прокурор. За опікуна приділено їм колишнього крайсгауптмана³⁾ з Холма, а потім з Тернополя, Гагера, дістали теж гарне приміщення і зараз там почали творитися різні відділи, підвідділи, комітети й комісії, люди кудись бігали, вибірали якісь посвідки, кожен промишляв, якбито і від роботи звільнитися, і на приватному помешканні залишитися і копійку заробити. Кожного дня перевалювалися сотні людей через те бюро, вистачило пересидіти в передній кілька днів, щоб побачити пів Галичини. Тоді якраз УЦК організував свої Делегатури по більших містах Австрії, начебто для опіки над утікачами з Галичини. До кожної Делегатури прикріплювалися дві особи для ведення її справ. Це було платне зайняття, а що важніше, — давало різні привілеї, як звільнення від обов'язку праці, можливість їздити поїздами і т. д. Незле було б причепитися до котроїсь Делегатури, та швидко побачив я, що для мене там місця нема. Все те, як скрізь і звичайно, сперте було на системі знайомств, фамілій і протекцій, цілими днями висиджували там кандидати на всякі призначення, а я ані не мав особливих знайомих серед “уцеківців”, ані не пішов би на підлабузництво й прощактво. Все, чого міг я добитися від д-ра Мацькова, і то з немалим трудом, це перепустка до міста Дорнбірн на швейцарській границі.

В місті Дорнбірні знайшлася більша група людей, головнo з міста Золочева. Заїхали туди з д-ром Володимиром Михайловом, що працював в Уряді Праці в Золочеві і керував цілим транспортом. Тепер там порішено зробити Делегатуру УЦК, намічено д-ра Михайлова на керівника і видано йому повновласті. Як виявилось потім, майже всі “голо-

³⁾ Крайсгауптман — окружний староста.

вачі" з УЦК мали скриту надію звити там для себе безпечне кубло, щоб було куди тікати, як біда притисне. А що тікати треба буде, про те в нікого сумнівів не було. Ще з весною думалося, що головний удар большевиків піде на Північну й Центральну Німеччину, а ми тут, в Австрії, безпечно виждемо кінця війни здалеку від большевиків. Тим часом большевики під Будапешт підійшли скоріше, як до границь Німеччини.

Отож тому то й так тяжко було мені дістати приділ праці на Дорнбірн, бо з тією місцевиною в'язалися пляни різних референтів УЦК, людей, що не мали ніякого відношення до націоналістів і добивалися по принципі особистих знайомств.

Допомогу дістав я зо сторони, звідки найменше міг сподіватися. Вертаюся до Мельку і на другий день кличе мене ляндрат до себе:

— Чи ви маєте знайомих у Берліні?

— Маю. Там живе чимало моїх приятелів.

— Я маю на думці німців, когось з німецьких урядових кол?

— Нікого з таких людей не знаю. А що на речі?

— Прийшла телеграма з одного уряду з запитом, чи ви тут, а коли так, то щоб вас негайно відпустити до Берліна на урядовий кошт на якийсь тиждень. Зголосіться в персональному бюрі, дістанете документи і гроші на дорогу, а ось вам адреса, куди маєте зголоситися.

Хто може викликати мене до Берліна? Чи не криється за тим якийсь підступ? Але їхати треба.

Шлю телеграму до знайомого друга Северина Модрицького, що тоді працював в УНО, прошу вийти на станцію, сідаю в поїзд того самого вечора і вранці заїжджаю на Ангальтер Бангоф у Берліні. Модрицького на станції не було, кудись виїхав, якось допитався я до інших українців і через них зв'язався, куди треба. Показую адресу — ніхто не знає,

що це значить. Біля полудня підїжджаю на ту адресу і тут зразу все вияснюється. Виявляється, що такий самий Відділ УЦК, як був у Відні на Південну Німеччину, є і в Берліні для т. зв. Альтрайху, цебто

Працівники податкового відділу уряду ландрата в Мельку, в садку перед будинком уряду. Перший з-ліва — автор.

Німеччини в межах 1938 року. На опікуна до нього приділено д-ра Вендта, дуже порядну людину, колись міського комісара в Калуші, а потім крайсгавпмана в Золочеві. Він знав мене з дволітньої праці в галицькому самоврядуванні і тільки зайняв цей пост, почав розпитуватися поміж українцями про мене. І таки віднайшов, це його телеграма викликала мене з Мельку до Берліна.

В Берліні від самого початку було представництво УЦК, що його вів п. Котик, здається Степан на ім'я, колишній урядовець Маслосоюзу. Коли треба було тікати з Кракова, в Берлін наїхало багато українців, що стояли в якомусь відношенні до

УЦК. На той час усіми справами УЦК в Берліні порядкували цей Котик і Мирон Луцький, колишній Голова “Сільського Господаря” у Львові. Ці панове мене або не знали, або вдавали давніше, що не знають, але тепер прийняли мене з надзвичайною сердечністю і скоро пізнав я її причини.

Без зайвих обиняків і з правдивою німецькою діловитістю д-р Вендт запропонував мені таке: він перейняв опіку над УЦК, його завданням зорганізувати пункти в цілій Німеччині для реєстрації українців з Генерального Губернаторства і настановити там зв'язкових. З фондами рахуватися не треба, уряд Генерального Губернаторства ставить їх до диспозиції. Він має тут помічників українців, але їх не знає, зустрічається з ними вперше. Пропонує мені зайнятися цією справою. До помочі можу собі взяти, кого тільки захочу, він не робить ніяких застережень супроти особового складу. Якщо хочу, можу сьогодні звільнити цілий персонал і дібрати собі інших людей. Централя буде в Берліні і тут я мушу жити, сюди мушу спровадити свою родину. Все, що буде мені потрібне, буде поставлене до диспозиції. Зокрема не буде бракувати харчів.

Ситуація дуже погана, не можна закривати на те очей, але багато можна зробити для своїх земляків, облегшити їм долю втікачів. Він не має права займатися українцями зо східніх областей, але контролю паперів буде належати до мене. Накінець просить мене особисто прийняти цей пост в ім'я нашої попередньої дворічної співпраці.

Я не міг на те рішитися. В Берліні працювати і з Берліна цілою працею керувати в той час — це був початок грудня 1944 — було невимовно тяжко і буде щораз тяжче з уваги на щоденні майже і щонічні налети. Щодня українці з Берліна виїжджають, нові втікачі його оминають, я не зможу нікого туди добровільно спровадити, а силованим конем не

доробишся. Чи не можна перенести централі до іншого міста, до Липська, Мюнхену або Франкфурту над Майном? Ні, вона мусить бути в Берліні, бо тут є Уряд Генерального Губернаторства. Тоді я з великим жалем, але мушу відмовитися. Поминаючи те, що мені самому не всміхалося сидіти під безнастанним страхом граду бомб, буде просто неможливо знайти мені тут таких працівників, на яких зможу рахувати.

Але Вендт зробив мені одне. Зателефонував до Гагера до Відня і вслід за тим післав листа, і коли я кілька днів пізніше з'явився в Відні, вже було готове для мене призначення до Дорнбірну, з усіми паперами, грішми й повноваженнями.

В Берліні посидів я кілька днів і — неймовірна річ — за весь цей час не було ні одного налету. Саме тоді звільнили багато людей з концентраків, між ними полк. Андрія Мельника, Степана Бандеру, д-ра Вассияна, інж. Бойдуника, інж. Селешка та інших моїх знайомих. Декого з них встиг я побачити й довідатися від них “щось з політики”. Ольжича в живих не було, його замучили ще в червні, решта якось втрималася, тільки дуже виголоділа й підупала на силах.

Німеччина лежала в передсмертних судорогах і пробувала якось знайти шлях до противників большевизму. Показується, що не тільки поляк мудрий по шкоді. Ставка пішла на Власова, що в цей час відбував свій з'їзд, був теж великий натиск на українців. Це був якраз час переговорів у Берліні, де однією рукою подавали пиріжок, а в другій помахували нагаєм. Не беруся писати про ці речі, можливо, що забере до них слово хтось з безпосередніх учасників. Організованим українським чинникам, а головню націоналістам, удалося вийти оборонною рукою з німецьких кліщів і моральну свою карту затримати чистою.

Мав я нагоду побачити тоді легендарного отамана Бульбу, ночуючи в друга Дзюбинського, теж працівника УНО. Бульба тоді був у ближчому контакті з нашими людьми. В тому часі користувався він великим авторитетом, не розміняв ще свого престижу пізнішими політичними герцями. Оточений був атмосферою шанобливості й услужности — кожен старався допомогти йому, як тільки міг.

V. РОЗДІЛ

МАНИТЬ ШВАЙЦАРСЬКА ГРАНИЦЯ

Мандрівка по ляндратах. — За Делегатуру УЦК в Дорнбірні. — Хожденія з д-ром Михайловом. — Біргермайстер виганяє за двері, а ляндрат викидає з Форарльбергу. — Безуспішна інтервенція в ДАФ. — Конференція УЦК у Відні. — Бомбардування. — Ще раз до Дорнбірну. — Доля одного бункра. — Марево непевности. —

Ляндрат звільнив мене з праці негайно і сам дораджував мені їхати якнайдалі на захід. Якби минула небезпека приходу большевиків, можу вертатися назад, він прийме мене кожної хвилини й дасть помешкання, якщо його залишать на його становищі. Вивінуваний так різними паперами, повноваженнями й посвідками, рушив я під Швайцарію. Найперше обходив усіх надграничних ляндратів, чи не вдалося б знайти праці так, як у Мельку. Прийняли мене дуже чемно, цікаво розпитувалися про всячину, але ішов від них холод і байдужість. Що їм там якийсь авслендер, коли ось тут Райх на очах валиться! Праці нема, не мають що робити і з тими людьми, що вже працюють. І це була правда.

Найбільше сподобалося мені в місті Ліндав. Воно ціле на острові близько берегів Боденського Озера, получене з суходолом греблею, кудю проходить залізниця й шоса. Чистеньке таке, як коробочка, старе місто, жодного промислу там нема,

колись жило з туристів, тепер повне втікачів з розбитих великих міст.

Що я зусилля не прикладав, куди не ходив, в Уряді Праці покликувався на рекомендації з Мельку — все надармо. Не мав щастя. А хотілося конче влаштуватися самому й нічого спільного не мати з УЦК, перед ніким не затягати ніяких зобов'язань. Не вдалося, треба рухати Делегатуру в Дорнбірні.

І почалися хожденія від Анни до Каяфи, вислухування імпертинсній і грубостей від гітлерівських кащиків. Звикнувши до ввічливості і прихильності в Мельку, це було для мене новістю і я часом себе запитував, чи я серед того самого народу, чи заїхав в іншу країну?

Скрізь ходили ми з д-ром Михайловом. Наперед до бурмістра Дорнбірну, представитися й заповісти намір Делегатури УЦК. Цей осібняк зо статурою різника й мордою бульдога трохи нас за двері не викинув і казав принести дозвіл від ляндрата в Фельдкірху, інакше викине нас з міста. В Фельдкірху спрямували нас до адміністраційного референта д-ра Альбрехта. Цей і чути про ніщо не хотів, казав принести дозвіл з Інсбруку. Навіть не дав дозволу на перебування в надграничній смузі, всього на один тиждень, якраз скільки треба, щоб поїхати до Інсбруку й вернутися.

Не ліпше пішла справа в гавляйтера¹⁾ в Інсбруку. Його самого ми не застали, нам казали, що до рідкісних випадків належить зловити його в Інсбруку. Цей осібняк, на прізвище Гофер, за австрійських часів здефравдував гроші в якійсь установі і мусів тікати заграницю. Коли німці зайняли Австрію, в 1938 році, він вернувся на п'ятах німецької армії, вже як гітлерівський достойник і за якісь там заслуги призначили його гавляйтером. В його уря-

¹⁾ Гавляйтер — керівник провінції.

ді не знали, що з нами зробити. Зовсім нас прогнати не годилося, бо ми мали всякі поручальні листи від інших німецьких установ. Щоб якось нас позбутися, відправили нас до ДАФ.²⁾ Там ми майже два дні провели на дискусіях і переконуваннях, — надаремно. Скрізь одна відповідь — тут близько границя, чужинцям доступ обмежений, тільки воєнна konieczність заставила нас їх сюди спроводити, ніяких організацій і делегатур не потребуємо, це не сприяє державній безпеці. Робітниками в нас опікується ДАФ. Для українців окремої людини не маємо, але стоїмо в зв'язку з українським уповноваженим ДАФ у Мюнхені, він приїжджає сюди раз на місяць. Якийсь Кульчицький.

На відхідному казали нам внести прохання до ДАФ, приймуть нас на опікунів до українських робітників, але без ніякого зв'язку й відношення до УЦК, тільки як урядовців ДАФ. Авже ж, що не могли ми на те піти, бо це була б груба нелояльність до УЦК — їхати з його рамени організувати конкуренційну установу і замикати йому доступ до провінції. Хоч це нас обидвох могло добре особисто влаштувати, з усіми вигодами, пільгами, привілеями і т. д.

Прийшлося вертатися з нічим.

У Відні трапив я на Конференцію Австрійського Відділу УЦК. Приїхав проф. Кубійович, а з ним д-р Атанас Фіголь, що був тоді мабуть чи не заступник проф. Кубійовича, це називалося “діловий керманіч”. З'їхалися представники всіх Делегатур з Австрії і здавали звіт. Д-р Фіголь тримав доповідь про засадничі справи УЦК, Гагер — про контакти з німецькою владою, і накінець кликали по черзі до

²⁾ ДАФ — Дойче Арбайтсфронт, Німецький Фронт Праці, установа, що опікувалася робітниками і в Німеччині до деякої міри заступала профспілки.

слова всіх нас. Наради велися в німецькій мові, як довго був приявний Гагер, а він був майже до самого кінця. Проводив ними проф. Полянський, як господар.

Коли прийшла черга на мене, всі нащурили вуха, бо Делегатурою в Дорнбірні були зацікавлені.

Дорнбірн — місто садів у Форарльбергу.

(З фотозбірки м-ра А. Гладиловича)

На жаль, ця Делегатура існувала тільки на папері й фігурувала лише в звітах та реєстрах УЦК. Мені не дали докінчити, коли я висловив своє огірчення з приводу постави тирольської влади: як вербували робітників до праці в Німеччину, обіцювали золоті гори, а коли тепер ідеться про затиснення з ними контакту — делегатів нашої установи викидають за двері. Гагер викричався на мене, що я взяв кепську тактику, що ми тут нічого не можемо домагатися, можемо тільки просити гостинности. Але коли за два дні Гагер поїхав сам учити всіх нас, як треба ставити діло, мусів сховати хвоста під себе, бо з ним ще менше говорили, як з нами, дивувалися,

як може німець ставити такі справи перед німецькою владою. Так до самого кінця Делегатура в Дорнбірні офіційно не існувала, ішла тільки переписка поміж УЦК і д-ром Михайловим.

Властиво Конференція нічого не дала, позатим, що проф. Кубійович і Гагер познайомилися особисто з делегатами.

При тій нагоді відбулося відкриття української світлиці в Відні. Світлиця була приміщена в тому самому будинку, де ми відбували свої наради, передбачена була якась культурна програма, співи, привітання, як звичайно в таких випадках, але я був знеохочений високим Гагера і солідарністю з ним інших панів з УЦК, відійшла мені охота йти дивитися на парад.

Замість того пішов відвідати знайомих, бо досі витрачав час, оббиваючи пороги в УЦК і навіть зо своїм другом і товаришем недолі в тюрмі, Юрком Дачишином, не мав змоги побачитися. А народу в Відні — сила-силенна. Цікаво, що деякі з них рішилися нікуди з Відня не виїжджати й дожидати там большевиків. Переконували мене, що у Відні ще найлегше буде скритися перед ними і тут буде менший голод, бо чорна торгівля вже процвітає і не дасть людям загинути. Я таки волів мати між собою й большевиками бодай двісті кілометрів.

Тоді й бомбардування Відня пережив. Алярм захопив мене на вулиці і я забіг до сховища. Скрізь по вулицях були дороговкази, кудю до найближчого "люфтшукеллер".³⁾ Хоч про те могли б більше розказати ті, що неодне бомбардування пересиділи в охоронних льохах, але мені видалося, що я ніколи б не ліз уже в пивницю. Це страшне враження. Повітря дрижить від гудіння літаків, виразно чути кожен вибух бомби. За кожним ударом здаєть-

³⁾ Люфтшукеллер — сховище в пивниці.

ся вам, що ось-ось і стіни впадуть на вас. На обличчях у людей жах, деякі жінки плачуть, старші люди моляться. Бомби падали мабуть не близько, але мені здавалося, що це зараз за стіною, на сусідню кам'яницю. Сидите в пивниці й почуваетесь до болю безпомічні. За секунду на вас налітає смерть і ви абсолютно ніяк, ніяким чином не можете боронитися, ні тікати, можете тільки ждати, що принесе з собою секунда, мінута, година. Якби мене вдруге захопив алярм, я б заліз десь під лавку в парку і так здався б на Божу волю.

Два тижні пізніше їздив я ще раз до Форарльбергу, вже зовсім приватно, щоб якось там влаштуватися. Нінащо не здалася мені горілка й цигарки, що стільки дверей відкривали в інших околицях. Горілку там виробляли самі, самогон з яблук, і заливалися нею до безтями, а звідки брали тютюн, не знаю, та мали його вдосталь. Чужинцям тоді зовсім не дозволяли жити в приватних помешканнях, тільки або в спеціально для них збудованих бараках, або в фабричних приміщеннях для робітників. Фабрик багато не було — в Форарльбергу тільки легкий текстильний промисел, сирівців не ставало, робота йшла тільки для війська. Хоч сядь та й плач! Що я находився й налазився по селах і містечках, нічого знайти не міг і ще раз прийшлося вертатися з порожніми руками. А не зважаючи на масу втікачів з Німеччини доволі було тут вільних місць, бо цілий Форарльберг колись жив з туристичного руху, набудовано там безліч готеликів та всяких тимчасових приміщень.

Вертався шляхом на Мюнхен, думав подорожі вступити туди, може стрінув би кого й розвідався про тамошні можливості. Але поїзди ходили вже нерегулярно і я спізнився цілих десять годин. Приїхав уночі до чужого міста, трамваї вже не ходили, все покотом лежало на підлозі, ждало ранку. Я знай-

шов місце в підземному сховищі під станцією. Сховище було влаштоване дуже вигідно: вентиляція, туалети, санітарна служба, вода, світло, лавки, окремо для жінок з дітьми, окремо для чоловіків. Сильні ковані залізні двері в цементі, над головами грубезна цементова стеля і сталеві поперечниці — все те давало переконання абсолютної безпеки. Я виспався смачно на лавці і навіть не чув алярму. Впали якісь бомби на місто, але десь подальше.

Коли я рік пізніше, вже за американської окупації, зайшов на цей самий залізничний двірець, сховище геть чисто було зруйноване. Впала на нього великокаліберна бомба, пройшла до самого дна, вбиваючи сотні людей.

І знов я в Мельку. Цілий місяць старань про виїзд не посунув мене ні на крок наперед. А марево непевности ще гостріше стануло перед нами.

VI. РОЗДІЛ

МАНДРУЄМО ДАЛІ

Нестерпне положення. — Під градом куль. — Виїзд з Мельку. — Куди очі понесуть. — З бомбами навперейми. — Дорнбірн. — До лопати. — Несподіваний аванс. — Приміщення в цегельні. — На піддашші в Люстенав. — Нова хвиля українців у Форарльбергу. — Їдуть і мадяри. — Далекий світ за близькою границею. —

Минуло Різдво і довше вже ждати не було можна. Большевики знову розпочали офенсиву, прогнали німців з Польщі і перший раз станули на корінній німецькій землі. Я рішився їхати перший наосліп, за мною решта рідні.

Положення ставало нестерпне. Налети починалися кожного ранку вже біля 10 години і тривали до пізнього пополудня. В містечку спинилося все життя, настав напів мертвий час зрезигнованого вичікування неминучого кінця.

Все таки поїзди якось ходили. Ніхто не знав, коли поїзд приїде, чи приїде, ані навіть, кудю буде їхати. І небезпечно в дорозі, літаки обстрілювали подорожніх у поїзді. Але люди кудись їхали — кожен поїзд повний.

Останні дні в Мельку перебули ми в безнастанному страху. Захворіла нам дитина, лежала в гарячці в ліжечку: ані нести її до скелі, ані залишатися в хаті. А тут літаки грюкають без перерви,

американці господарять по німецькому небі, як у себе вдома. Не скидають бомб, тільки обстрілюють людей по вулицях, дзвонять кулями по вікнах. Обстріляли теж і нашу хату, цілий день пересиділи ми в коморі від подвір'я, де не було вікон.

Годі було видержати, здалися ми на Божу опіку, щоб виїхати зараз таки першого дня після того, як видужає наш Юрко. Виробив я всі папери й перепустки, надав речі вечірнім поїздом, попрощався з матір'ю і сестрою та умовився, що негайно після приїзду на місце, дам їм адресу, щоб подавалися за мною. Це було моє останнє з ними побачення.

Якраз попереднього дня літаки обстріляли поїзд, що його ми вибрали на старт у дорогу. Як звичайно, поїзд спізнився і його захопила тривога. Він сховався перед літаками в тунелю, щоб пережити лихо, і за яку годину, коли вже все виглядало спокійно, рушив далі. Де не взялися срібні оси, обсипали кулями звідусіль, заки поїзд добився до станції в Мельку — близько два кілометри — вже було понад 40 убитих, не рахуючи ранених. Як же його їхати в таку пору?

Плян виробив я такий: з Мельку мусимо виїхати раннім поїздом, що приходив перед 10 годиною з Відня, ранішого не було. Проїхати тільки одну станцію на захід, до містечка Пехлярн над Дунаєм. Містечко зовсім маленьке, бомб там ніколи не скидали, а перед скорострілами можна скритися денебудь. Там пересидимо до вечора, коли переїжджає поспішний поїзд Відень-Мюнхен, що спиняється на хвилину, і заїдемо ніччю до Зальцбурга. А далі, все нічними етапами, до Інсбруку, а там і до Форарльбергу.

Приблизно так і було, хоч трапилося подорожі багато несподіванок. Найперше спізнився поїзд з Відня на цілих дві години і на двірці застав нас

алярм. Миттю станція опустіла, залишився тільки необхідний персонал і ми тікати вже не хотіли, бо ану ж над'їде поїзд! Тим разом алярм не був небезпечний, може тому, що небо захмарилося, літаки скоро відлетіли. Нарешті всіли ми до поїзду. Хоч недалеко їдемо, зараз на першій станції висідаємо, все ж таки вже пустилися ми вдорогу й огортає нас подорожній настрій, вже ми рушили, вже їдемо, вже мусимо заїхати, куди направилися.

Але ввечері знову поїзд спізнився на кілька годин, з великим трудом ми всіли до нього, повнісінько людей, нікуди ногою ступити. При тому цікаво — самі німці, жодної іншої мови не чути.

Вранці оказується, що замість їхати на Мюнхен через Лінц і Зальцбург, поїзд виминув луком обидва міста і спинився на південь від Зальцбурга, на вузловій станції Бішофсгофен. Для нас воно нічого, все ближче до мети, але інші поспускали носи: сидять на малій станційці, не знати, коли трапиться поїзд додому.

По станції скрізь побите скло — минулого по-полудня обстріляли її літаки. Холодно, половина лютого. Наш поїзд, на Інсбрук, повинен відійти пізнім вечором, маємо перед собою ще яких тринадцять годин. Але їде в нашому напрямі якийсь робітничий поїзд, доходить тільки до містечка Вергль, на половині дороги до Інсбрука. Всідаємо — ще ближче до мети.

А в Верглі — знову алярм. Бачимо, люди тим не турбуються, вештаються по вулицях, сидять по ресторанах, видно не чули гуку бомб. В повітрі хмари і мряка, літаків не видно, чути тільки гул моторів, що поволі гине в напрямі на північ. Сидимо й ми в ресторані при обіді та слухаємо радіозвідомлення: налет на Лінц і Зальцбург, залізнична станція в Бішофсгофені розбита дощенту. Боже, яке щастя! Ле-две три години, як ми виїхали звідти!

Ходжу по станції, розпитую залізничників про поїзди. Нічого не знають, навіть цигарки не розв'язують їм язиків. Стоїть якийсь поїзд під парою. Підбігаю до машиніста, куди це він?

— Менш, біст ду феррікт?¹⁾ Я від двох тижнів не знаю, куди їду, а ще менше, куди заїду. Хочеш — сідай, а поїдемо, куди Бог заведе!

Нема ради, ждемо. Ходимо по містечку, це чепурне, типове тирольське містечко, що друга хата — гастгавс, перед війною люди лишали тут добрі гроші на дозвіллі. Мабуть, прийдеться заночувати. Але пополудні кажуть, якийсь поїзд приїхав з Мюнхену. Біжу, щодуху — є поїзд. Поїде далі до Інсбруку, тільки почистять його, був під обстрілом. Справді, в переділах сліди крові, волосся, розприсканого мозку — жах і огида! Але нічого не кажу дружині, щоб не лякати, і так ми в страху.

За дві години пускають до поїзду і на ніч ми вже в Інсбруку, без пригод. Ловимо нагоду за хвоста, на рейках стоїть поїзд до Блюденц, відходить за кілька хвилин. Ташу клунки, соплю з напруги, але в останній мінуті щасливо всідаємо. Фу-у-у, хай йому біс! Аж упрів, не так з напруги, як з поденервування. Але вже сидимо, вже їдемо, місця доволі, можна й заснути.

Будять нас якісь голоси. Це станція Ляндек, мусимо поспішати до перших вагонів, два останні залишаються тут. Стрічають нас польські робітники, щось тут направляють на рейках. Дивуються, що ми замість у сторону Польщі, їдемо на захід.

На тому пригода не закінчилася: ще одна пересідка в Блюденц, потім стоїмо в полі кілька годин — льокомотива задихалася — під полудне в'їжджаємо на станцію Дорнбірн.

¹⁾ Чоловіче, чи ти здурів?

Місто чисте, гарне на вигляд, робить враження великого села: нема кам'яниць, хати серед садів і городів. Колись справді це було село, кількадесят літ тому почав тут розростатися легкий текстильний промисл і сьогодні Дорнбірн — невеликий промисловий осередок.

Хоч це тільки друга половина лютого, але вже весна, чути теплий подих вітру, вполудне таки добре припікає. Зима тут дуже коротка, високі гори

Українці в Дорнбірні ставлять собі житловий барак
(з фотозбірки м-ра М. Гладилевича)

захищають від вітрів, близькість Боденського озера злагіднює клімат. Людські оселі скупчилися в долині Рейну, здовж самотньої залізничної лінії попри швейцарську границю. ось вам і Форарльберг.

Заїздимо до д-ра Михайлова, що живе в одній кімнаті з дружиною і з сином. В сусідній кімнаті — дві родини. Напхано, як оселедців в бочці, ніяк і дихнути. Люди живуть у фабричних будинках, де

великі галі поділено дошками на кімнатки для родин, всі збиті на купі серед блощиць і смородів, але щасливі, що мають дах над головою. Фабрика має теж і кращі приміщення, та вони зайняті робітниками, що приїхали сюди давніше, це переважно поляки і французи. Українці з Наддніпрянщини, серед яких переважають молоді дівчата, приміщені в дерев'яних бараках за містом.

Зараз треба приголоситися в Уряді Праці, бо можуть запроторити Бог знає куди. Дають мені приділ до огороdnика в сусідньому містечку Люстенав, над саміською швейцарською границею. Та в нього вже працюють два українці і мешкання він не має. Посилають до другого містечка, Гогенемс. Є там фабрика взуття, прийняли б, але треба самому шукати помешкання. Кажуть, на другому кінці живе старий токар, самотній, оглух уже від туркоти машини, виробляє ложки й колотушки, взяв би когось до помічі. Біжу. Показує мені дерев'яну повітку на сіно, з якої щойно треба зробити хату, обліпити стіни, вставити піч, підлогу, зробити стелю. Все те зробити в вільному від праці часі, матеріал обіцяв дати і сам допомогти. Для мене це не розв'язка, бо я вже не маю де подітися, спимо з синком у д-ра Михайлова, разом нас п'ятеро в кімнаті, жінку прийняла на три ночі до себе німка за солону заплату й зобов'язання заплатити за неї кару в Управі Міста, як би хтось доніс, — не вільно приймати чужинців.

А тут кожен поїзд викидає по кілька а то й кільканадцять нових утікачів, усі йдуть до бараку без надуми, щоб тільки закінчити мандрівку. Вже й не дозволяють висідати з поїздів, кажуть їхати далі, до Райху. Та люди все якось сплигують з вагонів, кожному хочеться тут залишитися, всі переконані, що тут безпечно і від большевиків і від американських бомб. Але барак — це жах!

Минає ще кілька днів. Німеччина вже в судорогах, якби ще кілька тижнів перебути! Фабрики стають, робітників виганяють копати укріплення, гавляйтер заповів оборону Тиролю, “останньої цитаделі в Альпах”.

Кидають до окопів і мене. На південь за містом стара цегельня, це наша “Бавштелле”.²⁾ Приходжу точно на сьому вранці, а там народу, гудуть як джмелі! Справжня вавилонська вежа: українці, москалі, білоруси, поляки, чехи, серби, словаки, хорвати, словінці, мадяри, італійці, голляндці, бельгійці, люксембурзьці, французи, литовці, латвійці, естонці, греки, болгари, румуни, татари — вся Європа! Січе дрібний, пекучий дощ — сьомого березня. Всім тим порядкує “бавфірер”,³⁾ малий опецькуватий австріяк, Гільбе. Одні плетуть рогожі з пруття, другі риють ями. Дивиться на мене, що я виріс під небо — тиць мені в руки здоровенну лопату:

— Ду геген дорт!⁴⁾

Гамір і вереск — слова не розбереш. Німець кричить, ніхто його не розуміє. Жінки пишчать, дівчата хохочуть, Гільбе безрадно розмахує руками. Кидаю слово то тут то там, жінки мокнуть на дощі, хотів би їм допомогти. Гільбе бачить, що знаю німецьку мову і можу порозумітися з усіми робітниками.

— Ду бляйбен гір!⁵⁾

²⁾ Бавштелле — будівельне місце.

³⁾ Бавфірер — керівник будови.

⁴⁾ Ти іти туди!. В Німеччині виробилася спеціальна говірка з чужинецькими робітниками: дієслова не відмінялися, тільки вживалися в інфінітивах, напр. “Я вчора бути голоден і не могли спати”. Так говорили робітники, від них перейняли це й самі німці. Слухати збоку комусь, хто знав мову, виглядало дуже кумедно.

⁵⁾ Ти залишитися тут!

За пів години ступив я на вищий щабель суспільної драбини, від лопати до канцелярії. В цегельні знайшлася кімнатка, її сьак-так упорядковано, поставлено стіл і машину до писання, я вже там “урядую” як “Шіхтеншрайбер”,⁶⁾ роблю списки робітників, ділю на бригади, рахую пророблені години, пишу “кранкенцетель”⁷⁾ і т. д., бо мій Гільбе міцний на крик, але слабкий на перо. Дістаю до помочі француза, щоб підмітав канцелярію і палив у печі. Бідачисько хворий на пропуклину, боїться тяжкої роботи, вдячний мені і старається догодити.

Там же, нагорі, відпустили мені приміщення: частина горища відділена дошками, ні світла, ні води, крізь шпари вітер віє-провіває, козака — доброго молодця прохолоджає. Нашвидку збиваю з дощок щось неначе ліжко, неначе корито і це вже моя “хата”. Жінка тим часом уже в другій німки, кельнерки, їй платимо добре, платимо теж і кару за неї до Управи Міста. Накінець вона нас обкрадає, користаючи з нашого безправного положення і з неможливості скаржитися. Переходимо до іншої, кожного вечора тащу з цегельні три кілометри в'язку дров, щоб було чим варити на другий день. От біда, що й словами не описати.

Пробуємо віддати Юрка до дитячого садка: розпитуються, хто, звідки, де працює батько. З великою ласкою приймають, обраховуючи, що Юрко є “айн Фіртельдойче”.⁸⁾ Бо коли батько працює в канцелярії, то не може бути чужинець, чужинці

⁶⁾ Шіхтеншрайбер — писар, що записує зміни робітників і зароблені гроші.

⁷⁾ Кранкенцеттель — картка до лікаря. Всі робітники були примусово забезпечені в “Касі Хворих” (установа забезпечення від хворіб і нещасливих випадків), без різниці, чи це “остюки” (робітники зо сходу) чи інші.

⁸⁾ Одна четвертина німця.

здатні тільки до лопати, в канцелярії можуть працювати тільки люди німецького походження. Видно, що я “гальбдойчер”,⁹⁾ а мій син мусить бути тільки четверта частина німця. Смішно, але Бог з ними, добре, що прийняли дитину, не буде валятися по вулицях. Жінка ходить по якихось добродійних установах і нарешті їй вдається добитися кімнати на піддаші в Люстенав, вісім кілометрів від мене. Доїжджаю туди автобусом на неділю, а в понеділок чимчикую пішаком до праці.

В часі того лаження по урядах довідуюся, що я не українець. Українці — це большевики, фом Остен,¹⁰⁾ мусять носити на рамені перепаску з написом “Ост”.¹¹⁾ Я не з України, тільки “авс Галіцієн”,¹²⁾ а це ніяка Україна, колись була Австрія, тепер Генеральгубернеман — і в усіх паперах пишуть “Дістрікт Галіцієн — Галіціянер”.¹³⁾ Винайшли нову народність.

Отак я влаштувався. Жінка в селі, я на цегельні. Прийшла і легалізація перебування в надграничній смузі. Цей самий Альбрехт удавав, що мене не пізнає і без труду дав дозвіл. Поїхав я якось до Фельдкірху в тій справі, а в ляндрата цілий коридор завалений українцями. Десять вагонів надїхало їх зо Словаччини, хутенько повиходили зо станції, щоб не погнали далі. Німці швидко позбивали бараки в селі Фраксерн і запакували їх тимчасово туди. Ані де зварити дітям, ані обмитися. Саме ці люди, серед яких я знайшов знайомих, старалися про право побуту. І кожного дня нові приїжджали, доки цілком не знищено залізничної лінії Зальцбург-Інс-

⁹⁾ На половину німець.

¹⁰⁾ Зо сходу.

¹¹⁾ Схід.

¹²⁾ З Галичини.

¹³⁾ Дистрикт Галичина — галичанни.

брук, тоді хвиля втікачів почала відпливати на північ, до Баварії.

Крім українців, що їх було найбільше, переважно їхали сюди мадяри. Самі дуки — князі, графи й барони, фабриканти — власними вантажними автомашинами, з повними вагонами всякого добра. Їх уважали за “фербіндете”,¹⁴⁾ що до останку тримали фронт з німцями, мали вони рівні з ними права, діставали без труда право перебування, біргермайстри мусіли їм шукати мешкання. За все вони добре платили, мали чим.

Їх теж манила близькість швайцарської границі. Коли прийшов вечір, німецький бік тону в темряві — швайцарський ясно освітлений і цей контраст наводив тугу за миром і спокоєм, безпекою від поліції і бомб, за культурним життям. Це так близько, що здається рукою дістав би, а дістатися гуди — як до Америки. Дехто пробував “на зелено”, дуже рідко кому пощастило. Границя біжить довж прудкого Райну, пильно береженого з обидвох сторін. Не один утопився, більшість ловили й відсилали до концтраків.

А я собі далі в цегельні, як собака в буді. Мій Гільбе вже освоївся, перестав мені тикати, навіть до хати запросив, щоб похвалитися перед сусідами, що в нього працює “герр біргермайстер фон Лемберг”.¹⁵⁾ Навколо розкидані хатки баверів, Гільбе пересиджує там і попиває “мошт”,¹⁶⁾ а ми порядкуємо самі. Пішла система роботи на акорд: стільки то кубічних метрів викопати, квадратних метрів рогожі виплести і т. п., а після того — роби, що хочеш.

¹⁴⁾ Союзники.

¹⁵⁾ Пан посадник Львова.

¹⁶⁾ Вино з яблук.

VII. РОЗДІЛ

В ЦЕГЕЛЬНІ

Земляк за стіною. — “Свинюшник”. — Робота, контролю, спекуляція і маркірація. — Компанія збільшується. — З Донбасу до Форарльбергу. — “Остарбайтер” і “галіціянер”. — Жіноча бригада. — Пестра галерея робітників. — Виганяють ткачів до бункерів. — Лагер німецьких дівчат. — Їхня погорда до українок. — Німки жаліються на австрійок.

Познайомився я тоді ближче з робітниками зо східньої й центральної України. В тій же цегельні, нагорі, жила родина з Ворошиловграду на Донбасі. Вдень працювала десь у фабриці, а ввечері говорили ми крізь дерев'яну стіну.

— Подайте сірничка, земляче!

Крізь шпару суне сірник.

— То ви, кажете, земляк?

— Еге ж!

— А звідкіля ви будете?

— З України, зо Львова.

— А хіба ж Львів, це Україна?

— Як же це?

— Та це ж Польща!

Люди звикли думати державними, не національними кордонами. Львів лежав у польській державі, хто ж я можу бути, як не поляк?

З робітниками в мене завелися дружні відносини. Виписував їм карток до каси хворих, скільки

хотіли, справедливо розділював цигарки, що їх часом діставали, як заохоту до праці, боронив їх перед Гільбе. Вони здебільшого жили в двох великих поздовжніх бараках недалеко звідти, на передмісті Гатлердорф. Там же ж недалечко був і барак для німецьких дівчат, що відбували “Службу Праці”, цей барак був густо загорожений колючим дротом, при вході дівчата дижурували на варті, нікого не впускаючи, вночі стерегли попід вікнами, щоб не дай Боже не змішалася німецька кров з варварською.

Для українських дівчат випорожнили великі залі в готелі “Цум Морен”,¹⁾ вставили дерев'яні причі на три поверхи і там, де звичайно найшлося б місце на 50 — 60 ліжок, душилося тепер 300 дівчат. Вони називали це “свинюшником”.

Робота починалася вранці о 7 годині. Кожен відгукувався, коли відчитали його назвище при перевірці, діставав картку зо своїм числом, на цю картку видавали йому снідання, обід і вечерю. На кожне харчування інша картка: здав одну, діставав другу. Харчових карток з Уряду Прохарчування не діставав ніхто, управа табору діставала спеціальний приділ харчів на всіх — це тому, щоб робітники не втікали.

Після того починалася робота. Та й було тієї роботи, що кіт наплакав, от щоб до вечора досидіти. Десятків з два завжди голосилися до лікаря. Діставали свою “кранкенцеттель”, годин з дві ждали в лікаря і так минав день, бо після обіду приносили звичайно звільнення від праці на два-три дні.

Про дисципліну праці треба було забути. Що значив один Гільбе на тисячу робітників? Його заглушували вереском, жалями і скаргами, від крику аж в ушах лящіло, кінчалося тим, що Гільбе йшов

¹⁾ “Під муринном”.

на мошт, а в нас діло йшло по-старому. Бо які ж санкції могли тоді німці стосувати? Більших в'язниць в околиці не було, а дороги до концентраків — відрізані.

Старовинний народний стрій жінок у Дорибірні
(З фотозбірки м-ра А. Гладилевича)

Ішла спекуляція на те, щоб звільнитися від праці і за той час заробити щось у бавера, наїстися в нього досхочу. Перепадало й мені, часом кусень сала, часом горілка, якої тут багато курили з яблук. Діялося це зовсім легально. Селяни мали кооперативу, закупили машину до курення горілки і після того, як здали контингент яблук, машина їздила з подвір'я на подвір'я — горілка лилася цебрами. За весь час мені вдалося виміняти декілька літрів молока за папіроски, а наші хлопці, хоч не вміли говорити й порозумівалися на половину язиком, а на половину руками, ніколи не верталися в порожні.

Бавер їм довір'яв більше, може сподівався, що не донесуть на нього, а коли й донесуть, хто ж давав би віру словам якогось там "оста"?

Регулярно, щочотири дні, приходила контролю роботи. Укріплення велися під наглядом ОТ,²⁾ що окремі відтинки передавала різним будівельним фірмам. Наш відтинок дістав інж. Фаерле з Дорнбірну. Була це культурна і привітна людина, багато труду вклав у те, щоб мені знайти якесь людське приміщення, ходив на інтервенцію до біргермайстра, очевидячки нічого з того не вийшло, поза постановою Фаерле "більше ніколи з тією свинею не зустрічатися".

Його заступник Шварц відпустив мені велику кімнату в своєму мешканні. Як тільки про те довідався біргермайстер, негайно зарекувірував цю кімнату "для військових цілей", хоч у місті ви вояка не бачили, крім тих, що або випадково переїжджали, або якимсь чудом дісталися на відпустку. Щоб якось піти мені на руку, Фаерле збудував спеціальний барачок на кілька кімнат, наче б то на підручний магазин для себе, в одній кімнаті накидав якихось лопат і джаганів, а решту віддав мені на помешкання. Але я цим міг покористуватись аж пізніше, коли вже скінчилася війна.

Контроля мало звертала уваги на те, що справді зроблено в полі, більше цікавили їх рапорти, статистики, проценти і т. д. Все те було в мене в найбільшому порядку і фірма Фаерле діставала похвали та стояла на першому місці щодо виконності загального плану. Ніколи не був я під большевиками, кажуть, що там усе спочиває на таких звітах, а що

²⁾ Організаціон Тодт, названа від імені міністра Тодта, що вів усі військові будови укріплень і споруд. По його смерті на це місце прийшов міністер Шпер, якого судили в Нюрнбергу.

це дає, можу собі уявити на підставі мого власного досвіду з тих часів.

Крім того відбувалася щоденна контролья виконности тижневого пляну праці. На контролю приходив один литовський студент, ми викурювали папіроску, поділилися новинками з радіо і з газет, об'ясовували, як довго треба ще ждати на альянтів, підписували звіти й усякі викази, і це повторялося кожного дня.

Мій "персонал" збільшився. До недалекого села Шварцах приїхав мій товариш з давніх часів, Дзюник Попадюк, і примістився в нашій фірмі, як магазинер та зв'язковий до різних місць, де працювали робітники. Його робота полягала на тому, що вранці видавав знаряддя і ввечері після праці відбирав їх назад від робітників, а після обіду об'їжджав на ровері бункри, чи нема яких новин. На день це брало дві-три години, решту ми вигрівалися до сонечка та покурювали папіроски. До нас часенько забігав другий мій товариш, Остап Ватаманюк, директор Союзу Кооператив у Заболотові коло Коломиї, і ми втрійку снували пляни, що робити, коли вже настане кінець.

Майже всі українці походили з Донбасу, переважно з містечка Равінки. Здавалося, що ціле містечко німці переселили до Форарльбергу. Говорили вони прекрасною, чистою українською мовою, мені навдивовижу, бо чомусь я думав, що в Донбасі мова засмічена москалізмами. Особливо дуже гарною мовою говорили дівчата, що приїхали сюди майже дітьми, в віці 14 - 16 літ і вже три роки працювали в "Товаристві регуляції долини Райну". Цікаво, що дівчата були бистріші й інтелігентніші від чоловіків. Може тому, що в більшості це шкільні учениці, а може це українська раса видає здібних жінок. Національної свідомости в них не було ніякої. Називали себе українцями, бо приїхали з України, та й

стільки всього їх українства. В містечку Гогенемс збудували їм бараки, там завели вони свою республіку, дібрали собі пару, вже й діти в них завелися. Не було священиків, щоб повінчати, а німецьким урядам заборонено давати шлюби чужинцям, до того ще вийнятим з-під усякого права оstarбайтерам, от і жили вони, як їх доля злучила.

Часом дехто з хлопців заходив до мене на розмову, хоч рідко. Вечорами вони звичайно пересиджували в баверів. Найбільше заходив до мене Панаас Обрізан, мабуть учитель, людина вже зовсім советського виховання, але щирий українець, цікавився українськими справами і позичав у мене українські книжки.

На другому місці йшли українці з Західньої України, або "галіціянер". Це був головно елемент інтелігентський. Робити при окопах їм, як зрештою нікому, не хотілося, всі шукали способів маркірувати, а що кожен більше чи менше вмів по-німецьки, поприміщувалися на ліпших місцях. На нашому "бавштеле" — я з Попадюком, у центральному магазині знаряддя — один, керівники лагерів у Гатлердорфі і "Цум Морен" — галичани, в кухні — самі галичани. Тому й не любили їх інші робітники, а дівчата з України за їхню влізливість прозивали їх жидами. Не любили їх теж і німці, але не могли без них обійтися. Правда, доля їх була краща від решти українців. Бо "ости" — це були нещасні люди: не тільки в надграничній смузі, але й у всій Німеччині не вільно їм жити в приватних квартирах, тільки в бараках, не діставали харчових карток, му́сили харчуватися в спільних кухнях, не вільно виходити після п'ятої години вечора, не вільно ходити до кіна, їздити без перепустки, відходити з місця замешкання, хочби й до сусіднього села, без перепустки. Діставали вони нижчі ставки за працю, щойно під кінець війни допустили їх до каси хворих.

Не мали відпусток і тільки в виняткових випадках могли працювати, як умові працівники чи кваліфіковані робітники. На рамені носили перепаску “Ост”. Під цю категорію підпадали всі, що жили на схід від Генерального Губернаторства, отже українці, білоруси й москалі. Всі носили спільний знак “Ост”, допіру в останніх часах казали носити українцям — тризуби, москалям — хрест св. Андрія, білорусам — промінясте сонце. Знак св. Володимира мав стати знаком ганьби “расово меншевартісних людей”, як Давидова зірка для жидів. Та дуже мало хто носив тризуба, більшість трималася старого знаку ост.

Від усього цього вільні були галичани. Було проте зрозуміле, що в інших українців родилося оправдане недовір'я до людей, що називають себе українцями, говорять однією з ними мовою, а користуються “привілеями” в німців.

Українці дуже боляче відчували це положення і гордо його зносили. З природи нарід вільнолюбний, що не гнув перед ніким спину, приїхав сюди з большевії, де, що б там з ними не робили, але на всіх языках і на всякий лад двадцять п'ять літ трубили про людську рівність і рівність прав усіх громадян. Тут зустрівся з режимом, що засуджував його на пониження не як ворога — це було б зрозуміле — не за гіршу працю чи меншу освіту, а тільки тому, що не були вони німцями і походили з України. Це рвало до бунту кожного з них і не дивниця, що після розвалу Німеччини не одному німцеві добре від них перепало.

Нам, західнім українцям, це дуже утруднювало зближення і співжиття з нашими братами, що дивилися на нас з підозрою, як на німецьких прислужників, що користуються панською ласкою. Вимагало це великого такту й терпеливості, щоб проломити льоди недовір'я. Цього такту й бракувало дуже деяким галичанам, що дурною своєю поведін-

кою і ще дурнішим ляпанням язиком поглиблювали викопану німцями пропасть.

Одного разу прислали нам з Фельдкірху партію жінок. Хоч там теж велися роботи при укріпленнях, чомусь їх перенесли до нашої будівельної станиці.

**Д-р Володимир Михайлів з дружиною перед гостинницею
"Цур Трагбе" в Дорібірні**

Як побачив їх Гільбе, аж руками сплеснув. Що його робити з такими "робітницями"? Одна — жінка понад п'ятдесятку, вчителька, її дорослий уже син теж працював при окопах у Фельдкірху. Друга — жінка полковника польської армії, теж уже дама в літах. Далі — студентка медицини, секретарка з Харкова, машиністка в нотаря, скрипачка і т. д. Багато з них уже добре надщерблені зубом часу,

але ще змагаються з тим найбільшим ворогом жіноцтва, випудрувані й вимальовані, в мештиках і з рештками елегантії. Посилати їх з лопатами — тільки деморалізувало б і смішило б решту робітників, бо ж робити вони ані не хочуть, ані не вміють.

Гільбе знайшов вихід. Поставив над ними бригадиром учителя Климкова і зробив з тої групи спеціальне “арбайтскоммандо”³⁾ з призначенням: замітати канцелярію, тримати в порядку подвір'я, чистити цегельню, носити воду і плести пруття. В дійсності робота в них була така, що одна гачкувала, друга читала книжку, третя ходила за яйцями й моштом по хатах, а решта почерзі тримали сторожу, чи не йде яке начальство. Тоді всі збігалися до купи до розпочатої прутяної плетінки. Климків ходив поміж ними, як півень, вижидавши “файранту”,⁴⁾ часом зникав на кілька годин і тоді рейвах у цегельні давав знати, що там повне “безначальство”.

З пестрої галерії робітників пам'ятаю ще старого італійця Тоніні, що вірно держався римської засади — “аврора музіс аміка — на снідання найліпша горілка”. Мабуть ні разу не бачив його тверезим, вже вранці приходив підохочений і ми з дива не могли вийти, звідки в нього береться стільки горілки. Про горілку висловлювався він з найбільшою погордою: це напиток для свиней і для німців, він п'є тільки вино, але що тут вина кат-ма, треба хляти це свинство.

Мали ми й одного еспанця. Його захопила війна в Німеччині, тут він заробляв добрі гроші, а тепер на легальний пашпорт з швейцарською транзитною візою вертався додому. Та заки заїхав з Гамбургу до Брегенцу, минула важність документу, а німці без довгих церемоній запроторили його в

³⁾ Робітничий відділ.

⁴⁾ Кінець роботи увечері.

лагер і давай лопату до рук! Він приходив кожного дня, брав ту свою лопату і ревно відстоював докінця, не кивнувши пальцем цілий день. Німота лаялася, та ніякі погрози не збивали його з пантелику, він зовсім позбавлений був південного темпераменту. А на бійку німці тоді вже не важилися, вже перестали дерти кирпу.

Маркірували теж і поляки, кому як удавалося. Одного з них, студента Ліпінського з Пйотркова, що втік сюди добровільно перед переслідуваннями в Польщі, дуже не злюбив Гільбе. Наставляв йому більшу норму, не пускав до лікаря і весь час кричав на нього. Минуло два тижні, заки я його втихомирив. Інша річ, що цей полячок, вихухана панська дитина, був імпертинент, гохштаплер і влізливий, не любили його і власні земляки.

Працювали з нами й німці. Наперед звідкись зігнали самих старих дідуганів, що навіть не знали, хто вони. Коли я заносив у список їх прізвища, вони подавали себе, як “естеррайхер”,⁵⁾ а це дуже немиле було для гітлерівського режиму. Вони це робили не зо свідомої опозиції, а просто весь свій вік прожили в Австрії і за п'ять літ нового режиму не могли ще звикнути до нових порядків.

Опісля, в оборонній гарячці, вигнали з фабрики всіх ткачів і на мене припала яка п'ятдесятка. Це були кумедно неповоротні люди, вони ж пересиділи нераз по 30 літ за ткацькими станками, лопата їм тікала з рук, по трьох днях їх погнали мастити бункри смолою, а потім зовсім прогнали. Залишилися кілька фахових деревних робітників, що з правдивою німецькою акуратністю ставилися до роботи: ніколи не спізнювалися, ніколи не ходили до лікаря, трактували це, як свій зарібок, і пильно лічили кожної виплати зароблені марки.

⁵⁾ Австрійці.

Я вже згадував, що недалеко був жіночий ла-
гер німецької служби праці. Дівчата звичайно по-
магали селянам при домашньому господарстві, але
коли почалися будови укріплень, призначили їх до
нашої цегельні плести рогожі з пруття. Це був зух-
валий і зарозумілий елемент, пройнятий гітлерівсь-
ким духом нетерпимости і переконання про свою
вищу расу. Зараз вислали делегацію до фірми, щоб
їх ізолювали від українок, бо вони не хочуть мати
ніякої стичности з оstarбайтеріннами. Представи-
ці цієї “вищої раси” склалися з куцих і присадку-
ватих австрійок з Тиролю й Форарльбергу, що біля
українських дівчат виглядали як дегенератки. При-
гадую, раз привезли деревляники для робітників,
щоб не нищити взуття в болоті при роботах. Май-
же всі були завеликі для наших дівчат, це все бу-
ло роблене на солідну німецьку ногу, а в українсь-
ких дівчат переважали числа 36 - 37. В “арбайтс-
лагері” навіть купальні не було, а наші дівчат два
рази штрайкували й не виходили до праці, доки не
дали їм можности купатися й умиватися після праці.

Німки підглядали за працею українок і кілька
разів робили доноси на Гільбе, що він їм потурає
і не підганяє до роботи.

Серед них були три справжні німки десь з око-
лиць Авґсбургу. Приходили до нас жалітися на по-
ведення австрійок і просили приділити якусь робо-
ту при канцелярії — замітати, стирати порохи то-
що. Носили нам їсти й мили начиння. Від них довіда-
лися ми про погорду і зависть “арбайтсмайдів”^{*)}
та про їхні доноси. Вони теж мали нагоду ближче
розвідуватися про дальші пляни нашої роботи. Як
тільки закінчимо свою роботу тут, перекинуть нас
кудись далеко в гори. Розказували, як німці кра-
дуть у кухні м'ясо призначене для робітників і при-
носили всякі сплетні з німецького життя.

*) Дівчина, що відбуває повинність “Служби Праці”.

VIII. РОЗДІЛ

ОСТАННІ ДНІ СТРАХУ

Цар-голод. — Викидають з ресторанів. — Довкола сніги, — а в долині цвітуть сади. — Іде кінець. — Втікають з гір. — Що несе нам грюкіт гармат? — Від'їзд робітників додому. — “Фольксштурм” і радість німця Маерле. — Нема газет, мовчить і радіо. — Пашпорти за границю. — Кінець роботі. — Переношуся до Люстенав. — Все на Швайцарію! — Білі прапори над Люстенав. — Французькі відділи займають Форарльберг. — Нема німців, тільки австрійці. — Перша ніч під новою владою. —

Нам дошкулював голод. Форарльберг — гориста країна, завжди була здана на довіз харчів, а тепер відрізали його від Німеччини й низової Австрії, нагромаджувані запаси вичерпувалися. Наша зупа — щораз рідша, робітники протестують:

— Іх ніхт ессен — ніхт арбайтен, іх філь ессен — філь арбайтен!¹⁾

З'їсти щонебудь у ресторані — просто неможливо. Перш усього, завели нові обмеження. На харчування в ресторані потрібно стало окремого дозволу від управи міста, видавали його нежонатим і тим, що не мали власної кухні. Що й казати, що чужинцеві цей дозвіл дістати не абияк трудно, та й не всі німці його мали. Дозволи давали тому, що

¹⁾ Я, коли не їм, — не можу працювати.

ресторани були переобтяжені. Була спеціальна категорія людей, головню втікачів з бомблених міст, що цілими днями пересиджували в ресторанах. Вже о десятій годині зранку вони засідали за столами й терпеливо ждали, щоб якнайшвидше пообідати й захопити щось у другому ресторані. Ще не привели до порядку після обіда, а вже зачиналося таке саме вичікування вечері.

Раз пішов я на вечерю, виждався понад дві години й більше не ходив, шкода було дорогих вечірніх вільних годин. Тоді бачив я, як поліція робила контролю дозволів на харчування в ресторані і безпардонно викидала за двері тих, що не мали, навіть німців. Власне, це мав робити господар, заки подав обід чи вечерю, мусів жадати дозволу.

Від тих людей не чули ви інакшої розмови, тільки про їжу. Навкруги горів світ, рішалася доля Німеччини на століття, десь там на фронтах гинули їхні діти й чоловіки, а ви заєдно чули тільки, яка зупа була вчора в ресторані "Під дзвоном", а що має бути завтра в ресторані "Під білим конем", як то їлося перед війною і що будуть їсти після війни. Цар-голод кинув свою понуру тінь на Німеччину, що прожила воєнні роки з грабунку інших країн.

Серед такого життя і не спостереглися ми як весна розгорнулася в цілій своїй силі. Весна всюди гарна, хоч усюди інакша. В Форарльбергу не приходить вона на зміну зимі, тільки неначе з нею співіснує: на горах сніг, життя скуте крижаними обіймами холоду, а внизу гаряче, дерева вкриті рясним рожевим цвітом. Хати просто тонуть у яблуневих садках, скрізь море цвіту — пахуче, гарно, радісно. Але — скрізь мусить бути своє "але" — і ця краса притьмарена. По вулицях чути одноманітний скрипіт, це возять дядьки гноївку підливати садки й левади. Сморід гноївки мішається з запахом цвіту,

від нього нікуди не втечеш, він ловить вас у полі й біжить за вами в місто.

Гільбе кудись пропадає, заливає своє горе, що “фатерлянд”²⁾ пропадає, прийде зранку й або вернеться ввечері, або аж на другий день. А ми сідаємо на лавочці й губимося в здогадах, що то буде... Між людьми шириться охота тікати. Французи тікають щодня до Швейцарії. Мабуть є якась догода поміж Швейцарією і французьким урядом, бо їх приймають. Ніхто й доносів уже не робить. Та куди дінеться наш брат?

Говорять, що німці справді здуріли й будуть до останку боротися в Альпах. Треба б яко мога швидше вирватися на низи. І люди зникають помалу, найперше поляки, потім і з наших дехто.

На самий латинський Великдень, що припав того року на першого квітня, вітер приніс грюкіт гармат. Далекий, невиразний відгомін відбивався від швайцарських гір і вже не вгавав ні день, ні ніч. Що несуть нам ці гармати? Як поставиться до нас альянтська влада? Чи будуть примушувати вертатися, чи видадуть нас большевикам? Думки роєм гуляють по голові, стоїмо на порозі незнаного нам світу...

Щораз менше роботи і в нас. Тільки канцелярія працює невпинно, машинки стукотять, аж цегельня дрижить, далі йде напів фіктивна статистика викопаних кубометрів, пророблених годин і т. д. Контроля щораз рідша, забігає тільки до мене, між робітників не показується. Настрій вичікування: щось неначе знають і бояться про те говорити.

Починають відсилати робітників додому. Першими від'їхали італійці. За ними француженки й ті французи, що їх признали нездатними до військової служби. Їх відправляють на збірний пункт

²⁾ Батьківщина.

біля швейцарської границі, десь повище Боденського Озера і звідти їх Червоний Хрест перевозить через Швейцарію додому.

Забрали теж німецьких робітників, бо вже організувався фольксштурм — знак, що фронт десь уже дуже близько. Подіставали вони новесенькі уніформи й черевики, цілий день на вправах, але настрій прибитий, відчувають усю даремність тих останніх зусиль.

Зустрічаю знайомого муляра, що працював у нас при “кугельбункерах”.³⁾ Якийсь вийнятковіо веселий і говірливий, наче б добре десь потягнув мошту.

— Що доброго чувати, пане Маерле, щось ви сьогодні в доброму гуморі?

— А так, справді, дістав я добру новину.

— Що ж таке добре ви довідалися?

— Мене призначили на “форпост”⁴⁾ в рукаві Райну, зривати міст і долучитися потім до свого відділу в відступі на гори.

— Та чим же ж тут радіти? Це ж небезпечне діло!

— Говоріть своє! Я викомбінував собі таку штуку: поширю свій однострій так, щоб під ним змістилося цивільне вбрання. Як тільки мої відмашерують — я уніформу у воду, а сам — додому!

Подібні розмови чути можна частіше, слухаємо їх обережно, бо може це бути вияв деморалізації, але може й провокація критися за тим.

З газет знали ми, що головний наступ альянт-

³⁾ Кугельбункер — величезна бетонова бочка кулистої форми, вимазана чорним тером, щоб не відрізнялася від землі. Це сховок для однієї людини з “панцерфавстом” (протитанкова граната). Такі кугельбункери розтавлено в рівномірних відступах здовж шляхів і біля мостів.

⁴⁾ Найдалі наперед висунене становище.

ських військ найближчого нам відтинку фронту йде на Баварію. Та від кількох днів перестали виходити газети — не стало паперу — а радіостанції замовляли одна за другою. Радіо Інсбрук надавало тільки музику, жодних вісток. Щось сталося в Мюнхені на самий день народження “Фюрера”, 20 квітня: група старшин хотіла заволодіти радіостанцією, якийсь військовий путч, невідомо добре, що саме, але невдатне, бо ще один день гриміли звідти прокльони на зрадників, потім і те замовкло.

Кожна година могла принести кінець і найрізномордніші та суперечні вістки мінялися кожного дня: французи зайняли Ліндав (десять кілометрів від нас), французи вернулися до Фрідріхсгафен, французи пішли на Мюнхен... Був повний хаос, ніхто нічого не знав. До роботи приходили всі, на те тільки, щоб побачитися й поговорити. А німецька адміністрація й система контролю та розподілу прохарчування функціонувала далі регулярно й прецизно, без перебою, справно і зразково. Згадав я Польщу: там крали — що й скільки могли, а хто думав про свої обов'язки в обличчі краху, того вважали за дурня і трохи не за божевільного. Тут кожен німець, відповідальний він урядовець чи молода дівчина, кожного ранку точно з'являлися до праці й до останньої хвилини робили своє діло.

Хтось довідався, що уряд ляндрата в Фельдкірху видає заграничні пашпорти. Прожогом метнулися туди тисячі людей, від ранку до вечора уряд в облозі. Там справді видавали документи на виїзд, спершу в формі регулярних пашпортів з фотографією, описом особи, означенням часової й територіальної важности. Опісля треба було принести вже готовий виповнений формуляр до підпису, пізніше видавали тільки звичайні записки на виїзд з Німеччини, накінець били печатки на всяких документах з дозволом на виїзд до Швейцарії.

Ці паспорти й перепустки не мали ніякої вартості: Німеччина валилася й ніхто не респектував німецьких паперів. Але треба було бачити натовп під будинком ляндрата! З ранку до ночі стояли люди в черзі, пускалися на різні хитрощі, щоб швидше дістатися до середини. Спробували б ви переконувати когось про недоцільність цієї витрати часу! Кожен тримався засади, що як не допоможе, то й не зашкодить. Мої знайомі виробляли собі паспорти до Америки через Швейцарію, Францію, Португалію, або до Австралії через Швейцарію, Італію і т. д. Дехто виробив собі про запас кілька документів. Починалася вже документоманія, що в перших місяцях альянтської окупації наче пошесть огорнула людей. Як же ж відмовитися від паспорту, коли так чарівно бринять в ушах назви далеких країн — Америка, Австралія — і ви бачите їх ось тут рівненько виписані на паспорті, на вашому паспорті, що його тримаєте в своїх руках, на ньому ж ваша фотознімка й кільканадцять печаток!

В Дорнбірн наїхало кільканадцять військових лазаретів, по дахах розмальовано велетенські червоні хрести і через те пішли слухи, що в околиці не буде боїв. Навіщо ж було витрачати стільки труду на будову укріплень? Ніхто не турбувався відповіддю на це питання, а найменше німецькі дядьки, що зараз же взялися розбирати протитанкові заповори на запас палива на зиму.

Переношуся з цегельні до родини в Люстенав: кожного вечора чвалаю 8 кілометрів пішки (автобуси вже не ходять), зношу свої речі в наплечнику, а вранці манджаю тою самою дорогою назад до цегельні. Ці марші здорово далися мені взнаки.

23 квітня вийшов я з Дорнбірну з тим, щоб туди вже не вертатися. Ці останні дні перед упадком німецької влади перевели ми в страху й напруженні. Знову появились низьколетні літаки, в Люс-

місці глибокого і рвучкого. Валки людей сунули до пограничних постів, пішки, з наплечниками й клунками на плечах, з валізками й мішками в руках, на возиках, на тачках. Ішли не тільки робітники з Західньої Європи, але й українці та поляки. Все те отаборилося в присілку Гехст, недалеко від Боденського Озера, між старим і новим коритами Райну. Построєно бараки, де не взявся й швейцарський Червоний Хрест з допомогою, а людей усе більше й більше...

Першого дня, як тільки з'явилися низьколетні літаки, швайцарці пустили жінок і дітей, під умовою, що негайно після втихомирення перейдуть назад. Потім почали пускати всіх без розбору. Збудували величезні бараки, загороджені колючим дротом, для кожної національності окрема загорода. Кожен мусів підписати зобов'язання, що вернеться до своєї країни при першій нагоді й можливості. Всі рушили що швидше, дехто підписував, що підсунули під ніс, але більшість таки залишалися, або не хотіли підписувати репатріяційних зобов'язань, або не пустили швайцарці. Так вони й жили в таборах у Гехст, доки рік пізніше французи їх не розв'язали. Під осінь того самого року бачив я довжезні поїзди поворотців під швайцарською залізничною й військовою охороною, замаєні зеленню й величезними портретами Сталіна на вагонах.

Несподівано замаяли білі прапори на церквах, урядових будинках і більших приватних хатах. Вивішено їх з наказу біргермайстра, недавно ще завзятого партійця, що тепер забув про "фюрера" та його наказ боронитися до останку. Від двох днів не бачимо німецького вояка й рахуємо години до приходу французів. Нагло зникають білі прапори — переїздив відділ есесів, загрозив біргермайстрові розстрілом його і родини, коли не зніме білих прапорів. Переляканий біргермайстер сів на авто і

рушив назустріч французам просити, щоб скоріше займали містечко. Це не переливки, кажуть, цей же відділ есесів обстрілював скорострільним огнем вулиці в Бремені, де висіли білі прапори.

Наша хата стояла на роздоріжжі, нагорі жили ми, а внизу була кооперативна крамниця, напроти ресторан. Раз-у-раз заїжджали туди різні авта, ніхто на те зважав. Нагло хтось крикнув: “Францозен!”⁵⁾ Збігаємо вниз — стоїть “джіп” з наїженим дулом скоростріла, а в ньому шофер мурин і білий вояк, француз, уміє кілька слів по-німецьки, робить грізну міну, що йому не дуже вдається.

От такий був прихід французів. Дивно тихо і спокійно, годі усвідомити собі, що так завалилася горда будівля чванливого “герренфольку”⁶⁾ і починається новий світ, нова ера.

Незабаром почали в’їжджати повзи, гармати й вантажні авта. Враження було не надзвичайне: німецька армія виглядала куди грізніше, її зовнішній вигляд був куди більш імпозантний. Можливо, що впливала на це свідомість закінчення війни і відбирала грозу наступаючій армії, що несла мир замість війни.

Німці вели себе скандально. Відразу перетворилися в австрійців, виходили французам назустріч з білими хустками й білими прапорами в руках. Хто вчора найдужче кричав: “Гайль Гітлер”,⁷⁾ той сьогодні найбільше сунувся наперед. Ми трохи того сподівалися, бо вчора французький літак розкидав летючки “до наших австрійських приятелів” і заповідав близьке визволення з гітлерівської неволі.

Це було пополудні. А ввечері громадський поліцист об’їздив містечко з трубою та оголошував

⁵⁾ Французи!

⁶⁾ Нарід панів.

⁷⁾ Гітлерівський привіт, щось у роді: хай живе Гітлер!

нові розпорядки: не вільно ходити по вулицях після дев'ятої години вечора, слід віддати зброю й військові матеріяли, не впускати ніччю до хати нікого, хіба в товаристві громадського поліциста з білою перев'язкою на рамені.

Не спали ми цілу ніч, по вулицях шлялися вояки з мароканських відділів, а про них віддавна кружляли чутки, що вони грабують, убивають і насилують жінок. Чоловік нашої господині був партієць, в останній хвилині пішов до війська й залишив велике помешкання. По те помешкання ще цієї самої ночі прийшли французи, я мусів сходити вниз за перекладчика. Не можу сказати, щоб був я тоді надто відважний — ставати вночі віч-на-віч з озброєними по зуби вояками, коли ще чути гук гармат і переривані серії тріскотливих скорострілів. Господиня дрижала зо страху, а скінчилося на тому, що її з дітьми зігнали в одну кімнату, а решту забрали. Французи, так старшини як і вояки, вели себе чемно і ввічливо, видно було, що дістали наказ добре ставитися до населення, бо тут Австрія, не Німеччина.

Ще кілька разів треба було мені збігати надолину — проїзdnі вояки пробували найти нічліг. Нарешті дочекалися ми ранку. Якось дивно: вчора ще була Німеччина, а сьогодні вже Австрія.

ІХ. РОЗДІЛ

ПЕРШІ КРОКИ

Назад до Дорнбірну. — Перша нарада в д-ра Михайлова. — Ініціативний гурток. — Засновуємо Український Комітет. — Вістки з Гогенемсу. — Збори делегатів у барачку на леваді. — Укладаємо меморіал. — Делегація українських робітників. — Авдієнція у французького коменданта. — Офіційний представник українців. —

Вже першого дня після приходу французів до Люстенав стрінувся я з деякими українцями, що теж жили в тому містечку, як от з Ярославом Гайвасом, Романом Маланчуком та іншими. Старалися ми оцінити ситуацію, що слід нам робити, окремо і громадою. Було там ще більше українців, кожен сидів тихо при якійсь праці, по засаді “тихо, лихо пережди”. Тепер почали вони вилазити на денне світло і непевні були, як їм вести себе, як українцям, перед окупаційною владою. Нікому не міг я дати поради, сам я був, як говориться, наче табака в ріжку. Треба виждати, бо ж ще війна не скінчилася, ще ж гудуть гармати десь від сторони Інсбрука, ще ведуться там бої, хоч капітуляція прийде от-от. Тим часом якнайшвидше мусимо відшукати всіх своїх земляків, щоб знати скільки нас і хто ми.

На другий день іду до Дорнбірну. В місті спокій, війська французького мало, по вулицях вештаються купи чужинців. Бешкетів нема, забили тіль-

ки одного німця, що знущався над французькими робітниками. Під впливом гарної погоди і свідомости закінчення війни — легкий і веселий настрій, хоч на дні душі криється неспокій, що буде завтра. Бачу, площа Адольфа Гітлера вже перейменована на “Фрайгайтспляц”,¹⁾ на мурах міста якісь проклямації, підписані “Фрайгайтскоміте”.²⁾

В мешканні д-ра Михайлова, при вул. Веппах ч. 20, сходяться українці, що живуть поближче. Був там чималий осередок українців у фабричних будинках текстильної фірми Геммерле і д-р Михайлів, що був у тій фірмі зареєстрований, як перекладач, уважався неофіційним представником українців. Швидко обмінюємося думками, — не маємо чого собі багато сказати. Одне для нас певне — треба знайти якусь форму громадської організації, щоб виступати гуртом, не одинцем. Рішаємо заснувати представництво українців під назвою Український Комітет у Дорнбірні і передаємо підготовчу роботу в руки ініціативного гурта, куди крім мене входять ще: д-р Володимир Михайлів, адвокат Павло Кобзар та урядовець Ярослав Почапський, — усі з Золочева, бо склалося так, що в тій фабриці працювали більшістю золочівці. Я маю зараз же перенестися з Люстенав до Дорнбірну, до того бараку, що його вибудувала мені фірма Фаерле, і тоді підемо представитися французькій владі та пробувати легалізувати нашу організацію. Це на перший плян. А далі — шукати зв'язку з довкільними місцевостями, довідуватися, що там роблять українці, і заохочувати їх, щоб теж у себе зав'язували Українські Комітети.

Тим часом у Люстенав видано заборону виходити без дозволу з містечка. Іти пішки чи їхати ро-

¹⁾ Площа Волі.

²⁾ Комітет Волі.

вером можна було безпечно, але тягнутися з цілою родиною та ще й з клунками — труднуvато. Біжу до магістрату, де сидять уже “австрійці” — і слухати не хочуть, що їм говорю, все зайняте своїми справами, що їм там якийсь авслендер! Дістався до французького коменданта. Він вислухав мене чомно... і відіслав до магістрату. Нема іншої ради, як знову витягати цигарки. Цей спосіб не втратив ще своєї магічної сили і за годину маю дозвіл у кишені. Якийсь дядько згодився мене перевезти, теж за цигарки, і підвечір заїжджаємо до свого барачку на леваді під ліском. Поки там жінка починає лаштувати нашу нову “хату”, забігаю до нашого Комітету, що там нового.

Є вістки. Якийсь чолов'яга прийшов з сусіднього Гогенемсу: досі там відшукали себе около три сотні українців, переважно купців та інтелігентів з Галичини, східньо-українського елементу покищо обмаль. Сформували з себе Комітет і вибрали Головою Василя Болюха, куркуля з-під Тернополя, в останніх роках перед війною посла до польського сойму в Варшаві з рамени партії УНДО.^{*)} Комендантом містечка є якийсь старшина, що бував у Варшаві й Києві, знає українців і ставиться до них прихильно. Це нас підбадьорює, прискішуємо роботу.

Ідеться нам про те, щоб випередити поляків. Колись у поляків були дуже добрі взаємини з французами, вони залюбки називали себе “французами півночі”, вели колосальну пропаганду своєї справи у Франції, закладали товариства приятелів Франції, обмінювалися студентами й вели всяку акцію для взаємного пізнання обидвох народів. Є підстави, сподіватися, що французи приймуть поляків доб-

^{*)} Українське Національне Демократичне Об'єднання.

ре, дадуть їм привілеї, а ці використають їх на те, щоб робити нам пакості.

Та ми випередили не тільки поляків, але й усі інші національні групи. Український "пізній Іван" висунувся на перше місце щодо швидкості й справності організаційної роботи, це нам дуже стало в пригоді пізніше, коли прийшлося захищати самобутність нашої організації.

Зараз таки того самого дня зібралися в моїй хаті збори двадцяти делегатів різних околиць міста Дорнбірну, при співучасті інж. Любомира Савойки з сусіднього села Шварцах. Збори переформували ініціативний гурток у Комітет у такому складі:

Голова — Зиновій Книш,

Заступник Голови — д-р Володимир Михайлів,

Секретар — Ярослав Почапський,

Член Комітету — адв. Павло Кобзар.

Цей Комітет мав дві слабкі сторони. Найперше, не було там ні одного наддніпрянця. Їх ми не знали, а їхнє положення було куди тяжче від нашого і вони сиділи якнайтихше та не давали про себе знати. Робітники трималися осторонь у своїх бараках, освічені люди ховалися, за німецьких часів небезпечно було признаватися до освіти. А далі, нам бракувало т. зв. демократичної підстави існування в тому значенні, що нас затверджували не виборні делегати, ані не Загальні Збори чи віче цілої української громади в Дорнбірні, тільки запрошені нами самими особи. Манія і лицемірство т. зв. демократії еміграційних умовин буття зачалися щойно пізніше, але нам конче того потрібно було перед альянтською владою. Ми чули свою слабкість, але вагатися не було коли, про нашу долю мала рішати швидкість діяння.

Завдання дня — якнайскоріше шукати контакту з військовим командуванням, нема часу організувати й пускати в рух демократичної машини. Доки

ми радили над нашою дальшою поставою, вислали з-поміж себе одного з учасників, магістра А. Гладивича з Дрогобича, до комендантури. Він знав французьку мову й замовив для мене побачення в коменданта на другий день, о десятій вранці. Рівночасно наші гінці шугали по всьому Дорнбурні, шукали українців, повідомляли їх про Комітет і передавали перші інструкції. Нам пощастило доповнити наш Комітет одною наддніпрянкою, назв'їм її Оксаною, назвища не виявляю, бо вона мусіла пізніше вернутися в Україну. Тут і склали ми нашу делегацію "від українських робітників", що складалася з Оксани, д-ра Михайлова і мене. Трохи дивні це були "робітники": два правники й одна вчителька.

Почували себе ми дуже незручно. Перед нами велика невідома: вперше стаємо, як організована група, перед військом народу, якого не знаємо і який про нас дуже мало знає, з яким ми ніколи в нашому житті не зустрічалися і з яким взаємовідносини українців просто ніякі. Не можна покликатися на жодну традицію, не можна скористати з досвіду інших, бо його не було. Ми не знали чи і які інформації має про нас військове командування і з яких джерел вони походять. Ми мусіли приготувитися на закиди германофільства. Бо хоч ніхто в Європі стільки горя не зазнав від німців — поминаючи жидів — і ніхто стільки втрат у боротьбі з ними не поніс, як Україна та українці, але проти-українська пропаганда завжди їхала на тому конику.

Треба приготувати відповіді на безліч запитань, починаючи від того, як і чому ми тут знайшлися, і кінчаючи напр. виясненнями, чому формувалася українська дивізія та інші українські частини для боротьби з большевиками. Дальші відносини дуже будуть залежати від нашої зустрічі. А крім

того, не було для нас сумніву, що з наших стріч будуть писатися рапорти і всі вони збігатимуться десь в одних руках нагорі. Важко буде досягнути якнайменшу розбіжність у поставках відокремлених і позбавлених між собою зв'язку українських груп.

Відповідальність важким тягарем лягла на наші плечі і ми до пізньої ночі просиділи, обговорюючи ці справи та пишучи "записку для пам'яті", щоб її залишити в комендантурі. Ані я, ані магістер Гладивич не володіли французькою мовою перфектно, і коли ми якось при допомозі словників зложили свій меморіал — надворі вже сіріло.

Нашу делегацію прийняв ад'ютант. Ще заки прийшли ми до слова, почав вибачатися перед нами, що нас ще не відсилають додому, але ми повинні зрозуміти, що війна тільки що закінчилася, дороги знищені, мости позривані. Та це швидко буде направлене і ми нарешті поїдемо кожен до свого дому!

Маєш, Гандзю, книш! Ми прийшли прохати азилю й боронитися перед примусовим поворотом, а перед нами виправдуються, що нас ще туди не відправляють!

До коменданта пустили тільки мене одного. Був це майор у середніх літах, симпатична і дуже ввічлива людина. В імені тисячки українців Дорнбірну привітав я переможну французьку армію, що поклала край нещастю стільки людей і висловив надію, що тепер наша доля покращає, тим більше, що маємо щастя мати до діла з представниками французької нації, що перша в Європі висунула кличі волі й права людини. Після виміни взаємних чемностей та відповідей на приватно-особисті запитання, прийшлося виложити нашу справу. Дуже тяжко було мені висловлюватися по-французьки, але комендант волів слухати ламаної французької, як по-правної німецької мови.

Мої виводи ішли по такій лінії: декілька разів проголошувано по радіо з Головної Квартири ген. Айзенгавера заклик до чужинців у Німеччині, щоб вони лучилися в організовані групи й шукали зв'язку з найближчим військовим командуванням. Тому

Д-р Володимр Михайлів

й українці Дорнбірну вибрали собі Комітет і саме я його Головою. Комітет об'єднує вже біля тисячі українців з різних земель і держав, коли брати за підставу стан з-перед війни, але число те більшає з кожним днем, бо голосяться щораз то нові люди. По своєму соціальному стані й походженні це елемент різний, але в Німеччині всі мусіли працювати як робітники. Найшлися ми тут різними способами: примусово перевезені до праці, евакуйовані з

теренів, загрожених воєнними діями, втікачі перед большевицьким режимом.

Комітет ставить собі за мету:

1. Організувати й реєструвати українців у Дорн-бірні та в найближчій околиці.

2. Нести їм моральну й організувати матеріальну допомогу та правильно інформувати про події й ситуацію, що витворилася в зв'язку з окупацією Німеччини.

3. Тримати зв'язок з французькою владою і заступати перед нею інтереси українців.

4. Тримати зв'язок з іншими Українськими Комітетами, що в такий самий спосіб скрізь постають.

Наші домагання дуже скромні. На початок просимо дати нам вияснення в справі репатріації, чи йтиме вона шляхом примусу, чи по добрій волі. Якщо рішатиме примус, ми дозволимо предложити собі обоснований протест з рівночасним проханням азилю під захистом французької армії. Дальше просимо загальної помочі в нашій діяльності, оборони перед німцями в австрійській шкурі, призначенням домівки та видання перепустки до міста Авгсбургу, де — мабуть — твориться український центр.

Майор слухав дуже цікаво й усе пильно нотував. На багато з моїх питань відповіди мені дати не може, не знає, як ставиться до тих справ вище командування. Він тільки військовим комендантом, за кілька днів буде зорганізоване спеціальне Військове Правління, прийдуть нові люди, що напевно вже матимуть інструкції, що і як робити.

Досі не був у нього ніхто з чужинців — наша делегація перша — тому не мав він причин запитувати вгорі, як з нами поступати.

Зараз відшукав обіжник з Головної Квартيري в справі чужинецьких робітників і ми спільно його відчитали та інтерпретували. Там стояло, що

кожна національна група може й повинна вибрати собі представника для зв'язку з Військовим Правлінням. (Славити Бога, відітхнув я легше, що є щось таке, тепер можемо сміливіше виступати).

— Я приймаю до відома, — сказав він що в Дорнбірні зав'язався Український Комітет. Тепер воля, всім вільно лучитися в товариства, під умовою, щоб знало про це Військове Правління, щоб не нарушували вони порядку і щоб своєю діяльністю не були звернені проти Альянтів. Поза тим — це ваша справа і я до неї не маю діла. Я можу тільки одного делегата визнати від кожної національної групи і в вашій особі визнаю представника українців. Ви маєте право вивісити свій національний прапор на вашому мешканні, прибити на дверях таблицю з означенням вашого становища і носити зброю, якщо її маєте або собі zorganizуєте. Всі інші — мусять зброю віддати.

Тут таки на місці подиктував листа до австрійської Управи Міста, нотифікуючи їй постанову Українського Комітету. Комітет стоїть під опікою французької окупаційної влади, він просить іти на руку мені, як представникові українців.

— Я вже видав розпорядок, — говорив він далі, — щоб чужинців трактувати нарівні з австрійцями. Не можу вам дати відповіді, що буде з репатріацією. Знаю, що всі французи мусять їхати до Франції, хіба, що їх на місці потребує окупаційна влада. Як з вами — довідаюся, прийдіть за кілька днів. Тим часом будьте ласкаві вести реєстрацію на двох списках: окремо тих, що бажають повернутися в Україну, окремо тих, що залишаються.

— Тішуся, що можу бути вам помічним, приходьте до мене завжди, коли тільки будете мати якісь турботи.

А в той час на коридорі Оксана й д-р Михайлів нетерпляче ждали, що дасть нам перша авдієнція.

На подвір'ї зібралася ціла група цікавих на вислід контакту нашого Комітету з французькою владою, тільки я вийшов, засипали мене градом питань.

Тепер ми вже могли з відвертим чолом стати перед земляками, за нами були вже успіхи: нав'язано контакт з французькою владою, отримано згоду на існування й діяння Комітету, українці дістали свого офіційного представника при Військовому Правлінні. Ми повною силою пари могли братися за працю і перед нами лежали найперші два завдання: поширити Комітет наддніпрянцями та дістати для нього санкцію від усієї української громади.

Х. РОЗДІЛ

УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ ПРАЦЮЄ

Зустріч з наддніпрянцями в Почапського. — Велике віче в фабриці Ромберга. — Політруки залякують робітників. — Вибір Управи Комітету. — Москалі в Українському Комітеті. — Професор Кубійович. — Нові взаємини зо старим біргермайстром. — Дістаємо домівку на Обердорфі. — Реєстрація українців у Комітеті. — Порядкуємо відносини. — Легалізація подруж. — Українські “фольксдойчі”. — Посвідки української національності. —

Почали ми шукати контакту з наддніпрянцями. З першої еміграції не було майже нікого, бодай на нікого не наткнулися, друга ставилася до нас недовірливо, через дурну німецьку політику, а тепер, не знавши, що з ними буде далі, сиділа “тихше води, нижче трави”. Все ж таки відшукали ми й переговорили з декількома людьми й на день 11 травня запросили кільканадцять осіб до кімнати Почапського на спільне обговорення ситуації. Я зреферував дотеперішні наші заходи й осяги, обмінялися ми думками і вони делегували від себе до Комітету чотири особи: інж. Юрка Лавриненка¹⁾ зо Шварцаху, інж. Павла Січового й Олексія Туркота з Дорнбірну та Оксану, що вже з нами співпрацювала.

¹⁾ Відомий публіцист і літературний критик, що пізніше виступав під літературним назвищем “Юрій Дивнич”.

На 17 травня заповіли ми велике віче української громади в залі текстильної фабрики Ромберга. Пустили в рух усі можливі засоби агітації за участю в зборах, розсилаючи гінців від бараку до бараку, скрізь, де тільки жили українці. З однієї сторони залежало мені на тому, щоб віче було якнайбільше, бо це впливає на людей і заохочує до гурту, але з другої — були в нас побоювання, чи не прийдуть які розбивацькі елементи, що їх не бракувало. П'яничили вони, добуваючи якимсь самогон у баверів і ходили гурмами по місті, підбехтувані большевицькими агітаторами. Було пороблено всі засоби обережності: при дверях і вікнах поставлено боївки з відважних хлопців, розставлено їх по залі, посаджено теж на переді для охорони президії.

Були це одні з найкращих зборів, що їх пам'ятаю. Зараз після обіду почали напливати з усіх усюдів гурти українців та українок, незабаром простора заля виповнилася по береги, в передсінку юрбилися ті, що не могли дістатися до середини. Підраховали ми, що в залю найшло неменше 500 - 600 душ, аж до межі поємности. Наддніпрянців майже не було. Це відчувалося тим більше боляче, що тут же зараз на подвір'ї стояли два довжелезні бараки, повні наддніпрянців, в одному дівчата, в другому хлопці. Доносився звідти регіт і гамір, але до залі не прийшли, вислали тільки обсерваторів. Пізніше мої знайомі з праці в цегельні казали, що дуже багато з них хотіли йти, але лякалися большевицьких емісарів, не знали, що буде з ними, чи зможуть залишитися, чи мусять вертатися, а агітатори весь час грозили їм карами за контакти з "фашистами". Згодом до залі найшло їх більше, та були це переважно москалі.

На зборах промовляли тільки я та інж. Лавриненко. Представили ми потребу організації, повідомили про те, що досі зроблено з ініціативи гурту

людей, накреслили наші завдання. Всі ми чули вдячність до інж. Лавриненка, що він зважився на публічний виступ у тому будь-що-будь дуже непевному часі. Коли багато наддніпрянців не знали, як поставити себе до громадської роботи і чого їм тоді ніхто не міг брати за зле, інж. Лавриненко пішов за голосом свого патріотичного серця і не думаючи про особисту безпеку, відразу приклав рук до організування широкої емігрантської маси. Він не тільки підкреслював своєю участю на вічі соборність наших починань, але по-одному "хватав душі" розсіяних по баверських хатах на горбах Шварцаху хлопців і дівчат з Наддніпрянщини та навертав їх в організоване українське громадське русло.

Без жодного голосу спротиву на місці затверджено наш Комітет і рішено перевести реєстрацію всіх українців, що схочуть до нашої організації належати.

Надзвичайно гарно пройшли ці збори, не було ні одного демагогічного запиту, ні одної розбивацької спроби. Промовці підкреслювали вагу нашої гідної поведінки на чужині, konieczність дисциплінованості і довір'я до вибраних людей. Підносили багато прикрих справ, що виринули разом з новими умовами життя, розкрили перед нами неодну болячку, незнану нам досі, прохали допомоги.

Ці збори дали мені велике моральне задоволення. Нераз пізніше мусів я ковтати гіркої, були спроби різних інтриг, діставав погрози й аноніми, але в таких хвилинах завжди ставало мені перед очима оте перше зібрання наше, де понад 500 інтелігентів, робітників і селян, людей різного віку і професій, поважно й запопадливо дебатували над потребами української громади, при чому місцеві справи й потреби окремих осіб відсувалися далеко на задній

плян, на перше місце висувалася турбота про загально-громадські й національні справи.

Тут же зараз ми й уконституували свій Комітет в остаточній формі:

Голова — Зиновій Книш,

I. Заступник Голови — д-р Володимир Михайлів,

II. Заступник Голови — інж. Юрко Лавриненко,

Секретар — Ярослав Почапський,

Скарбник — адв. Павло Кобзар,

Члени — Оксана, інж. Павло Січовий.

Цікава була поведінка москалів. На зборах їх було доволі багато, та ми про те не знали. Зараз після зборів обступили вони мене з пропозиціями творити спільний “русько-український” Комітет.

— Ні, панове, спільного Комітету ми не будемо творити. Поперше тому, що ми хочемо свого окремого, національного українського Комітету, а по-друге — Військове Правління не передбачає покищо жодних збірних Комітетів, кожна нація має організуватися окремо.

— Та це ж “усьо равно” — руські ми чи українці — всі жили ми в одній державі, то чому ж би нам не творити спільної організації?

— А тому, що ми не бажаємо спільної з вами організації, хочемо й будемо жити окремо.

На цей раз москалів ми спекалися, та вони нелегко піддавалися. Ще цього самого вечора прийшла до мене делегація від них, щоб при нашому Комітеті створити московську Секцію, що буде мати окреме членство, а підлягати буде мені особисто, як голові Українського Комітету. Це вже була більш приємлива форма, одначе я сам про те рішати не міг. Пізніше ми порадилися, що нам москалів нетреба, нехай ідуть своїм шляхом. Думаєте, погодилися вони з тим? Куди там! Майже кожного дня приходив то один, то другий і прохав, щоб його індивідуально прийняти в члени нашої організації. Він справді руський по

вихованні чи культурі, але має підставу належати до нашого Комітету: один уродився і увесь час жив в Україні, другий походить з козаків донських, отже не з москалів, але його жінка з козаків кубанських, отже українка, третій увесь час жив з українцями, зжився з ними й хотів би далі бути з ними і т. д. З правдивою московською нахабністю налазили до хати, переймали на вулиці, докучали в Комітеті.

Найперше думав я, чи, може, невільно москалям творити окремої організації. Вони вважаються громадянами СРСР і мусять туди вертатися.

Загальний вид міста Дорнбірну

(З фотозбірки д-ра Володимира Михайлова)

Українці мають хоч не правні, то бодай морально-політичні й національні підстави відмовлятися від повороту, а москалі, якщо хочуть організуватися, мусять це робити під фірмою СРСР. А тоді властиво їм організації не треба, бо їх заступають і про них дбають большевицькі репатріяційні місії так

само, як не творять комітетів французи чи бельгійці, бо їх репрезентують їхні репатріяційні комісії. Здавалося мені, що вони хочуть законспіруватися під українською фірмою. Але в дуже короткому часі вони знайшли для себе організаційну форму в виді лагерів праці під безпосередньою французькою опікою, а згодом заснували таку саму організацію, як інші народи. Все таки підлабузнювалися до нас.

Були вони головню з нової, підсоветської еміграції, хоч не бракувало теж і ряної кацапні з еміграції давньої, між ними теж був якийсь барон, його назвище вилетіло мені з пам'яті. Приходили й такі думки до голови, чи не роблять це вони з розмислом, щоб опісля робити доноси, що ми не тримаємося рам нашої національності й беремо людей чужих, що до нас не належать, і щоб це стало притокою розв'язання нашої організації.

Накінець прийняв я кільканадцять московських родин до нашого Комітету і заступав принагідно інших москалів, що теж хотіли належати до нас, та не було підстави їх прийняти. Ніколи, за весь час аж до їхнього виїзду в Райх, не мав я потреби ні одним словом на них жалітися. Вони були зразковими членами нашої організації, точно платили членські внески, не відхилялися від ніяких обов'язків, не пропускали ні одних сходин чи зборів, посилали дітей до українського дитячого садочку й обіцяли посилати старших дітей до української школи, коли її зорганізуємо. Я не раз запитував їх, чому не йдуть вони до свого, московського Комітету. Їм заімпонувала українська солідарність.

— У вас, українців, кожен знає, що за ним стоїть Комітет і не покине його в біді. А в руськiм Комітеті ви сьогодні є, а завтра вас викинуть. У вас є справедливість, усіх трактують однаково, кожен має рівні обов'язки, але й рівні права. А в русь-

ких є протекційна система — від одних вимагають більше, другим дають менше.

— У вас усіх вибирають і я, хоч руський, вибираю теж, кого хочу, на зборах. А в руських нема зборів, нема й виборів. Вони зійдуться в кімнаті, щось вирішать, а ми всі — малчать і повинуваться.

— У вас ми чуємося людьми, хоч і свідомі того, що ми неначе гості. Ви не робите різниці, чи хтось має освіту, чи ні, чи хто багатший чи бідніший. І тому ми воліємо тримати з українцями, навіть якби ми тут мали менші матеріяльні користи.

Москалі справді нерado приймає підсоветську еміграцію, за винятком — цікаве! — українців. З москалів — тільки зовсім певних і випробуваних людей. Крім того, влаштувалися так, що при владі в них були виключно представники старої еміграції. Правда, немало важило теж особисте знайомство. Багато тих москалів знали мене з часу праці в цегельні і мали до мене довір'я. Але вже тоді міг я завважити явище, що в нашій еміграції далось відчувати аж після переїзду за океан: психологічні різниці поміж двома еміграціями. Було так, що я міг загорнути під вплив нашого Комітету 90% московської еміграції. Здається, чогось такого не було, щоб москалі добровільно піддавалися під український провід. До того часу завжди було навпаки. А між тими, що шукали контакту з українцями, більшість були люди освічені: інженери, техніки, вчителі і, мабуть, старшини. Українцями вони, звичайно, не стали б, але за ціну культурної автономії в рамках нашого Комітету вони готові були йти проти старої чорносотенщини й імперіялістично наставлених своїх верхів. Часто вагався я, як далеко йти мені в тій грі. Не було з ким порадитися й обдумати політичні наслідки. До того навал праці був такий, що просто валив з ніг. Так і залишилося все по-старому.

Власне, наш Комітет діяв тільки на місто Дорнбірн, в інших місцевостях таким самим способом поставали місцеві Комітети. Але я був свідомий того, що ми не можемо замикатися в партикуляризмі, наша дія мусить, якщо мова про загально-українські справи, іти по одній лінії. Як її устійнити? З ким з-поза нашого націоналістичного осередку про те говорити?

В сусідньому селі Шварцах жило кілька членів Українського Центрального Комітету в Кракові, як ось культурно-освітній референт Кушнір, референт шкільних справ Зенон Зелений, агроном Роман Голод і сам Голова Комітету, проф. Володимир Кубійович. До мене давніше вже доходили слухи, що проф. Кубійович керував розміщенням своїх людей перед упадком Німеччини, наскільки це в тих умовах було можливе. Правдоподібно мусів він їм видавати інструкції діяння при зустрічі з альянтською владою. Мені важно було про те довідатися і разом з тим узгіднити якомось і діяння нашого Комітету.

Але зустрітися з проф. Кубійовичем було доволі важко. Звідкись роздобув він ровер і завжди був удорозі. Треба признати, що він одинокий з колишнього УЦК виявляв зацікавлення організацією українського життя в дійсності альянтської окупації і старався допомогти, як міг. Інші або зовсім не цікавилися новими громадськими справами, або може лякалися, не знаючи, як поставиться до них альянтська влада. Зрештою вони доволі скоро виїхали з Форарльбергу кудись до Німеччини.

А проф. Кубійович не лякався. З ним ми відбули розмови на ці теми. Щоправда, не багато було що говорити, бо ще не було постійного зв'язку з українцями. Погодилися ми на тому, що треба якнайскоріше по всіх осередках поорганізувати такі Комітети, як у Дорнбірні й Гогенемсі. Потім, для

них створити надрядний орган для цілого Форарльбергу до репрезентації перед центральною французькою й австрійською владами. Від нього довідався я, що має на те аспірації Василь Болюх. Несподіванкою для мене було те, що проф. Кубійович намовляв мене взятися за те діло. Несподіванка тому, що проф. Кубійович, який колись стояв з нами в зв'язку і властиво нам завдячував своє становище Голови Українського Центрального Комітету, при першій нагоді виеманципувався й уникав націоналістів, добираючи собі на співробітників безбарвних політично людей.

Сам проф. Кубійович мусів триматися осторонь громадського життя, щоб не в'язати його з традицією Українського Центрального Комітету: до голосу повинні прийти люди нові. Швидко після того виїхав він до Німеччини і я вже з ним більше не бачився.

Тим часом у нашому Комітеті життя кипіло. Зараз після візиту коменданта пішов я до біргермайстра. Біргермайстром покищо залишався цей самий безличний тип, що переслідував мене за німецьких часів. Я мав у кишені листа від французького коменданта, але про всяке попросив ад'ютанта, щоб представив мене особисто та наказав устно йти мені на руку.

Входимо до його бюро, ад'ютант представляє мене, передає бажання коменданта, щоб нашій групі зробити все, що потрібно, і виходить. Біргермайстер удає, що бачить мене вперше в житті.

— Маєте багато праці тепер, пане біргермайстре.

— О, так, справді, дуже багато...

— Сподіваюся, бо тепер мусите прийняти кожного, хто до вас прийде, не можете викидати його за двері, як давніше мене й моїх земляків.

Мовчить. По хвилі:

— Пане докторе, забудьмо, що було. Я буду старатися зробити все, що в моїй силі, і як довго я буду біргермайстром, нічого не буде вам бракувати. Вам треба домівки. Я не радив би вам брати репрезентаційної домівки в середмісті, скоріше чи пізніше французи відберуть її для своїх потреб. Я пропонував би вам домівку НСФ²⁾ на Обердорфі.³⁾ І так живе там більшість ваших земляків. Це окремий домок, має дві кімнати й магазин, важне те, що там повне бюрове устаткування, столи, крісла, машини до писання. Там ніхто не буде вас чіплятися.

— Я вас прошу, не робіть мені труднощів. Не завернемо того, що було, такий був тоді час, такі інструкції нашої влади. Можете бути певні моєї співпраці, я постараюся надолужити вашим людям за всі їхні давніші невигоди.

Правду сказавши, що я міг йому зробити? Доносів на нього напевно було доволі з різних сторін, один більше чи один менше — не грало ролі. Краще було вдавати великодушного і забути минуле в ім'я майбутнього. Треба признати, що він дотримав слова і ввесь час свого недовгого урядування — його, як партійця, забрали пізніше до табору примусової праці — не відмовляв мені нічого, що можна було в розумних границях зробити.

Громадський поліцист поїхав ровером на Обердорф і коли я прийшов туди, ключі від чистенької домівки були в наших руках. Зараз заінсталювався там наш секретар, Почапський, перебрав інвентар, на дверях прибито жовтоблакитний напис у трьох мовах “Український Комітет — Коміте юкреньєн — Українішес Коміте”, звідкись узялася велика чор-

²⁾ Національ-Соціалістиче Фольксвольфарт — добродійна організація в роді суспільної опіки.

³⁾ Передмістя Дорнбірну від сторони гір.

на таблиця на оголошення, дівчата привели хату до порядку, — значить, урядуюмо!

Люди сунуть чередою. Реєстрація в повному ході. Першого дня таки маємо вже зареєстрованих 348 тих, що залишаються, і 82 тих, що вертаються. Кожен хоче говорити “з Головою”, не можна відмовлятися, бодай наразі. Загальні інформації вивішуємо на таблиці оголошень, але є безліч індивідуальних справ, що їх треба рішати окремо.

Перша справа — мішані подружжя. В засаді жінка йде за чоловіком. Але не даруємо ні одної “душі”, всіх беремо до себе. Це тим легше, що наш Комітет перший, ще ніхто не має своєї домівки. Ось чех Гоголька має дівчину-українку, вона вертається в Україну, він хотів би їхати з нею. Чи можна?

— Чоловіче, всіх большевики беруть, проблема не в тому, чи можна їхати, але чи можна не їхати!

Тут знову австрієць живе на-віру з україркою. Досі не міг з нею повінчатися, закон не дозволяв, але тепер уже вони повінчалися і він боїться, щоб її не забрали до Совдепії.

Десятки таких людей приходять до мене за порадами. Найбільше тисне справа подруж, люди хочуть женитися, узаконнити нешлюбне життя. Для греко-католиків розв'язка простіша, вже організуються парафії, священників досить, будуть вінчати. Гірше з православними, досі ми ще не натрапили на слід православного священника. А якраз православних шлюбів найбільше, бо все це давні оstarбайтери, люди в гітлерівському режимі вийняті з-під права. Багато соромиться говорити про ці справи при свідках, хоче “на самоті, тільки з Головою”. Тепер видно, що нема дорожчої речі від часу.

Іду до Управи Міста. Признають, що треба щось у цій справі зробити, але наразі обов'язують давні закони, а вони кажуть, що церковні шлюби не мають важности, найперше треба брати шлюб у

“штандесамті”,⁴⁾ опісля в церкві. Уряди цивільного стану не можуть вінчати чужинців, чужинці мусять брати шлюб в своїх консулятах, або ждати повороту додому. Твердолобого німця нічого не переконає, він шанує закон навіть тоді, коли його не розуміє, який би цей закон не був і від кого б він не походив. Але сподіваються, що незабаром будуть якісь зміни.

Інтервенією в французькій команді. Це їх зацікавило, хотіли б заводити порядок у кожній ділянці. Кажуть написати меморіал до влади. Пишемо ці меморіали в усяких справах, пишемо часто, дуже воно тяжкувато, не надто міцний у французькій мові.

Нема спокою ні вдень, ні вночі. Є такі “клієнти”, що обов’язково вважають, що чомусь його справи в Комітеті полагодити не можна, він мусить іти з тим до приватної моєї хати, сидить там до пізньої ночі, іритується, коли прийде опівночі й або мене не застане, або застане вже в ліжку.

Друга справа — фольксдойчі. В більшості це морально й характером люди слабші, що проміняли свою національність за німецьку харчову картку. Але були серед них і такі, що їх силоміць записали в німецькі реєстри на тій підставі, що їхні діди чи прадіди були колись німцями по батькові чи по матері, або мали німецькі чи подібні до німецьких назвища, або просто як вислід політики “зміцнення німецької народности”, від якої головним комісаром був ніхто інший тільки шеф Гестапо, Гімлер. Є між ними й українці, більшість хотіла б повернутися до свого народу. Не роблю перешкод, але кожен випадок просліджую дуже докладно, наскільки це в нашій силі. Це досить небезпечно — невільно скри-

⁴⁾ Уряд цивільного стану, де ведеться свіденція подруж, народни і смерті.

вати фольксдойчерів. Але й годі їх залишати на поталу.

Іде поділ праці — приватним підходом незаангажовані в Комітеті люди кажуть фольксдойчам викидати свої фольксдойчівські папери й тоді реєструватися в Українському Комітеті офіційно. В Комітеті переглядаємо їхні українські папери, в разі потреби списуємо протоколи з двох свідків, що вже є членами Комітету, і видаємо посвідки української національності.

Працюємо втрійку безупинно — д-р Михайлів, Почапський і я, допомагають нам дижурні з-поміж членів Комітету. Іде робота, видно рух, пошана до Комітету зростає. Але праці показується так багато, що мусимо доповняти склад Комітету. На Культурного Референта приходить доктор музики — Василь Витвицький, на Господарського Референта — Остап Ватаманюк, обидва мої шкільні товариші з гімназійної лавки в Коломиї. Приймаємо теж урядовця, молодого студента Богдана Ковча.

ХІ. РОЗДІЛ

ХЛІБ НАШ НАСУЩНИЙ...

Нема що їсти. — Чорна торгівля. — Обмін за самогон. — Може б спільний ресторан? — Спільна інтервенція представників чотирьох національностей. — Ох, ті меморіяли! — Австрійці викручуються. — Відсилають до генерала. — Замість генерала — мадам Ізвольська-Кеслер. — Кацапська злющість. — Харчеві пачки Червоного Хреста. — Ліктями й колінами до бюро Міжнародного Червоного Хреста.

На перше місце висувалася справа прохарчування. Від коли найпізніші втікачі виїхали з краю, минав уже майже рік, поволі проїдали те, що вивезли з собою, в декого харчеві запаси вичерпалися зовсім. Французи не могли нам дати харчів, вони самі мали стільки, що їм вистачало для війська і для своїх людей. Австрійці теж не багато мали, до того крайнє вороже ставилися до чужинців і хотіли їх якнайшвидше позбутися зо своєї країни.

Форарльберг на харчі бідний, продукує тільки молоко й овочі, трохи городовини. За тією яриною їздили ми до огородників над Райном, але швидко вони припинили продаж, хіба часом промінювали щось за цигарки. Оказалося, що дістали доручення від біргермайстрів нічого не продавати чужинцям. Випадково Славко Гайвас підслухав розмову огородника з громадським поліцистом, що

їздив ровером від огородника до огородника з такою заборonoю.

Чорний ринок розрісся неймовірно буйно. Перед вели в цьому ділі поляки, але й нашим нічого не бракувало, обдирали й обманювали своїх братів де і як попало. Все оберталось довкола харчів, а їх можна було дістати тільки з двох джерел: від австрійських баверів і від французьких вояків, голов-но північно-африканських арабів, або, як їх тут на-зивали, мароканців. Обмінний шлях ішов звичайно так, що в баверів купували самогон — 170 до 200 марок за літру — або вимінювали його за тютюн. Цей самогон міняли опісля з зарібком мароканцям знову за тютюн і цигарки, потрібні до дальшої тор-гівлі з баверами, за білий хліб і м'ясні консерви. Були спеціалісти, що умудрялися по 25 літрів са-могону на раз вимінювати. Я, на жаль, тих здібностей не мав, купував його за готові гроші. Тут мені ста-вав у пригоді інж. Лавриненко, що мешкав серед баверів у Шварцаху й міг добути самогон по де-шевшій ціні.

Міняти самогон мароканцям було небезпечно, вони швидко до безтями впивалися й були випадки, що з ножами кидалися на старшин. Французів не-навиділи, славили Сталіна, багато з них жаліли за Гітлером, хай би пожив ще, може б до решти ви-кінчив французів. Військова команда заборонила торгувати горілкою з мароканцями, накладала за те сильні кари, що — зрештою — нікого не відстра-шували, тільки примушували до більшої обереж-ности та підносили ціну в обміні.

Мароканцеві не вистачало купити горілку, він її мусів десь випити. До касарні нести не важився, до ресторанів невільно було військовим заходити, — вони кинулися по приватних хатах. За те, щоб доз-волити йому сісти в хаті й випити пляшку, платили знову цигарками або хлібом, а хліб у них білень-

кий, наче колач, давно не бачили такого виголоднілі фарарльберзці.

З мого бараку теж хотіли зробити коршму, частенько заходили туди голомозі. Вигідне це було для них місце: під ліском, до вулиці далеченько, зразу завважили б військову стежу, а тоді крізь вікно та гайда в ліс! Згодом собачі сини занаділися так, що й спати не давали, вночі гримали до вікон, щоб або продати йому горілки або впустити до хати випити.

Так люди давали собі раду, як могли. Та не в усіх були здібності до чорної торгівлі і не в кожного було чим торгувати. Все перло до Комітету, щоб дати якусь раду. Самітні, що працювали в текстильних фабриках Геммерле й Ромберга, харчувалися в спільних фабричних кухнях, найтяжче було людям, обтяженим більшими родинами.

Виринула думка закласти спільну кухню-ресторан. Невелика була надія провести це власними силами, не можна б обійтися без харчових приділів з уряду, а коли б ми це почали самі, всі кинулися б за нами і тоді ані приділів харчів, ані приміщень для кожної групи не стало б. Я рішився спробувати щастя спільною ініціативою всіх чужинців.

З представниками інших національностей у Дорнбірні та й у цілому Форарльбергу в мене склалися гарні відносини. Контакт з ними нав'язав я, ще заки оформився наш Комітет. Ми відбули спільну нараду з представниками литовців, латвійців та естонців у моєму барачку 14 травня. Першими нарадами проводив я, як господар, і там ми рішили сходитися покищо раз на тиждень, проводити будуть усі по черзі, в поазбучному порядку. Ціллю наших періодичних зібрань було перш усього взаємно себе інформувати, а потім узгоджувати наші виступи перед французьким командуванням у загальних справах, що мали значення для всіх чужинців, зокрема

наших чотирьох націй, що мають спільний інтерес в обороні перед Москвою.

Щоб започаткувати цей звичай, постановили ми піти на збірну авдієнцію до Військового Правління і скласти там меморіал. Меморіал мали опрацювати — представник литовців, молодий адвокат, що був два роки на дипломатичній службі в Парижі, і я. Написали його ми так, що перша частина, загальна, мала коротке представлення, чого ми тут знайшлися, чому не можемо вертатися, та висловлювала надію на добрі взаємовідносини з французькою владою і на допомогу від неї та побажання в трьох для нас найважливіших пунктах:

1. засада добровільності повороту чи вибору майбутнього місця поселення,

2. прохання не вирішувати наших справ без заслухання нашої опінії,

3. дати нам письмові уповноваження, як делегатам національних груп.

Цей меморіал кожен з нас зложив у Військовому Правлінні 22 травня. Тим часом там зайшли зміни, не було вже знайомого майора, прийняв нас поручник Ріпперт, ад'ютант нового коменданта, що забарився десь у Фельдкірху. Ріпперт — височенний на зріст, що рідкісне у французів, інтелігентний і дуже ввічливий.

З того часу ми майже щотижня сходилися, переважно в нашому Комітеті, спершу частіше, потім рідше, аж доки на місце національних Комітетів не прийшла Суспільна Служба Переміщених Осіб, куди ввійшли всі чужинці в Форарльбергу.

На одній з наших нарад прийшла і справа спільного ресторану для чужинців. Заки піти з нею до влади, повинні ми її устійнити між нами самими. Я склав правильник, на яких засадах буде функціонувати ресторан: ми віддаємо туди свої харчеві картки, крім того місто дає нам 10% харчів від

здепонованих у нього відтинків харчових карток, так як усім ресторанам, а поза цим тому, що не маємо можливості нічого купити на вільному ринку в баверів, сподіваємося час-до-часу деяких приділів з австрійських і французьких харчових магазинів.

Ми мали з собою вже готовий список реставраційного персоналу — від кухарів до кельнерів — а нелегка це справа, бо кожен хотів просунути туди якнайбільше своїх земляків. Теж мусіли ми відразу поставити внесення, котрий з ресторанів просимо нам відпустити. Ресторанів було до біса ще й трохи, та нам потрібно великого, де могла б харчуватися тисячка осіб.

Пішли ми до Військового Правління. Там були заскочені нашою ініціативою, хоч не могли їй відмовити рації і були здивовані, що ми так ґрунтовно все передумали й підготували. Комендант просто сказав нам, що він з дорогої душі радий був би допомогти, але не може дати нічого, бо дістає приділ тільки для своїх урядовців. Військо харчується окремо, але всі французи мають мало, їхній край виснажила німецька окупація, тепер вони на американській ласці. Все ж не відмовив остаточно, казав зложити меморіал на його руки до вищої влади. Та й набридли ж мені ці меморіяли, щоб вони згоріли! Ні кроку без меморіялу.

Нас відіслали до австрійців, бо туди в основі належить наше прохарчування, крім того можемо спробувати щастя у відділі суспільної опіки дивізійного командування в Форарльбергу.

В магістраті справи прохарчування належали до віцебіргермайстра. Ми зразу списали наші постуляти ще раз, тепер уже на німецькій мові, і не гаючи часу пішли туди. Заступник біргермайстра представився нам як соціяліст, без расових і національних упереджень, що має симпатії до чужинців,

як жертов гітлерівського режиму, і хотів би нам допомогти. Та це були слова, а на ділі не зробив нічого. Вести ресторан — дуже щаслива думка. Але льокаль мусимо собі знайти самі і винайняти приватно. Дуже це безнадійне, бо який австрієць згодився б нам його відступити? Ми хочемо ресторану “Під Янголом”, він закритий і нечинний уже від року, і тепер невикористаний на ніяке інше приміщення. Добре, він поговорить з власницею, постарається її намовити, щоб пішла нам на руку. Харчів він не має. Десятьпроцентового додаткового приділу дати не може, запізно, нові ресторани вже його не дістають. Не може обіцяти періодично ніяких харчів, одноразово дасть 200 кілограмів борошна та стільки ж картоплі на початок, час-до-часу кості з різні та городовину.

Я був за тим, щоб відкривати ресторан негайно, хочби на тих мізерних умовах. Раз піде він у рух, яось будемо собі давати раду. Трохи приділами, трохи обміном, а решту здобудемо на чорному ринку. Є можливість, коли будемо його зразково провадити, що будуть туди заходити французькі й австрійські достойники на оглядини, зацікавимо тим Червоний Хрест та добродійні установи, — не пропадемо. Але балтійці переголосували, вони ставили справу руба: окупаційна й австрійська влада зобов’язана нас прохарчувати на базі 2.000 кальорій денно, як це було в розпорядку Головної Військової Квартири, або дати нам змогу суцільною масою емігрувати з Форарльбергу до Німеччини, де діє УНРРА і де прохарчування достатнє.

З нашого денного порядку справа не сходила майже місяць і таки не поступила наперед. В міжчасі наш меморіал відійшов до Фельдкірху і на день 20 червня визначено нам у тій справі авдієнцію в генерала. Вибралися ми туди всі чотири раненько. До генерала нас не допустили, його тоді мабуть і

не було, прийняв нас сотник Де ль'Естранж, виелегантований молодик з прутиком у руках і знудженою міною. Збув нас нічим, хоч дуже облесливими словами й серед компліментів. Ці справи належать до Суспільної Опіки, нею завідує мадам Кеслер, будь ласка потрудіться до неї, вона вже повідомлена і жде вас.

Нехай буде і мадам Кеслер, побачимо, що це за птиця.

Нашим речником цим разом був естонець, лікар д-р Кірсімегі, як найстарший віком. Якраз коридором проходить мадам Кеслер і запрошує нас до кабінету. Це дама вже добре по сороківці, в військовій уніформі з кокетливо набік заложеною шапочкою на ясному волоссі, гарної постави, ставить опір зубові часу, видно в неї сліди колишньої краси. Д-р Кірсімегі не володіє добре французькою мовою, через те швидко розмова стає загальна. Мадам Кеслер слухає нас, обертає в руках наші візитівки і випалює:

— Гаспада, ви напевно все панімаєте па-руські?

При тому глядить на мене.

— Понімати, то понімаю, мадам, але от що — говорити не вмію, дуже слабо, якщо дозволите, можу говорити по-українськи або по-французьки.

— А хто ви такий?

— Я представник української національної групи в Дорнбірні.

— Що це за національна група, перший раз чую про неї!

— Це група українців, утікачів з України, є нас у Дорнбірні біля тисячки, а в цілому Форарльбергу понад 5.000.

— Какая Україна? Що це за край? Де він? Нічого не понімаю! Я не чула, щоб десь такий край був на мапі. Знаю, що є Росія, є Кавказ, Сибір, але ніякої України не було і нема!

Розмова йде від неї по-московськи, від мене по-українськи, але балтійці все розуміють. Для мене ситуація страшенно неприємна не тільки тому, що ображує при свідках мій край і мій нарід, але що може через цю гістерію московської шовіністки

Місто Фельдкірх у Форарльбергу
(З фотозбірки м-ра А. Гладилевича)

пропасти наша спільна справа, що задля неї ми сюди прийшли.

Переходжу на французьку мову.

— Я не прийшов сюди, мадам, дискутувати з вами на цю тему. Вона вирішена не тільки для мене, але і для французького командування у Форарльбергу, якого постава обов'язує і вас, і яке акредитувало мене, як українського національного представника при Військовому Правлінні. І не прийшов я сам сюди, тільки є нас чотири делегати. Нас спрямовано сюди, до вас, для полагодження нашої справи. Або ви її полагодуєте, або відмовляєтеся, тоді будемо шукати іншої інстанції. Так само не сподівався я,

щоб тут, у французькому уряді, ображали мене, офіційного делегата, та цілий мій нарід. Досі не зустрів я ні одного француза, щоб замість полагджувати урядові справи, займався лайкою мого народу і на це я буду жалітися.

Дама зробила крутий зворот до ділових справ. Допомоги ніякої ми не дістанемо. Французька армія опікується тільки тими чужинцями, що вертаються додому. Хто не вертається, того не змушують, але й не цікавляться ним та його долею, хай живе собі так, як живуть австрійці. Сяка-така допомога можлива тільки для тих, що сиділи в концентраційних таборах, у виняткових випадках — хворим.

Було ясне, що ця московська шовіністка в нічому нам на руку не піде, шкода витрачувати час на розмови. Складаємо письмову заяву-прохання, щоб нам або запевнили прохарчування на устійненій базі 2.000 калорій, або дозволили виїхати з Форарльбергу, і виходимо. Під кінець мадам Кеслер “потепліла” і навіть виписала нам перепустку, щоб перше стрічне військове авто підвезло нас до Дорнбірну.

Випадок приніс мені вияснення, хто така мадам Кеслер. Через Дорнбірн переїздив до Швейцарії делегат ІМКА і відвідав мене, щоб поінформуватися про можливості започаткувати діяльність своєї установи в Форарльбергу. Залишив при тій нагоді трохи шкільного приладдя для дітей і декілька французьких книжок для бібліотеки нашого Комітету. На обгортці одної з них, п. н. “Славні процеси з 1927 року”, цікавої для нас тому, що був там репортаж з процесу Шварцбарта за вбивство сл. п. Головного Отамана Симона Петлюри, є рекляма книжок, випущених тим видавництвом, між ними й письменника Кеслера, а з них одна, написана “ан

коляборасіон авек мадмуазель Ізвольски”¹⁾) Оце тут закопана собака! Довідуємося, що мадмуазель Ізвольська, теперішня мадам Кеслер, це дочка колишнього царського міністра, не пригадую точно, чи воєнних чи закордонних справ, і тепер пригнав її біс до Форарльбергу нам на лихо. Тут знюхалася вона з москалями й фаворизувала їх коштом інших національностей. На сліди цього ми потрапили пізніше. Але швидко після того, як військове командування в Фельдкірху перемінилося у Військове Правління й перенеслося до Брегенцу, вона кудись зникла.

Так нам і не повелось в справі зорганізування харчової бази, до кінця ми лишилися на австрійських харчових картках.

Наша увага спрямувалася в інший бік. У Брегенці були величезні магазини з пачками Французького Червоного Хреста, що їх ще в часі війни слали французьким військовим бранцям і в'язням у концентраках. Безнастанною струєю пили ці пачки день-у-день, а все, що надійшло в останніх тижнях війни через Швайцарію, залишилося в Брегенці через пірвану комунікацію. В перших годинах після упадку Німеччини, грабовано різні магазини, але цей зацілів, видно, в інших місцях можна було награвувати кращі речі й туди бігла юрба. Тепер на ці пачки мали надію всі ті тисячі чужинців у Форарльбергу.

Харчової справи Комітет не занедбував, але усякої іншої праці мали ми по вуха, тим більше, що як то в таких випадках буває, виберуть людей, звальять на них усю роботу і мастить собі голову, як каже приповідка. Безліч справ та інтервенцій, головню в справах правних, нашого правного статусу, забезпечення організації, оборони перед репа-

¹⁾ У співпраці з мадмуазель Ізвольською.

тріяцією — забирали весь час і вичерпували до краю. Не треба згадувати, що члени Комітету працювали безкоштовно. І якраз серед того розгару праці шарпала нам нерви демагогія й череволюбство найгірших типів, майже самих галичан, що почувалися безпечні від репатріації, найбільше й найгласливіше займалися чорною торгівлею та найбільше плюгавили свій Комітет і власних, ними самими вибраних, провідників.

— Ви чули, пані? В Гогенемсі вчора роздавали пачки. Дістали від Червоного Хреста, обіцяли давати що-місяця.

— Так? Бо там є люди, прошу пані, там є Комітет, а не банда шахраїв.

І так кожного дня — то це, то те, а все винен Комітет і найбільше його Голова. Доходило до того, що будили мене серед ночі сенсаційною вісткою, що якийсь Ранквайль або Геціс “дістав пачки”.

Цілу війну діяло в Бремені Бюро Міжнародного Червоного Хреста. Два рази в тиждень приїздив туди з Швейцарії делегат і давав різні поради, приймав прохання тощо. Хтось пустив вістку, що тепер через цю Делегатуру можна дістати харчі. І почалася облога Червоного Хреста. Сотні людей купами стояли під дверима, не даючи змоги навіть сформувати черги. Був там возний, йому до помочі дали поліциста, обидва не могли собі дати ради.

Поїхав і я туди. Бюро відкривали о 9.30, та я вже був там перед восьмою і застав перед собою 42 особи, майже самих москалів. Швидко оточили нас гурми нових інтересантів, пішли в рух лікті й коліна в супроводі соковитої московської лайки, ледве після чотирьох годин, з повідриваними гудзиками й подертою сорочкою стаю перед теж уже перетомленим делегатом. Не може мені нічого певного сказати, буде старатися і т. д. Супроти таких мас

народу не може бути мови про харчеві пачки, їх не дістане ніхто, бо всіх обділити годі, а одним давати й других лишати — теж не добре. Зацікавила його справа ресторану.

— Якби вам удалось пустити це діло в рух, напевно можете рахувати на нашу поміч. Ми заінтересовані в тому, щоб підпирати ініціативу поправи долі самими потребуючими, роздача пачок нас менше цікавить, вони в більшості і так дісталися б не тим, що більше потребують, тільки тим, що ліпше вміють пропихатися.

Справа харчових пачок забрала мені багато труду й напсувала багато крови. Опісля, коли всі чужинці були вже в одній організації, діло йшло легше. Все таки, один раз удалось мені роздобути по пачці на голову. Я просто сказав у Військовому Правлінні, що коли не підуть мені назустріч, — відступлю зо свого посту й пущу на них сотні прохачів.

ХІІ. РОЗДІЛ

МІЖ АВСТРІЙСЬКОЮ СЦИЛЛЕЮ І МОСКОВСЬКОЮ ХАРИБДОЮ

Мешканеві труднощі. — Заганяють до лагерів. — Балтійці ломлять альянс. — Компроміс з Військовим Правлінням. — Помста Ромберга. — Поляки їдуть до Андерса. — Починається виїздова гарячка. — Поголоски про Північну Африку. — У французькій репатріаційній місії. — Московська цитаделя в Тізіс. — Земляки в кацапських лабетах. — Справи московського Червоного Хреста для бездержавних. —

Ці зловоденні справи забирали найбільше часу. До них належала теж і справа помешкання. Теоретично, не було вже обмежень для чужинців, могли жити, де хотіли, якщо їм удалося знайти помешкання. Але саме цілий сук у тому “якщо”. Бо тільки дуже невелика кількість могла відповідно приміститися, австрійці до своїх хат не пускали, на те примусу не було, все залежало від доброї волі населення.

Я сам знайшовся доволі скоро в неприємному положенні. Фірма Фаерле потребувала барачку на магазин і просила мене вибратися звідти, не даючи реченця, — коли зможу, тоді піду. Та й нам самим уже надоїло мешкати в бараку. Референта мешканевого уряду в Управі Міста купив я цигарками й тютюном, він, хоч мабуть комуніст і чужинців не

долюблював, ішов мені на руку. Найперше закріпив за нашими людьми ті помешкання, що їх удалося їм дістати приватною ініціативою. Потім дав мені декілька адрес, сам їздив зо мною, та заки ми знайшли щось підходяще, його зняли з посту за хабарництво. Його наступник боявся, бодай спочатку, брати подарунки, тримався строго урядових приписів, що давали йому багато можливости шкодити чужинцям. Кінець-кінців таки не вдалося знайти окремого помешкання, дали мені квиток на дві кімнати в фабричних приміщеннях Геммерле. Це було і невигідно і недобре, бо навкруги люди жили стиснені в кімнатах, завидували мені вигіднішого місця і моя дружина мусіла вислухувати прикрих розмов на цю тему.

Час-до-часу австрійський “Вонунгсамт”) пускав шпильки, видаючи накази покинути ту чи іншу кімнату. І зараз інтервенції, біганина по урядах, нервування. Пам’ятаю, як хотіли викидати з помешкання нашого культурно-освітнього референта, д-ра Василя Витвицького. Він знайшов кімнату в готелику, недалеко нашого Комітету, а його конечно чомусь хотіли встромити до табору. Тільки тому, що ми предложили лікарську посвідку, вдалося по кількох днях за ним закріпити приватну кімнату.

Перенестися до іншого міста теж було нелегко. В Брегенці взагалі видано заборону поселюватися, туди перенісся австрійський Крайовий Уряд та французьке Військове Правління, всі вільні помешкання займали для своїх урядовців.

Одного дня викликали мене до Військового Правління. Справа мабуть нагла, бо приїхав австрійський поліцист ровером. Не передбачую нічого злого, все таки неспокійний. В Управі застаю вже й інших делегатів. Оказується, що за підшептами ав-

¹⁾ Мешканевий уряд.

стрійців французький комендант наказав злагерувати всіх чужинців у бараках на шляху поміж Дорнбірном і Шварцахом. Причина — чужинці не працюють, швендяються по місті, чинять бешкети, в лагері їх можна тримати під ліпшою контролею.

Не помагають інтервенції та переконування. Тоді балтійці покинули мене самого й пішли своїм шляхом. Пошептали щось поміж собою і їхній речник, литовський адвокат, підступив до мене з такою аргументацією:

— Не беріть нам за зле, що ми в цій справі підемо окремо. Чоловою атакою годі нам змусити коменданта до відступу, він уперто тримається при своєму, мабуть дав уже згоряча якісь обіцянки австрійцям і трудно йому тепер змінити своє рішення.

— Як же ж ви, панове, думаєте змусити його окремими виступами, коли нічого не можемо вдіяти гуртом?

— В тім то й річ, що ми не будемо його ставити в становище таке, де б він мусів міняти рішення. Воно нехай залишиться в силі, а ми будемо старатися вирвати наших людей з-під цього рішення шляхами індивідуальних вийнятків. Разом з вами тяжко буде це зробити, бо вас багато, більше, як усіх нас разом. Коли ж ми діб'ємося свого, це буде прецеденсом для вашої групи, тоді й вам легше буде боронитися перед лагеруванням.

— Не можу вам диктувати, панове, що і як ви маєте робити. Ви маєте мандати від своїх земляків і перед ними відповідаєте. Пригадую вам тільки, що 14 травня ми заключили “джентлмен еґрімент” — спільно виступати в усіх справах, що мають відношення до всіх чужинців.

— Ми й не відступаємо від цього, хочемо тільки з тактичних причин ужити окремих заходів у тому випадку.

— Як уважаєте. Признаючи розпорядок коменданта важним і тільки шукаючи вийнятків для своїх людей, ви ставите в дуже трудне положення всіх інших чужинців. Зокрема мою групу, як найбільш чисельну. Моя думка — не уступати, бо уступити

Містечко Райнхвайль у Форарльбергу
(З фотозбірки Богдана Зорича)

в одній справі, значить заохочувати австрійців, винахідливих на те, щоб шкодити чужинцям. Ми собі раду дамо, бо ми до боротьби звикли, а до того нас у Дорнбірні багато і ми зорганізовані добре, з нами мусять рахуватися. Вашу сьогоднішню заяву вважаю не за виповідження нашої умови, бо ви мене про те наперед не повідомили, тільки за од-

ностороннє її зламання. Тому я від сьогодні вважаю себе звільненим від зобов'язань супроти вас і на майбутнє наші спільні виступи буду узалежнювати від кожночасного інтересу нашої національної групи.

Ми виграли цю справу, без помочі балтійців. Комендантові я сказав, що ми проти такого розпорядку протестуємо, бо він є продовженням гітлерівської політики расової й національної дискримінації, від чого ми вважали себе звільненими з приходом альянтських військ. Не маємо жалів до нього, бо він напевно тільки санкціонував пропозиції австрійців. Але до лагерів не підемо і коли він не вплине на австрійських гітлерівців, щоб дали нам спокій, будемо шукати оборони вищої влади. Про ніякі бешкети членів національної групи, за яку я відповідаю, мені невідомо. Я прошу в тій справі слідства і моєї в ньому співучасті. Навіть якби таке щось трапилося, за те мусять відповідати винні одиниці, не можна простягати збірної відповідальності на всіх, бо це теж гітлерівство.

В мене не було іншого виходу, крім рішучої постави. В разі потреби був би я йшов на те, щоб нас силою заганяли в лагери. Але знайшовся компромісовий вихід. Погодилися ми, що до лагерів не мусять іти:

- а) хто живе в Форарльбергу довше, як один рік,
- б) хто має лікарську посвідку, що він хворий,
- в) хто має малі діти,
- г) хто має посвідку від свого господаря, що живе з ним у згоді.

Всі наші люди залишилися на своїх місцях, бо кожен підпадав під котрусь з тих категорій. В цілому лагері назбиралося около 30 душ, що самі туди пішли, надіючися на безділля й безплатне прохарчування, швидко самі австрійці цей лагер розв'язали.

І вийшло таке, що не я покликався на прецеденс балтійців, тільки вони звільняли від лагелу своїх членів в опорі на домовлення між Військовим Правлінням та українцями.

Тоді довідався я бічними шляхами, що балтійці мали побачення зо своїми консулами з Швайцарії, що консулі радили їм створити окремий балтійський бльок і не в'язатися з ніким, іти окремо. Їхній правний статус у світі вважали вони за міцніший від інших: мадари й румуни вважаються ворожими націями, з українцями ніхто не буде рахуватися і вони будуть під вічною загрозою, поляки — це окрема і нез'ясована ще справа, а балтійці мають у ЗДА і в Англії свої офіційні дипломатичні представництва, що переймуть правну опіку над своїми громадянами за кордоном.

Хоч у тих справах рішає тільки національний егоїзм і кожен робить так, як для себе вважає краще, все таки вииняткове наше положення після війни диктувало солідарність усіх чужинців, бо далекі консулі у Вашингтоні чи Лондоні не могли рівнятися з одностайною поставою всіх чужинців у щоденних оборонах перед австрійцями. Я намотав собі те на вуса і недовго прийшлося ждати, щоб балтійцям пригадати.

Ще порівняльно найспокійніше жили ті українці, що приміщені були в фабриках Геммерле і Ромберга. Роботи багато не було, фірма до неї спочатку не змушувала, оплати за помешкання були мінімальні. Завдяки особистим зв'язкам й авторитетові д-ра Михайлова в фірмі Геммерле нашим людям жилося там зовсім добре. Гірше було з фабрикою Ромберга, що скоро почала сипати доносами на наших людей і до австрійців, і до французів, і завдала мені багато клопотів, як делегатові Дорнбірну, а потім як Голові Крайового Комітету.

Причиною була помста. Ще перед приходом альянтів, Ромберг вивіз у гори біля десяти мільйонів метрів різних текстильних матеріалів. Коли французи прийшли робити інвентар, застали тільки рештки. Ромберг виправдувався, що все покрали чужинецькі робітники, головню українці та інші “остарбайтери”. Французи почали слідство й українські робітники, що возили ці матеріяли в гори і досі мовчали, тепер, порушені в своїй національній честі, показали сховки. Когось там з родини Ромбергів арештували, а решта шукала помсти на українцях.

Я говорив з управителем фабрики на розум і він обіцяв мені не чіплятися до українців, дозволити їм жити в помешканнях. Зв'язковим від фабрики Ромберга був спершу магістер Максим Гладилевич, а управителем мешкань — інж. Девоссер, знайомий мені ще з “Сільського Господаря” у Львові. Це була людина енергійна, тримала порядок і не поступалася фабричній адміністрації. Як довго він був на своєму пості, — все було гаразд, коли ж виїхав до Ляндеку, — відносини знову погіршали.

Все це докупи: харчеві справи, мешканеві труднощі й австрійські шикани, а головню намагання завести примус праці для чужинців, довели до того, що Форарльберг поволі пустів: одні відпливали до Німеччини, другі до лагелу в Ляндеку.

Покищо не було надій на виїзд кудись з Європи. Найперше ішла оборона перед примусовою репатріацією. Кожен був задоволений, коли його не торкали й дозволяли сидіти на місці. Одначе ми в Комітеті мусіли застановлятися, що буде з нами на дальшу мету. Авже ж, справа це велика і не вирішити її нам, кільком тисячам українців у Форарльбергу. Але хотілося щось робити, будити якісь надії, бо ж не могли ми назавжди залишатися в бідній і непривітній для нас Австрії.

Якраз у тому часі почали творитися в Німеччині табори під управою УНРРА. Багато подалося туди, виробивши собі індивідуальні перепустки на виїзд. Часом таку перепустку можна було дістати на місці у Військовому Правлінні, часом їздили за нею до Ліндава, на межі австрійської й німецької зони французької окупації.

Чомусь людям здавалося, що в Німеччині буде краще, як в Австрії, бодай, якщо йдеться про харчі. Найлегше було дістатися до французької окупаційної зони і туди почав плисти струмок людей, що ширшав з кожним днем. Думалося що все таки легше мати до діла з французами, як з місцевими німцями. В Австрії французи вели політику союзників і приятелів австрійського народу, лишали австрійцям багато волі в порядкуванні місцевими справами, але в Німеччині режим був гострий, німці далі вважалися ворогами і була підстава сподіватися, що не скоро піднесуть голову. В конфліктах поміж чужинцями й німцями французи майже завжди ставали по стороні перших.

Два були осередки, куди спрямовувалася ця еміграція з Форарльбергу: місто Фрайбург і сільські околиці містечка Ванген на межі Швабії й Баварії. Одне було певне, що їсти там не забракне, околиці багаті, харчеві приділи більші, як в Австрії.

Дехто загнався аж до Гамбургу в тій надії, що це портове місто і легше буде звідти видістатися кудись у широкий світ.

Були спроби перекидати людей кудинебудь, щоб тільки поза межі австро-німецької території. Найперше вдалося виїхати більшій групі поляків до Італії. Нічого невідомо було про їхню долю, куди заїхали і які перед ними перспективи. Там стояла частина армії Андерса і якимсь чином, заки ще впорядковувалися відносини, проскочило туди сотень з п'ять поляків.

Серед москалів серйозно обговорювалися можливості виїзду до французьких протекторатів у Північній Африці. Нам це виглядало правдоподібне: ми під французькою владою і вона хіба має право дозволити нам виїхати скрізь туди, де простягається її суверенність. В початках ми ще не здавали собі справи, що це скомплікована проблема і що вирішувати її буде не кожна окупаційна влада зокрема, тільки всі разом.

Як сказано, найбільше біля тієї думки вертілися москалі. Можливо, що їм робили якісь надії московські емігранти на французькій службі. Мадам Кеслер, про яку вже була мова, спеціально опікувалася осередком на передмісті Тізіс коло Фельдкірху, а напевно таких москалів у французькій шкурі мусіло бути більше. Не без того, щоб не помагали їм їхні компатріоти в Парижі.

Особисто виїзд до Північної Африки ані не мав мене, ані не міг я з нього багато сподіватися для українців. Про такі країни, як Алжир і Марокко, я знав небагато більше як те, що можна винести з шкільної лавки і з читання газет. Але давніше вже хтось говорив мені, що в цих країнах живе доволі багато московської білогвардійської еміграції, що там натуралізувалася, зайняла різні нижчі й середні пости в адміністрації і тішиться політичними впливами. Їхати туди, значило б віддавати себе на ласку тих україножерів, а це хіба нікому не посміхалося. Але настрої такі, що хай і до чорта, аби з Німеччини! І я мусів шукати зближення до тих людей, від яких щось більше б довідатися.

В Дорнбірні був один з французьких репатріяційних центрів. Якось я зайшов туди, чи не довідаюся чогось про виїзд до Франції. Начальника місії не було і мене відправлено до його заступника. Яке ж було моє здивування, коли він зараз після перших слів заговорив до мене по-московськи:

— Сідайте, докторе, “очень приятно с вамі познакоміться”, я вже про вас чув.

Це був симпатичний дідок, не було в ньому нічого з московської нахабности й шовінізму, слідно було втому на обличчі, говорив поволі й обережно.

— Ви заступаєте тут українців? Мені говорили про те. Да, да. Українці — хороші люди, я знайомий з деякими, генералів Удовіченка і Капустянського

Містечко Брегенцервальд у Форарльбергу

знаєте? Це мої знайомі з Парижа. Да, ваші люди, кажеться, хотіли б їхати в Францію? Ну, що ж, це нелегко, але щось може зробимо. Чи має хто з них свояків у Франції, або жив там перед війною? Який-небудь кусник паперу щоб мав, лист адресований до нього з Франції вистачить. І треба подати адресу, куди їде, щоб там готові були за нього посвідчити і його прийняти. Можуть їхати дівчата, як наречені французів. Я з дорогої душі, голубе, поміг би, але — мушу триматися приписів. А ви заходьте

до мене часом, я буду радий, тільки от що: мовчить про те, будь ласка, ні словечка нікому, а найпаче руским людям.

Хто його знає, може це й землячок притаївся? Кажуть, чималенько їх було в денікінській, а головне у врангелівській армії.

Розпитуюся між нашими, чи є охочі їхати до Франції. Кандидати є, та нема як їх просунути, не приймуть у репатріяційному центрі. Зголосилася якась родина Костюків з-під Городенки й адвокат Литвин з Лемківщини. Його не прийняли, але Костюки поїхали одним з перших транспортів. Поїхало теж кілька дівчат зо східньої України.

Ще кілька разів після того заходив я до репатріяційного центру, та мого знайомого вже не було.

Тільки з почуття обов'язку й відповідальности за свою громаду мусів я шукати зв'язку з москалями, цебто з їхньою провідною верхівкою. Більшість московського простого люду, а навіть освічені одиниці з нової еміграції пішли б під наше керівництво. Та не вони репрезентували свій нарід, представництво спочивало в руках кількох людей з царської ще еміграції, що розбили свою головну квартиру в Фельдкірху, на передмісті Тізіс, пів кілометра від швайцарської границі.

Перед вели там якийсь Мамонтов, купець з Москви, на еміграції ввесь час жив у Сербії, і Войцеховський, колишній Голова московського Комітету в Варшаві. Вони шукали якогось оформлення для москалів, але чомусь ще покищо не хотіли організаційної форми московського національного комітету, можливо, що боялися большевиків, а може так їм порадили французи. В Ліндаві зорганізували вони станицю Червоного Хреста для бездержавників з діянням на цілу територію окупованої французами Німеччини. Ця станиця реєструвала людей, що заявляли себе бездержавниками, видавала їм про-

візоричні виказки і тримала в евіденції, щоб пізніше репрезентувати їх перед владою як тих, що не мають своїх національних комітетів. Про таку саму станицю мріяли москалі в Форарльбергу, при допомозі своїх людей серед французів працювали над тим і сподівалися обсадити її своїми, рускімі, та зробити таким чином там осередок свого впливу.

Ходили глухі чутки, що така станиця от-от постане і тоді буде загрожене існування українського національного комітету, що деклярував своїх членів "бездержавними". Бо не може бути двох бездержавних комітетів, вони мусять скумулюватися разом, і так ми втратили б свою організаційну базу та попали б під провід московських імперіялістів. В тих нервозних часах кожна вістка, пройшовши кільканадцять уст, набирала не то що правдоподібности, але майже певности.

Вибрався я туди на оглядини й намовив балгійців, щоб пішли зо мною. Був гарний літній ранок 20 червня, коли ми висіли з поїзду й пішли шукати Тізісу. Саме місто Фельдкірх лежить у вузькій долині, з одного боку височенна круча кидає тінь на місто, сонце світить там дуже коротко, сумерк западає хутко. Але перейти кілька вулиць — і ви вже на шляху до Швейцарії, боком іде залізниця — це один з офіційних пунктів переходу границі. Долина розширюється, розкривається панорама швейцарських гір, навколо чудовий краєвид, шлях біжить циганською доріжкою. Не видно хат, але за одним з закрутів спускаємося в долину і перед нами кілька осель, гараж і на узбіччі чотири квадратні бараки. Це Тізіс. Тут жили колись робітники, що працювали при регуляції річки, а тепер отаборилася московська чорносотенщина.

Питаємо за Мамонтовим.

— Гаспадіна Мамонтова нет, но єсть гаспадин Войцеховскій.

В одній з кімнат застаємо Войцеховського при обіді. Живе там гуртом більше людей. Є шість ліжок під стінами, в одному місці копиця клунків на підлозі. Просимо не переривати обіду, пождемо.

Войцеховський, середнього росту брюнет в окулярах, гладкий по формах, зручний у розмові й обережний у висловах. Представляємося, вибираємо німецьку мову як засіб порозуміння. Довідуємося від нього цікавих речей.

В найближчому часі має постати у Форарльбергу станиця французького Червоного Хреста для опіки над бездержавниками. Керівником станиці призначений Мамонтов, дальший її склад покищо невідомий. Реєструвати будуть усіх людей, що деклярують себе бездержавними, за винятком колишніх громадян Польщі, з невияснених причин не дали на них своєї згоди французи, може мають якісь зобов'язання перед поляками. Покищо невідомо теж, яких буде потрібно документів на ствердження бездержавности.

Всі бездержавні будуть злагеровані в таборах праці на зразок Тізісу. Зорганізовані тут ремісничі верстати працюють для потреб французького війська і дістають прохарчування від французької військової системи. Табором опікується мадам Кеслер з відділу Суспільної Опіки.

Он куди стежка в горох! Ну, мадам Кеслер ми вже знаємо, ясно, до чого йде.

Випитуємо Войцеховського, та це хитрий лис і дуже обережний. Найбільше загрожена українська група і найбільше зацікавлений я в тих інформаціях, та нічого не вдію.

Балтійці відходять, їх ця справа надто не цікавить. Але я ще заходжу до деяких кімнат у таборі. На коридорі зустрічаю знайомого з цегельні в часі праці при окопах.

— То й ви тут?

Обережно розглядається, чи хто не підслухує.

— Та тут біда, що Господи! Все в руках москалів, сукіних синів, обкрадають нас і лякають, що виженуть з табору.

— А українців тут багато?

— Та все те, що бачите, це українці. От де-не-де попадеться якийсь рускій, а решта — наш брат. Тільки підробилися під руских, лякаються, що проженуть, а тоді французи віддадуть большевикам.

— Чому ж ви не підете до українського комітету в Фельдкірху? Там вас оборонять, опіку дістанете кращу, як тут, а на харчі якось заробите.

— А хіба ж є український Комітет?

— То ви не чули?

— Йй Богу, нічого не знаємо, ми давненько вже тут сидимо. Прийшли сюди, бо казали нам, що тут найбезпечніше. Звідси й до міста нас не випускають, дозволу треба прохати.

Даю землякові адресу. Справді, за кілька днів, він та ще декілька втікли з Тізісу і стали членами нашого Комітету.

Тим часом довідуюся від нього, що весь табір живе в стані бойового поготівля: скрізь наскладані купи цеглин, повно дрючків, в разі примусу репатріації вони готові боронитися до останку й відступати організованим порядком до швейцарської границі.

Ще й тому тримаються люди табору, бо їм обіцяють виїзд до Марокко. Мовляв, тут стоїть французька дивізія з Марокко, незабаром вона буде вертатися на своє стале місце, забере з собою верстати й ремісників.

Прощаюся з земляком, якраз над'їхав Мамонгов, треба з ним познайомитися. Ух, противний це

тип! Високий і худий, з безнастанною погірдливою усмішкою на устах, аrogантський у поведенні і безличний у висловах, словом — москаль! Ковтаю сором, бо конечно хочу чогось довідатися, не хочеться їхати з порожніми руками. Та він ще менше сказав від Войцеховського.

— Вас повідомить Військове Правління, як прийде на те час.

— Знаю це й без вас, пане Мамонтов, і не за тим сюди приїхав...

— Вибачте, але я дуже зайнятий, а ось і мадам Кеслер приїхала, мушу йти.

А щоб ти згоріла, кацапська морда, будь я собака не людина, коли з тобою ще раз буду говорити. З такою постановою виходжу з лагери.

Москалі справді відкрили бюро Червоного Хреста й видавали посвідки бездержавности, навіть на підставі легітимації нашого Комітету. За кожную посвідку брали десять марок на якийсь фонд допомоги. Керівником був Мамонтов, його заступником Войцеховський. Але без українців годі було зовсім обійтися, зарезервували для них одне місце і туди пішов Болюх.

Пробували організувати в Гогенемсі такий самий табір, як у Тізісі, поприсилали анкетні листки для фахівців до нашого Комітету і наробили вечізного шуму довкола тієї справи. Але з великої хмари малий дощ. Будинок поміж Дорнбірном і Гогенемсом, де мав бути приміщений цей табір, забрали французи і зробили з нього концентрак для німців. А потім справа затихла, я перестав нею цікавитися і до сьогодні не знаю, який узяла кінець. Мабуть упала з хвилиною, коли виїхала з Форарльбергу протекторка москалів, мадам Кеслер.

Шевський верстат для себе ми зорганізували. Я вистарався в Ремісничій Палаті приділ шкіри на 400 людей на три місяці з магазинів фабрики шкіри в Ранквайлі, шевці в нас знайшлися, знаряддя по-часті мали шевці самі, по-часті куплено за гроші Комітету і вже в перших днях червня шевці постукували молотками, обслугоючи не тільки Дорнбірн, але й довкільні українські громади.

ХІІІ. РОЗДІЛ

КУЛЬТУРНА СПРАВА В КОМІТЕТІ

Курси французької й англійської мов. — Дитячий садок — але мало дітей. — Бібліотека в Комітеті. — Дістаємо радіо. — Читальня. — Виступи театру Блавацького. — Дівчата з України і “Запорожець за Дунаєм”. — Хор Головка. — Піяніст Тарас Микиша. — Акробати. — Доповіді інж. Лавриненка. — Жива газета. —

Не відставали ми й у культурному житті. Найбільша потреба відчувалася в науці мов. Крім німецької мови, що її кожен більше чи менше мусів знати, інших мало хто знав, на пальцях одної руки можна було порахувати в нашому Комітеті людей, що бодай перечитати щось у чужій мові могли.

Цікаво, що хоч жили ми під французькою окупацією, кожного дня мали до діла з французами, могли читати тільки французьку газету для вояків і стояли перед правдоподібністю виїзду кудись на простори під французьким володінням, мало було охочих до науки французької мови. Знайшли ми дуже добру вчительку, бабуню-польку, уроджену й виховану в Україні, що вчила французької мови ще за царського режиму й потім за весь час советської влади. Вона справді вчила дуже добре й дуже цікаво, та ледве назбирали ми для неї мінімум курсантів, переважно жінок. Курс французької мови потрібний нам був не тільки для практичної мети

— навчитися мови, але і як легітимація перед французами, щоб здобувати газети, слухати французького радіо та дістати приміщення на курси й використати його на дитячий садочок. І справді, у “Фу-айє франсе” для поворотців — управителька-французка кожного дня доставляла нам інформаційний бюлетень, що видавався для війська, а французька радієва частина відступила нам до вжитку величезну залю готелю “Цур Кроне”, там ми влаштовували більші збори, живу разету й дитячі забави.

Зате кандидатів до науки англійської мови зголосилося так багато, що мусів я ділити їх на три курси, щодругий день, а кожного дня відбувалися дві лекції. Не було між нами вчителя англійської мови, в той час не могли ми його знайти не тільки в Дорнбірні, але й у всьому Форарльбергу. Через те цей обов'язок упав на мене, щоб бодай переробити початки.

Саме в тому часі австрійська влада видала розпорядок, що ніхто не сміє навчати без дозволу, навіть приватних лекцій не вільно давати. Мені треба було здавати іспит з англійської мови в Відділі Шкільництва в Брегенці. Смішний це був іспит. Мій екзамінатор знав не багато більше за мене, але після перечитання якогось уступу зо шкільної читанки й короткого диктату, видав мені письмовий дозвіл навчання, одначе тільки для українців. Не зважаючи на мої прохання, не хотів поширити того дозволу на інших чужинців.

Ці лекції англійської мови превтомлювали невимовно. Уявити собі, що після цілоденної праці повним темпом, після інтервенцій, нервувань та часто різних прикрих пригод, чекали мене ще дві години курсу, ввечері від 6 до 8. Додому вертався я захриплий і до безтями втомлений, та це було одинокє джерело моїх прибутків — праця в Комітеті була безплатна — і мусів я це тягнути.

Замітне, що майже всі учні витримали до кінця курсу, два місяці, цебто доти, доки я міг їх чогось навчити. Декого з них зустрічав я вже в Канаді: набуто в нашому Комітеті початкове знання мови для тих, що прикладалися до науки, придалося.

В місті Дорнбірні не було більших культурних сил і власним заходом зробили б ми не багато. Була в нас невеличка бібліотека з книжок, що їх або дарували члени, або відпустили в тимчасове користування. В середині літа — найменша охота на книжки, все таки сотень зо дві книжок ми призбирали і рух у нашій бібліотеці був аж ніяк не малий, на втіху нашого культурного референта, д-ра Витвицького.

Клопіт був з дитячим садочком. Хоч мали ми дуже добру кваліфіковану садівничку і знамените приміщення — велику залю і просторе подвір'я нечинного готелю, — ніяк не могли назбирати більше, як десяток дітей. Д-р Витвицький багато серця вкладав у ту справу, але постійного дитячого садочка таки ми не завели. Не помагали ні збори батьків, ні відвідини окремих родин. На перешкоді стояло лінивство батьків: їм не хотілося провадити й відводити дітей з садочка. Щоправда, дітей у дошкільному віці надто багато не було, але вистачало для того, щоб був гарний садочок і щоб було з чого оплатити садівничку. Одиноке, до чого ми могли дійти, це — щотижня скликати дітей на забаву, раз на горішньому і раз на долішньому кінці Дорнбірну.

В льокалі Комітету була читальня. Газет там — що кіт наплакав, бо австрійські спершу кілька тижнів, через брак паперу, зовсім не виходили, а французьких ще ми не вміли роздобути. Потім був там завжди німецький щоденник з Брегенцу і французький інформативний бюлетень для армії, часом дістав хтось французькі ілюстровані журнали, по-

слухати можна було радіо — ось і все. Дуже бідненько.

До культурної самодіяльності більшої охоти не було. Зате, коли вдалося нам запрошеними силами влаштувати якусь імпрезу, заля була повна і каса не порожня. На перший виступ запросили ми труп Благацького. Десь кілька днів перед упадком Німеччини заїхав до Брегенцу Благацький зо своїми артистами і вже там залишився. Розтаборилися вони в лагері Вайдах під самим Брегенцом і як тільки успокоїлося, почали промишляти своїм театральним ділом. В Дорнбірні вже 4 червня виставили “Запорожця за Дунаєм”. Що ж інше взяти з вічного репертуару українських театрів, як не “Запорожця за Дунаєм” або “Наталку Полтавку”?

Дивна це була вистава: в кіновій залі, без відповідної сцени, без декорацій, у бідненьких костюмах. Замість оркестри — тільки одне піяно. Але артисти грали й співали дуже добре, публіка зворушилася до сліз. Більш як половину залі заповнили дівчата зо Східної України, що за кілька днів мали від'їжджати додому. Коли на сцені співали молитву, дівчата заплакали. Багато з них ніколи не бачили “Запорожця”, хоч у Сове́тах стільки разів і скрізь його грали. Був це переважно сільський і маломістечковий елемент, до того --- повиїздили вони ще майже дітьми.

Квитки вступу продавалися в Комітеті не для широкої публіки, тільки для наших членів та їхніх гостей. Відведено теж декілька місць на репрезентацію для австрійців, французів і делегатів інших національностей. Членами Комітету вважалися всі, хто в ньому зареєстрований: чи на лісті залишенців, чи поворотців. Отож, коли вивісили ми афішу з повідомленням про виставу “Запорожця за Дунаєм”, в Комітет стали заходити дівчата з Со́ветської України.

— Дайте п'ять квитків, будь ласка.

— А ви записані в нас?

— Та ні.

— Чому? Ми даємо квитки тільки тим, хто в нас реєструється і хто нас не цурається.

— Та як же мені в вас приписуватися, коли я додому їду?

— От просто запишіть у зшиток, що така то й така Людмила або Валентина (це були найбільш улюблені між ними імена), народжена в Равінках чи в Юзівці, літ 20, їде додому, живе там і там.

— А хіба ж можна так?

— Навіть треба.

— Так давайте ж мерщій папір. Страх, як хочеться побачити “Запорожця”. Якби не те, і не зайшла б сюди, а то ще поб'ють мене комісари, скажуть, навіщо до фашистів ходила!

Дівчата залягли хмарою. Ми давали квиток тільки тій особі, що записалася в нас, до власних рук, не можна було брати для других. Але не пам'ятаю, чи бодай один хлопець прийшов за квитком.

На виставі були запрошені делегати інших національностей і представники військового командування. Їм роздано короткі пояснення французькою мовою. Вийшли вони під добрим враженням. Заімпонувала їм не так артистична сторінка програми, як організаційний момент: маса публіки, її дисциплінованість і зразковий порядок. На другий день заскочив я за чимсь до Військового Правління, не ховали там свого признання для українців і дивувалися, що ми серед таких невідрадних умовин ще можемо думати про якесь культурне життя.

Ансамбль Блавацького об'їхав з “Запорожцем” цілий Форарльберг. Ця поїздка скріпила фінанси Комітетів, бо крім того, що взяли артисти, в одному нашому Комітеті залишилося чистого прибутку 1.200 марок.

Але театр не здобувся на нові вистави. Старе лихо українських театрів: непорозуміння між артистами, об'явило себе й тут. Наслідок був такий, що не стало артистичних сил на театральну працю

**Вид на Форарльберг з льоту птаха, від Брегенцу
до Фельдкірху**

(З фотозбірки д-ра Володимира Михайлова)

і трупа давала концерти з різноманітною програмою: сольоспіви, деклямації тощо, та це публіку не дуже цікавило. Швидко відділилася звідти частина співаків, що належала колись до хору Городовенка, і під диригентурою Головка роз'їжджала по українських осередках. Страх, як прикро було на те дивитися.

Заїжджає до нас управитель новозорганізованого хору, Борис, на пертрактації в справі концерту, а за ним на п'ятах ровером кур'єр від Блавацького, щоб не допустити до концерту, бо хор на дуже низькому мистецькому рівні і підважить нашу добру славу. До того ж Головка виломився з-під організаційної дисципліни місцевого Комітету в Брегенці.

Блавацькоро знав я змалку, ми з ним земляки з одного міста — Коломиї — Володимир Трач він називався, і в дуже добрих персональних відносинах ми жили. Хотілося піти йому на руку, але з другого боку і трупа Головка поставилася лояльно та покликала на голоси поважних громадян, що одобрювали її становище. Сварки доходили до того, що обидві сторони погрожували собі репресіями на харчовому відтинку.

Пізніше, коли вже наладналася праця в Крайовому Комітеті, і коли почала діяти Культурна Референтура, спершу під проводом того ж таки Блавацького, а потім інж. Юрка Лавриненка, ці справи зникли, але в той час справді були ми в прикрому положенні, не знали на яку стати. Після наради з д-ром Витвицьким ми таки допустили концерт. Виступало всього дванадцять співаків у супроводі фортепіяну, але співали дуже добре, багато краще від трупи Блавацького. Д-р Витвицький написав їм музичну рецензію, а я видав посвідку від Комітету для рекомендації в їхніх дальших виступах.

В селі під Фельдкірхом жив піяніст Тарас Микиша. До українського Комітету він не записався, але шукав контакту з українцями, написав навіть листа до Комітету з готовістю брати участь у наших культурних імпрезах. Листа передав до о. Сапруна, а цей забув про нього й аж по кількох тиж-

нях передав до Комітету. Це дуже вразило Микишу, зрештою й оправдано, і він уже холодно ставився до нашої громадської організації. Його концерти в Форарльбергу мали величезний успіх і хоч він на афішах не підкреслював своєї української національності, але й не крився з нею. Звичайно давав два концерти в кожному місті: один для українців і другий для чужої публіки. Ми допомагали йому при концертах, хоч грошових зисків у тому не мали, зате користала на тому українська пропаганда.

Варто згадати, що звідкись узялися й акробати. Ніхто не чув про них, з'явилися нагло й почали давати свої виступи спершу під голим небом, де попаде, де тільки збереться купа людей, а потім в залах, організованим способом. Це були "советські люди", говорили дивною якоюсь мовою, мішаниною московської й української. Їх брали за москалів, або за якусь інтернаціональну советську мішанину, але вони здеклярували себе українцями, вписалися до нашого Комітету в Брегенці і трималися нас вірно аж до виїзду з Форарльбергу. Їхній представник, за-смалений здоровило з татуованими грудьми, часто до нас заходив і розказував прецікаві історії з їхньої мандрівки по СРСР.

З іншої культурної діяльності треба б ще згадати акцію інж. Лавриненка. Він відшукав у Ляндеку своїх приятелів, артистів Йосипа Гірняка та його дружину Добровольську і втрійку вони дали в нас виступ: Лавриненко говорив доповідь про "Три літа" Шевченка, а Добровольська давала декляматорські ілюстрації до неї. Раз стягнув він на доповідь Юрія Клена (Освальда Бургардта) з Інсбруку й письменника Леоніда Мосендза.

Час-до-часу д-р Витвицький збирав нас на "живу газету". Програма завжди підібрана була добре і цікаво, людей приходило доволі.

Все це були місцеві заходи нашого Комітету в Дорнбірні, обраховані на місцеві потреби та сперті на місцеві наші сили. Хоч яка вона була бідна, наша культурна праця, але в інших народів і того не було. Єдина українська національна група від перших днів свого організаційного життя взялася теж і за культурну працю серед своїх членів.

XIV. РОЗДІЛ

ПОЛЬСЬКА АТАКА ВІДБИТА

Поляки спізналися. — Приїзд польського зв'язкового старшини до Дорнбірну. — “Комітет Польських Громадян”. — Бундючність польського Голови. — Перша дискусія з поляками у Військовому Правлінні. — Пропозиції на українську секцію в польському Комітеті. — Здемаскована фальшива польська “демократичність”. — Устійнюємо наші тези по відношенні до поляків. — Відворот: від погроз до переконування. — Справа переходить до вищої інстанції і там застрягає. — “Фольксполяки”. — І д-р Роман Дашкевич пішов на польську вудку. — Дурне положення поляків. — І вони думають про “бездержавність”. —

Поляки почали організуватися куди пізніше від інших національностей. Далеко після того, як поставали явні Комітети український, югославський і балтійський та напів-явні представництва москалів, мадярів і румунів, поляки ще не мали своєї організації у Форарльбергу. Правдоподібно причиною того була дивна ситуація поляків після “виграної” війни: альянти — переможцями, а серед них і поляки, як ті, що задля них почалася війна. Мають свій польський уряд у Лондоні, мають своє військо, мають гроші — і разом з тим не мають ніякого голосу, ніхто з ними не рахується. Ми це усвідомили собі значно пізніше, коли вже регулярно почали

виходити газети і коли ми зорганізували чергування в слуханні радіопередач з різних станцій. Але покищо пасивність поляків нас дивувала і аж ніяк не заспокоювала наших побоювань польських інтриг перед альянтською окупаційною владою.

Перший слід організаційного польського життя позначився якось непомітно: хтось бачив чи чув, що в переїзді з Інсбруку до Німеччини вступав до Дорнбірну польський зв'язковий старшина і що через нього можна постаратися про виїзд до Італії під опіку армії Андерса. Очевидно, зараз знайшлися такі, що готові були пристати до поляків за ціну того виїзду, але польський офіцер кудись зник і постали сумніви, чи не сплетня це. Всетаки дві-три родини з бранжі чорноторговельників спакували свої манатки й виїхали в напрямі на Інсбрук, повіривши в ті чутки. Їхній виїзд всі прийняли з задоволенням — баба з воза, коням легше.

Одного пополудня прибігли до мене до барачку українці з Веппах, щоб негайно йти до фабрики Геммерле, бо туди приїхав польський зв'язковий старшина і від нього можна дістати якісь інформації. Справді, застав я там знайомого мені з назвища львівського купця Уверу¹⁾ в уніформі сотника. Нічого він мені не міг чи не хотів сказати, спішився далі і зараз від'їхав, дав тільки адресу польського зв'язкового старшини в Ліндаві. Там постійно діє польська військова станиця і покищо, доки не розмежовано ще компетенцій окупаційної влади Німеччини й Австрії, опікується також і поляками з Форарльбергу.

Соромно було дивитись, як деякі українці надсакували біля Увери, цвенькали по-польськи і звер-

¹⁾ Антін Увера мав велику крамницю з текстильними матеріалами у Львові при вул. Рутовського і, як ходили слухи, був перекінчиком з українського роду.

талися навіть до мене в польській мові у його привності. Радий я був, що це скоро скінчилося й Увера поїхав.

Якось з початком червня зайшов я до Військового Правління за ділом. Бачу, напроти міської ратуші висить з вікна польський червоно-білий прапор, чути якийсь гамір, грає радіо чи грамофон. Підходжу ближче — над дверима прибіта таблиця: “Комітет обивателі польських”.²⁾ Отже, поляки або вважали, що військові місії не дають їм достатньої опіки, або мають якісь інші цілі, коли заклали Комітет. Вдарило мене те, що назву своєму Комітетові дали не “Польський Комітет”, як це робили всі інші національні групи, тільки “Комітет Польських Громадян”. Мету і значення тієї назви пізнав я дуже швидко.

Вже на другий день прислали за мною післанця з Військового Правління, де в міжчасі знову зайшли якісь зміни, призначено іншого коменданта, залишився тільки мій знайомий ад’ютант Ріпперт. Застаю в нього незнамого мені добродія, середнього росту, під сивиною. Показується, що це Голова польського Крайового Комітету на Форарльберг, Домбровецькі, колишній повітовий староста в Ряшеві. За хвилю входить знайомий мені вже Увера, тим разом без уніформи. Кілька слів привітання, Ріпперт мнеться, бачу, що йому ніяково починати. Це загострює мою цікавість, але й збільшує неспокій. Починаю перший:

— Пане поручнику, ви прислали за мною?

— Так, так! Бачите, є тут ці панове і вони мають до вас справу.

— То може б так ми не забирали вам часу і зійшлися з тими панами деінде?

²⁾ Комітет Польських Громадян.

— Власне, це не тільки їхня справа, це, правду сказавши, також і справа Військового Правління, але я вважав, що найкраще буде, коли всі ми разом зійдемося та вкупі її обговоримо.

Тут вскакує Домбровецькі, з польською бундючністю і брутальністю зачинає:

— Пане Книш, справа стоїть так, що ви мусите розв'язати свій Комітет.

— Пане Домбровецькі, не розумію, чому справа так має стояти. Зрештою не я його зав'язував і не я буду розв'язувати.

— Не може бути окремого українського Комітету. Організація депортованих до Німеччини робітників і втікачів відбувається за принципом державної приналежності.

Ріпперт потакує. Розмова йде по-французьки, на щастя — обидва поляки не надто сильні у французькій мові, Домбровецькому ще тяжче від мене, Увера часто йому перекладає. Ідеться мені про те, щоб відтягнути справу, а найголовніше, вийняти її з-під дискусії в командатурі, з французами хотів би я окремо говорити, без приявності поляків.

— Пане поручнику, тут пан Домбровецькі мішає дві справи: організацію українців у своєму національному Комітеті і їхнє представництво перед французькою й австрійською владами. Перша справа — нікого не обходить. Вільно творити товариства, під умовою, що повідомлена про те влада, що їхня діяльність не порушує публічного порядку і не спрямована проти влади. Таку інформацію дістали всі ми від першого французького коменданта міста Дорнбірну і на тій основі зорганізувалися. Що ж до контакту з владою і представництва, на-смілююся пригадати, що французький комендант сам, з власної ініціативи, призначив мене на представника українців і видав мені на те легітимацій-документ, якого копію маєте в себе.

Ріпперт ще більше ніяковіє. На допомогу йому йдуть обидва поляки.

— Це був тимчасовий стан. Ви використали не-поінформованість пана майора, а зрештою — сила виданих ним розпорядків вигасла з хвилиною, коли відійшли військові фронтові частини й на їхнє місце прийшло Військове Правління.

— Не можу приймати за міродаїні заяви цих панів, пане поручнику, дискусія може бути цікава, але важні не їхні погляди, тільки становище французької влади. Коли один майор чи другий сотник видає розпорядження, спираючись на обіжник Головної Квартири і письмовий документ до того, то він не діє у власному імені, тільки в імені французької влади, якої є репрезентантом і його розпорядок так довго обов'язує, доки не буде змінений чи відкликаний.

— Але ж це і для вас буде краще — вмішується Домбровецькі — послухайте! Всі ми разом, поляки, українці й жиди, творимо “Комітет Польських Громадян”. Ви, українці, будете там мати свою окрему секцію, будете могли вести своє культурне життя, господарку власними фондами будете мати в своїх руках, тільки назовні будете виступати, як польські громадяни, не як українці. Це й безпечніше, бо коли ви українці, — то мусите їхати до Советів, такі альянтські накази.

— Пане поручнику, дуже дивно мені, що пан Домбровецькі з'явився зо своїми претенсіями аж тепер, після того, як уже півтора місяця працює наш Комітет і має вже за собою успіхи та признання за свою працю від французької влади. Де були і що робили панове поляки досі? Крім того, ще деякі справи в мене неясні. В нас є українці не тільки з давніх державних границь Польщі, але і з інших держав, як от Румунії, Мадярщини, Чехії та й старі

емігранти. Було б і несправедливо і трусливо покидати їх на власну долю...

— Але в вас є також і советські українці — знову перебиває Домбровецькі — яким грозить репатріація. А через наш Комітет вони дістануть оборону, бо єдино до польських громадян не стосується примус репатріації.

— Дозвольте, пане. Якщо з того боку підходити, то приналежність до польського Комітету не гарантує безпеки перед репатріацією. Рішають тут критерії інші, ми мусіли б доказати, якби на те прийшло, що всі ми — громадяни польської держави.

— Без сумніву, але таким доказом є посвідка нашого Комітету.

— Ви помиляєтеся — зауважує Ріпперт — Комітети не мають права стверджувати нічого з часу перед 1 вересня 1939 року, їхні посвідки можуть відноситися тільки до часу капітуляції Німеччини.

— А до того — продовжую — нам важно знати, на яких основах буде побудований ваш Комітет?

— Якто на яких? Звичайно, на демократичних!

— Цебто з виборністю Управи.

— Ясно!

— В такому разі дивно мені, що ви так побиваєтесь за злиттям наших обидвох Комітетів. Нас, українців, у Дорнбірні добрих кілька сотень, а ви й до сотні не дотягнете. На перших зборах ми вас майоризуємо і я запевняю вас, що тоді не пана Зельонку,³⁾ тільки мене виберуть Головою і не він тільки, а я буду репрезентувати і поляків і українців. І побачите, що таке буде в цілому Форарльбергу, я міг би заложитися з вами, що від сьогодні за місяць не ви говорили б ось тут з паном Ріппертом,

³⁾ Поляк з Пйотркова, добрий мій знайомий з часу праці при окопах.

тільки наш Голова, пан Болюх.⁴⁾ І не ми мали б автономію у вас, тільки ви мусіли б старатися про автономію у нас.

Ріпперт сміється.

— Е, ви вже задалеко забігли, — підхоплює Увера, — Голов Комітетів затверджує “ржонд польські,⁵⁾ якого раменем є тут ми, польська військова місія. Ми не маємо нічого проти того, щоб національні меншини виконували різні функції в Комітетах, але репрезентація мусить бути тільки за поляками, як народом більшості, Головами Комітетів можуть бути тільки поляки.

— Ось бачите, пане поручнику, що це за демократичність. Я тут на окупованій французькою армією території і мене зобов'язує не “ржонд польські”, тільки розпорядки французької влади. Я, думаю, найкраще буде, коли ми наперед між собою повияснюємо ці речі, а потім прийдемо до вас, маю надію, вже з узгідненим становищем.

Поляки протестують, хочуть зараз рішення, але Ріпперт не має часу, замовляє нас завтра на дев'яту вранці.

Назначуємо стрічу з поляками на п'яту вечором, а тим часом збираємося ми з д-ром Михайловим, адвокатом Кобзарем і секретарем Почапським обговорили тактику та устійнити наше становище. Невідомо, яким чином вістка про це стрілою рознеслася по Дорнбірні. Поляки розвинули агітацію за вступом до їхнього Комітету, пустили в рух демагогію, що їхній Комітет буде старатися про харчеві пачки, що дає забезпечення від примусової репатріації, що я ніколи не буду мати такої поваги у французів, як їхній Голова і т. д. Треба признатися

⁴⁾ Якраз у тому часі почав діяти Крайовий Комітет Українців у Форарльбергу, якого першим Головою був Василь Болюх.

⁵⁾ Польський уряд.

з жалем, що деякі українці жадібно наставляли на те вуха. Опору знайшов я там, звідки міг її найменше сподіватися: саме загрожені репатріацією східні українці не хотіли польського Комітету, станули лавою за своєю організацією і до поляків не пішов з них ніхто.

Найперше вислали ми кур'єра ровером до Болюха в Гогенемсі, як до Голови Крайового Комітету, щоб його про те поінформувати. Потім устійнено наше становище в пунктах, що їх маю триматися в розмові з поляками, а потім і супроти Військового Правління:

1. Це справа засадничої ваги, що відноситься до всіх українців у Форарльбергу, не тільки до самого Дорнбірну. Тому про неї не можемо рішати ми самі, з тим треба йти до нашого Крайового Комітету, якого Головою є п. Василь Болюх, колишній посол до сойму в Варшаві.

2. Незалежно від того маємо в тій справі свою думку і тримаємося дотеперішнього свого становища.

3. Наш Комітет об'єднує не тільки колишніх польських громадян з-перед 1939 року, але й українців з Румунії, Мадярщини й Чехії та старих емігрантів-бездержавників. Вони ані не мають охоти ані права належати до "Комітету Польських Громадян".

4. Всі ми об'єднані в спільному українському Комітеті на базі бездержавности. Від 1 вересня 1939 року зайшли великі правно-державні й територіяльні зміни в країнах нашого походження. Ці зміни не остаточні, правдоподібно буде якась мирова конференція, що їх санкціонує чи скасує, а до того часу всі ми в доволі дивному становищі: по національності всі ми українці, а по державній приналежності з часу з-перед 1 вересня 1939 року — різні. Ми зреклися своєї давньої державної приналежності і хочемо бути бездержавними так само, як і емігран-

ти після першої світової війни, що живуть на т. зв. нансенівських пашпортах. Просимо підтягнути нас під ту саму категорію. Уважаємо себе бездержавними і наша офіційна назва є "Коміте де-з-апатріде-лянґ ікренієн".⁹⁾ Змушувати нас до польського Комітету нема підстави хочби й тому, що ці землі, звідки ми походимо, ані фактично, ані юридично до Польщі вже не належать.

5. Наші Комітети діють справно і зробили величезну роботу: курси французької й англійської мов, опіка над дітьми і старцями, поміч французькій владі при реєстрації і т. д. Дотеперішній стан був корисний і задовільний так для французької, як і для нашої сторони: краще залишити його таким і надалі, не впроваджувати ферменту через примусову злуку двох національних Комітетів.

6. Було б несправедливо трактувати нас як поляків, коли ми самі ними не відчуваємося. Це так само, якби французів з Альзасії і Лотарингії вважати не французами, тільки німцями тому, що вони мали німецьку державну приналежність.

7. Якби нам, не зважаючи на все, відмовлено права на окрему організацію, чого ми не сподіваємося і віримо в французьку справедливість, тоді ми не признаємо за поляками права репрезентувати нас і будемо обходитися без нічиєї репрезентації — кожен буде полагоджувати справи для себе. Навряд чи вийде це на користь французькій і австрійській владі, коли будуть мати до діла з тисячами людей, замість з їхніми кількома представниками.

Все те знову списано в меморіялі для передачі Військовому Правлінню.

Увечері поляки змінили тактику. Десь поділася їхня бундючність і пиха, пішли на намови й переконування.

⁹⁾ Комітет бездержавників української мови.

— Панове, — кажу їм, — ви нашого становища не змініте. Вам навіть демагогія не оплачується, обернеться потім проти вас, бо ж ви не можете дотримати того, що обіцяєте. Ми ж бачимо, що ви могли зробити для своїх людей за перші два місяці

Василь Болюх, перший Голова Українського Крайового Комітету в Форарльбергу

після війни, коли відносини зовсім були невпорядковані і коли люди найбільше потребували помічі й поради. Ви мали транспортні засоби, ви мали можливість комунікації з своїми військовими документами, і хто вас бачив? Гадаєте, люди того не знають? Ви зловите кілька слабших одиниць, яких ми дуже радо позбудемося, і стільки всього.

— Але ж, “панє презесе”, ми не хочемо йти на бій, ми хочемо по-доброму погодитися. Ви бороните вирішеної і програної справи. Правильно чи неправильно, але альянтська влада так рішила і так воно буде: польський Комітет існуватиме — ваш

розв'яжуть. Шукаймо ж спільно виходу для добра ваших і наших людей.

Поляки мені не дуже були страшні. Але я лякався, що справді французька влада, підбехтана поляками, буде триматися розпорядку Головної Військової Квартيري і допустить Комітети на державній тільки, не національній базі. Та капітулювати перед поляками не бачив я причини. Так і розійшлися ми з нічим, узяли лише в мене адресу Болюха в Гогенемсі.

На другий день вранці, точно о 9 годині, я вже в комендантурі. Був це день 13 вересня і дехто побоювався фатальної тринадцятки, але доля тим разом для нас була ласкава. Поляки спізналися, аж перед десятою прийшли, і цей час використав я на розмову з французькими старшинами. Вдалося мені їх переконати про доцільність лишити все по-старому. Обидва вони не від того були, якби не треба складати звіту до вищої влади. Кінець-кінців стало на тому, що вони далі визнають мене українським представником і не підуть на підшепти поляків, а вже нам слід буде клопотатись у генерала, щоб не рухано цієї справи. Коли прийшли поляки, вже було по всьому, відійшли з нічим.

Це була перша й остання лобова атака поляків на існування нашого Комітету. Ми її відбили і від тоді поляки дали нам спокій. Домбровецькі ще поїхав до Болюха, та вже тієї справи не торкав, поговорили про всіляке, випили й закусили і так з великої хмари вийшов малий дощ.

Одначе агітація поляків не залишилася зовсім без наслідків. Знайшлися люди, що їх узято на обіцянки й ради надій на дрібку харчів — та й не справдилися потім ці надії — покинули свою організацію, перейшли до поляків. У такому Дорнбірні тільки Головою польського Комітету був поляк, решта — українці. Пішов туди купець Федевич, бага-

туща людина, колишній директор Союзу Кооператив у Золочеві Сафіян, інж. Хомишинець та інші. До них пристала згірдлива назва “фольксполяки”. Самі поляки помітували ними й витирали всі кути та з погородою потім висловлювалися про них передо мною. Пізніше, коли постала Суспільна Служба Переміщених Осіб, ми перевели перевірку, чи хто не записався рівночасно до двох Комітетів і при тій нагоді викрили ще кількох хитрих землячків, що притаїлися і тут, і там. Пропонували мені назад перебрати їх до себе, бо викинути тоді вже не можна було, та ми раді були позбутися здеморалізованого й ласого на “хапатню” елементу.

Прикро було, що за тією течією пішов теж і д-р Роман Дашкевич, полковник Січових Стрільців і славний колишній вояк, потім Голова “Лугу” в Галичині. Як колись у краю зламав солідарність і піддав свою організацію під польську контролю, так і тут встромив нам ножа в спину. За причину подав те, що не хоче бути бездержавним, воліє залишитися громадянином польської держави. Для нас не було інакшого виходу втримати Комітет та зорганізувати в ньому українців з усіх земель, ми мусіли творити Комітет на базі бездержавности. Д-р Дашкевич не мусів іти до польського Комітету і міг далі користуватися своїм польським громадянством, якого йому ніхто не відобрав би, раз тому, що не мав на те права, а по-друге — в той час насилу всіх зараховували громадянами держави, де жили дня 1 вересня 1939 року, за те не треба було боротися, навпаки, трудно було того громадянства позбутися. І не було примусу належати до ніякого Комітету. Тільки одиниці з його найближчого оточення і з львівського “Луг”-у пішли за ним, переважна більшість залишилася вірною своїй організації.

Положення поляків, з правного боку взявши, не дуже було краще за наше. Міколайчик зробив

вилом у їхній національній дисципліні й пішов на співпрацю з більшовиками. Наслідком того великодержави одна за одною поспішили визнати варшавський польський уряд і залишили на льоду лондонський екзильний уряд. І ось тепер поляки зовсім уподібнилися до нас: визнано уряд у Варшаві, тим самим тільки він дістав право репрезентувати Польщу й поляків закордоном. Одиноке, що мали поляки корисне, це — вільні були від примусової репатріації.

Отже, з правного боку існування польського Комітету теж не мало підстави, поляків мали репрезентувати консулі й військові місії варшавського уряду так само, як це було з французами, бельгійцями чи іншими. Щойно тоді кинулися вони на здоганяти втрачене й організувати собі суспільну базу закордоном. Їм залежало мати якнайбільше людей у своїх Комітетах, щоб у той спосіб якнайбільше поляків заявилося за лондонським урядом і відмовилося від повороту додому. А тим часом настрої польської маси були за поворотом, бо кожного тягне додому, до рідних. А Миколайчик гримить кожного вечора по радіо, закликає до повороту всіх людей доброї волі, відбудовувати Польщу, кувати нову долю, повідомляє, що москалі відтягають з Польщі своє військо.

Мабуть мало хто з поляків залишився б був у Німеччині чи в Англії, якби не процес проти польських діячів, що їх нагло заарештовано й відвезено судити аж у Москву. Це була помилка більшовиків, що загамували поворотні настрої. Багатьом полякам відкрилися тоді очі і Миколайчик став перед ними в іншому світлі. Страх перед репатріацією поширився теж і на поляків, дехто з них почав думати про бездержавність і про реорганізацію польського Комітету на український зразок.

XV. РОЗДІЛ

РЕПАТРІАЦІЯ

Большевицькі агітатори. — Стрічі з красноармійцями. — Перший грім у Геціс. — І в Дорнбірні репатріюють. — Оборонні засоби: документи, колиба в лісі, електростанція в горах. — Інтервенція у Військовому Правлінні. — Від'їжджають “на рідину”. — Дивні пригоди Шмігельського. — Большевицькі місії в Вайдах і в Брегенці. — Розмова з майором НКВД. — Знаходимо приятелів у французькій репатріаційній місії. — Майор Шмелев. — Як урятувалася Марія Швець. — Стаю і я перед комісією. — Тьотя “їде в Америку”. — Пропозиції большевиків виміни французів за українців. —

В центрі нашої уваги, вдень і вночі, найважливішою і найбільш непевною проблемою була репатріація. Ледве чи яке слово з тих зловіщих часів урізалось в пам'ять так глибоко, ледве чи забудуть про нього тисячі-тисячі людей, що відрікалися своїх назвищ, своєї родини, своєї віри і своєї національності в нелюдському ляку перед найжахливішою машиною тортур, що її вигадав людський розум. Як гнані звірі, блукали вони з місця на місце, непевні ні дня ні години, не знали ні радощів весняного сонця, ні тепла родини, ні щастя безпечного життя. Чимало ще води пропливе в чужих річках, на берегах яких розкинула їх лукава доля, заки

зійде з грудей страшне марево репатріяції і не повернеться навіть у сні.

Швидко минуло перше очманіння після закінчення війни, люди звикли віддихати вільніше, використовували “волю”, як хто вмів і хотів. Поки що все йшло під знаком тимчасовості, далеко в майбутнє думка не літала, просто й не було часом цікавості, що буде за тиждень чи два, достоту як чухраїнці в Остапа Вишні заспокоювали себе, що “якось то буде”, бо “ніколи так не було, щоб якось не було”. Надворі чудова весна, атмосфера повна радості й надій, що їх точно ніхто не вмів zdeфініювати, люди кудись їздять, шукають родин і знайомих, лаштуються, як можуть, після гітлерівських гараздів, розквітає чорний ринок.

Але на дні душі муляє думка, що колись це скінчиться, що вічно не будемо сидіти в Німеччині й Австрії і що не тільки ми самі про це думаємо, думають про нас інші, готують нам невідому долю.

Ще не чути про примус. По дрібних лагерах, розсіяних як гриби по всьому Форарльбергу, з'явилося безліч усяких агітаторів за поворотом “на родину”: з колосальними червоними кокардами на грудях вештаються вони скрізь, пішки й роверами, захвалюючи СРСР і намовляючи до повороту. Не щадять і погроз для тих, що відмовляються від советського раю: серце Сталіна ласкаве, але рука його довга.

Хто це був — ніхто не міг сказати, не бачили їх давніш у Форарльбергу, наїхали мабуть з Райху, правдоподібно колишні полонені красноармійці, підіслані большевицькими репатріяційними комісіями зондувати настрої і підготовляти ґрунт під репатріяцію. На їхню зухвалу поведінку напливають скарги. Іду до команди жалітися, що це за люди, з чийого доручення, чи відомо про них французь-

кій владі, які в них права й повновласті? Списують протокол і... кажуть писати меморіал.

Але вже бачимо, що величезна більшість українців з большевії буде вертатися додому. Перших кілька днів реєструються вони в нашому Комітеті на лісті поворотців, потім хтось їх від того відмовив, може налякав, бо припиняються їхні відвідини в домівці, уникають зустрічі з нами, дівчата, що мали менше безличности й більше почуття сорому, червоніли й опускали очі вниз, проходячи повз нас. Відділилися вони від решти робітників в окремих бараках, де жили під моральним терором сексотів репатріяційної місії і щораз рідше показувалися в місті. В тих бараках гуділо день і ніч, як у вуликах, гульня й п'ятика не вгавали, крики й реготи, розпуста й розгнuzдання давали передсмак "щасливого життя" в Советах. Переслідувала мене думка, що ось тут у випарах алькоголю й у вересках розпусти заглушує себе людське сумління, закривається страшна трагедія людської душі, що втратила надію на волю...

Хтось мусів тим кермувати, але центру, звідки ці директиви виходили, ми не бачили. В той час, як французька репатріяційна місія мала свої бюро в кожному містечку, збірні пункти, читальні й харчівні для поворотців, большевиків ми ані не бачили, ані про них не чули. Випадково стрінув я двох вояків на вулиці в Брегенці, ломаною німецькою мовою питалися за годинникарем. А в одного з годинників трапив я на сцену, неначе з одної з тисячних анекдот, що ходили про большевиків. Якийсь худенький енкаведист з їжачою мордою викладав з кишені на прилавок добрих дві дюжини годинників різного калібру і просив направити до трьох днів, бо він їде. Не турбуватися про гроші, ось у нього гроші є, і з другої кишені витягає жмут пом'ятих сотень марок. Стільки історій про те наслу-

хався, з дотепів сміявся, часом і перебільшені здавалися вони, аж тут, над далеким Боденським озером, на свої власні очі побачив правду.

Ішов день за днем, щораз нові турботи несло життя, репатріяція то забувалася, то пригадувалася, як той меч, що над головою на волосинці висить. Було відомо, що десь у половині червня будуть виїздити репатріяційні транспорти. Югославці вже відїхали. З нами вони жили в добрих відносинах, хоч стояли за Тітом, на відїзді справили величаву забаву, з правдивою південною гостинністю ляглися там напитки й подавалися всякі страви. Від нашого Комітету йшли ми в делегації, виголошували промови, про славу Югославію, про велику Україну.

Неначе тиша перед бурею. І вдарив перший грім: 14 червня підвечір у містечку Геціс австрійська поліція в супроводі французьких вояків почала вилловлювати людей і заганяти силоміць до репатріяційних лагерів. Голова нашого Комітету в Геціс, Андрій Харак, поставився відважно, та нічого не вдіяв ні в австрійців, ні в місцевих французів, серед ночі добився до Фельдкірху й пробував рятувати ситуацію. Сказали йому — їхати мусять всі, залишатися можуть тільки поляки. Для нашої організації це було фатальне. На другий день почалася облога польського Комітету в Геціс, українці масово вписувалися туди, щоб дістати виказку й тицьнути її під ніс поліції, коли прийшла кликати до лагери.

Вістка заразою рознеслася по цілому Форарльбергу і ми станули перед найкритичнішим моментом нашого бути чи не бути. Вранці поїхав я до Фельдкірху: інтервенція без наслідку, їхати таки мусять усі, — хто не хоче, того змусять. Всі їдуть туди, де жили перед 1 вересня 1939 року, тільки поляки вільні від примусу. Щошвидше вертаюся до

Дорнбірну, щоб нарадитися, що нам діяти. Застаю в себе поліциста.

— Вас просить пан комендант.

— Я тільки що з поїзду, ще й не снідав, скажіть панові комендантові, що я за пів години прийду.

Андрій Харак, Голова Українського Комітету, пізніше Муж Довір'я Суспільної Служби Переселенців у Геціс

— Ні, я краще зажду, мені казали не вертатися без вас і щоб зараз таки ви туди йшли, бо це дуже нагле.

— А що за діло?

— Не знаю, здається, всі їдуть до своєї "гаймат".¹⁾

¹⁾ Батьківщина.

Значить і в нас почалося. Мушу йти.

Приймає мене ад'ютант. Всі советські громадяни виїжджають завтра додому, я маю їх повідомити, щоб вранці о 9 годині зібралися на підвір'ї школи.

Відмовляюся повідомляти. Він радить це зробити, бо інакше зробить це австрійська поліція гострішими методами. Заявляю, що ніхто з членів нашого Комітету їхати не буде, я сам не поїхав би, рятувався б усіми можливими способами. Ад'ютант іде на коротку нараду з комендантом, вислід — незначна зміна. Всіх треба повідомити про обов'язок виїзду, а завтра о 9 годині довідаюся про збірне місце.

Біжу до домівки, ніг під собою не чую. Там уже ждуть на мене, відбуваемо гарячкову нараду. Найперше: чи повідомляти про виїзд? Повідомляти — значить прикладати руку до репатріяції і відбирати в людей надію на поміч свого Комітету. Відмова — може потягнути за собою розв'язання Комітету, скасування офіційного представника українців, відібрання і тих слабих можливостей боронити наших справ у безпосередньому контакті з французькою владою. І до нічого не доведе, бо справа перейде з наших рук до австрійської поліції, що гільки й того жде. Ось так — ні в кут ні в двері. Та й не кінець на самому повідомленні, що робити з людьми, як їх рятувати?

Висилаємо роверами гінців до всіх. Повідомити про домагання французької команди треба, бо це буде водночас осторога для людей. Формулюємо повідомлення в письмовій формі коротко ось так:

“Французька Військова Команда доручає повідомити, що давні советські громадяни мають вертатися додому. Виїзд завтра, збірне місце до транспорту буде визначене вранці. Комітет увесь час робить оборонні старання.”

Жодних коментарів, бо можна натрапити на провокаторів, нехай кожен сам витягає висновки.

Та не всі хотіли розуміти Комітет. Один з перших членів його Управи, Олексій Туркот, зустрів мене на другий день на вулиці — якраз вибірався ровером до Гамбурга — і накинувся мокрим рядном за те, що “помагаємо французам видавати людей у московські руки”.

Тим часом ще раз переглядаємо лісти. Майже всіх можемо зарахувати до колишніх польських громадян, а ці не підлягають репатріації. Документи відповідні в кожного є, були люди, що подбали про те вже в перших днях після війни так, щоб реєструватися до Комітету приходити вже з новими документами. Та чи будуть їх признавати французи? Яких осіб з двадцять не скриємо ні під іншими назвищами, ні під фальшивими документами. Їх треба просто забрати кудись на відлюддя на тижнів два-три.

Обороною перед репатріацією та підготовою до неї найбільше з нас займався О. В. Довідуємося від нього, що кільканадцять кілометрів звідси в горах винаймлено колибу, там можна пересидіти навіть до зими, харчі треба доставляти з Дорнбірну. Зайти туди можна тільки пішки, стежками через верхи. Остап ще з одним беруть на себе тримати це місце до нашої диспозиції.

Секретар Почапський дістає місію зловити зв'язок з недавно зорганізованим табором у Ляндеку в Тиролю, чи не вдалося б, в разі потреби, перетримати кілька днів загрожених людей, доки не промине перша гострота репатріаційної небезпеки.

А я біжу до будівельної фірми Фаерле, з якою в мене втримуються добрі взаємини від часу, коли працював у неї на окопах. Десь високо в горах будують вони електростанцію і погоджуються прийняти загрожених людей, як робітників. Правда, ро-

бітників мають досить, але я пропоную зворот виданих грошей на платню, — не погоджуються, не хочуть використовувати людської недолі. Будівничий Шварц запевняє, що там зовсім безпечно, ніхто

**Колишні німецькі військові казарми, пізніше табір
"переміщених осіб" у місті Ляндек, Тироль.
(З фотозбірки м-ра А. Гладилевича)**

й носа туди не показує, а коли б і приходив хто — здалеку видно, є час сховатися. Одне зле: туди можуть іти тільки чоловіки, нема місця для жінок і дітей.

Підготовка до оборони йде пізно в ніч. Перегляд документів, зміна нічлігів загрожених людей, поготівля наколесників для зв'язкової служби.

Заходжу вранці, як умовлено, до команди. Вітаються зо мною комендант, його ад'ютант і ще якийсь француз, мабуть член репатріаційної комісії. Питаються, чи люди готові до від'їзду.

— Всі повідомлені про ваше доручення, але після докладної перевірки наших членів виявилось, що в нас нема советських громадян.

— Це неможливе! На стільки людей щоб не було нікого з СССР?

— Нема. Згідно з вашим допорушенням ми реєстрували окремо тих, що вертаються, і тих, що залишаються. Всі советські громадяни записалися на листу поворотців, ви перебрали від нас юрисдикцію над ними, вони вже не є членами нашого Комітету, не знаємо, де вони і що з ними діється.

— Пане, вибачте дуже, але ніяк того за правду не можемо прийняти. Це ж зовсім неправдоподібно, щоб ніхто з ваших людей не походив з СССР!

— Неправдоподібно то воно виглядає, але правдиве, я сам переглядав папери кожного члена. Нема між нами советських громадян, є тільки або колишні польські, або бездержавні.

— Скільки ж у вас тих бездержавних?

— Яких двадцять-тридцять душ.

— А по чому ви знаєте, що вони бездержавні?

— Не ми про те судимо, вони мають посвідки від французького Червоного Хреста в Ліндаві.

— Маєте ті посвідки? Покажіть, будь ласка.

Витягаю посвідку, французи читають, обертають у руках, вагаються.

— Заждіть хвилину.

Виходять до другої кімнати, телефонують кудись. За хвилину віддають мені посвідку назад, не наче з жалем, що не могла їм послужити претекстом відступити від того будь-що-будь неприємного обов'язку.

— Нічого не порадімо, месьє, ми можемо визнати бездержавними тільки тих, що викажуться документами бездержавности з-перед 1 вересня 1939 року.

Знову той проклятий перший вересня 1939! Скільки разів наслухався вже про нього!

Показують мені обіжник від свого генерала, до нього долучена відбитка інформацій з Головної Квартири Альянтських Військ. На день 15 червня ц. р. мають зібрати всіх советських громадян, забезпечити харчами на чотири дні й тримати під охороною. Вільно брати з собою всякі речі, крім меблів. Якби випадково замішалися між ними інші — відділити і негайно звільнити.

— Та ж це насилля! Як можете на те йти ви, панове, що від півтора століття випикуєте “ліберте” на своїх прапорах? Це ж ніде інде, тільки в Франції шукали і знаходили захист емігранти всіх європейських країн. У всьому світі відомо, що Франція — країна волі, волі слова, сумління, політичних переконань, і тепер ви, представники тієї країни, розбиваєте віру мільйонів у ваш нарід!

Французам неприємно, збентежені.

— Скажіть, будь ласка, месьє, та ж ці люди ввесь свій вік прожили там до 1941, чи 1942 року. І напевно не зазнали радощів у Німеччині. Чому ж би тепер лякатися того, серед чого жили двадцять років? Чи не провинилися вони чим перед своїм урядом, може служили в армії Власова?

— Тяжко зрозуміти людині вільного світу, що страх може скувати уста і вони будуть німі двадцять років. Коли ж раз овіяло їх вільне повітря, воліють нужду й непевність, як поворот до жаху, звідки вдалося їм вирватися завдяки війні.

Чую, що опір слабне, тисну ще більше — не передам цього доручення, не хочу бути свідком

розчарування французьким народом і не можу бути співвинуватцем людської розпачі.

Виходять знову до сусідньої кімнати порадитися.

— Зрозумійте нас, месье. Як люди, ми глибоко співчуваємо вам і вашим землякам. Але й ми не маємо власної волі, бачите наші уніформи, ми вояки і мусимо виконувати накази нашої влади. Сили вживати не будемо, не буде й арештів тих, що відмовляються від повороту, але мусимо їм відібрати харчеві картки і вважати, що їх нема в Форарльбергу. Як же ж вони будуть жити? Передайте їм це, нехай подумают, нехай приходять на збірне місце до школи.

Серед тієї пересправи сонце підійшло під полудне. Коли я виходив з команди, ноги вгиналися підо мною, напружені нерви приходили до себе. Хвилинку присів я на кам'яних сходах коридору. По всьому тілі розходилася страшна втома, а водночас радісний спокій: минула перша небезпека, може минула зовсім?

А в той час вантажився поїзд і репатріянти від'їхали зо співом на устах і з зеленими гілками в руках, — тільки Бог один знає, що було в їх серцях. Від'їхала й наша Оксана, її стероризував агітатор погрозою родині. Прощалася з нами ввечері, гірко плакала, але не прийняла нашої допомоги — я хотів її сховати в горах — поїхала.

Поїхало й кілька хлопців з Галичини. Від кількох днів вони перешіптувалися й перестали приходити до Комітету, а ввечері збиралися в одного з наших друзів. Не моя це справа була показувати цікавість, вони мабуть дістали доручення використати репатріяційний транспорт, щоб подорожі втікти й шукати контакту з підпіллям.

А вже на другий день забігли до Комітету дві дівчини-наддніпрянки, що втекли з транспорту під

час передишки в Ляндеку, залякані, просили переховати їх, якби шукали большевики.

Після того, як відплила хвиля добровільних репатріантів, якось заспокоїлося. Тільки здалеку доходили глухі вістки, нагадуючи вічну небезпеку: по німецькому боці большевики полюють на людей по селах, поривають їх ніччю з хат, помагають їм у тому комуністи у французьких уніформах. У місті Кемптен роззухвалені вдерлися наче б то до українського Комітету і здемолювали все приміщення. Ніякого доказу, ніякого самовидця, все неперевірені чутки, але їм вірили й це хвилювало всіх, а головне тих, що мусіли думати не тільки про себе, що взяли на плечі відповідальність за інших.

Але трапився й свідок. Одного разу підступив до мене на залізничній станції довжелезний вихудилий тип:

— Пізнаєте?

— Щось не дуже. З обличчя наче так, але назвище забув.

— Шмігельський.

Пригадую. Один з рухливіших типів, що зараз узялися до чорної торгівлі, заробили незлий гріш і шукали щастя на власну руку, поза Комітетом, хоч з національного боку не робили нічого злого чи нечесного. Зник разом з групою людей, що про них годі довідатися, хто вони, чи москалі, чи українці. Мабуть поїхали до Франції.

Отож він перейшов цілу одиссею і розказував речі, що від них справді волосся дубом могло стати.

Виїзд до Франції організував їм якийсь Рибаків, що знюхався з большевиками і віддав їм у руки всіх своїх товаришів подорожі. Арештувала їх французька поліція в Парижі й відставила до большевицької комісії, ніби то для перевірки документів. Там його найперше побили до втрати притомности. Очуняв у французькому шпиталі і звідти втік. До-

бився якось до американців і прохав порятунку. Ті не могли йому нічого порадити, видали тільки перепустку на виїзд до американської зони в Німеччині. Заки її використав — зловили його большевики вдруге і вже не випустили. Всадили до транспорту “на родіну”. Якимсь чудом знову втік — вискочив з поїзду вже зовсім недалеко від советської зони, потовкся трохи, і голодний, без грошей та напівобдертий ледве дістався до Форарльбергу, де ще залишилися його свояки. В той час у нас небезпека репатріяції пройшла вже, хоч ще не закинули говорити про неї, все таки, коли розказував він свої пригоди, очі ходили блудом й оглядався на всі боки, якби з кожного закутка чатували страшні мацки большевиків.

В половині червня розтаборилася у Форарльбергу большевицька репатрійційна комісія. Зайняла невеличкий лагерик у Вайдах під самим Брегенцом, там мала свої бюро і водночас приміщення для тих, що до неї зголосилися. Відразу дістала вона повну підтримку від австрійської поліції й адміністрації: біргермайстри доставляли їй списки чужинців та їхні адреси, поставили до диспозиції поліційних кур’єрів з роверами, вживали всіх форм натиску, дошкулювали погрозами, щоб тільки змусити людей до від’їзду. Більшість населення співпрацювала з поліцією в погоні за чужинцями, всі хотіли позбутися нас зо своєї бідної, гористої країни, щоб ми їх не об’їдали.

Місія недовго побувала в Вайдах. Кілька днів наробила голосного шуму — біргермайстри проголосили, що мають туди голоситися всі люди “зо сходу”, а до них рахували не тільки москалів та українців, але й балтійців, поляків, мадярів. Французький комендант у Шварцаху не хотів найменшої посвідки видати без реєстраційної карти з Вайдаху. Цим особливо затурбувався інж. Лавриненко, як Го-

лова Шварцаху й опікун розкиданих по верхах наддніпрянських хлопців і дівчат. Та дехто сам заходив туди з цікавості. Кого вважали польським громадянином, не приймали в лагер, давали посвідку, щоб зголоситися в польському репатріаційному центрі десь біля Равенсбруку по німецькій стороні. Знайшлися такі, що вибрали собі ці посвідки, щоб використати їх як граничні перепустки на виїзд до Німеччини.

А потім усе зтихло, лагер у Вайдах опустів, большевики кудись поділися.

Натомість на одній з вулиць Брегенцу, подальше від середмістя, під горою, відкрила свої бюро інша московська репатріаційна комісія. Невідомо, що вона робила і що там діялося, часом можна було бачити її шефа, майора НКВД, та його шофера в авті. Звичайно найліпше поінформований чорний ринок пронюхав десь, що головним завданням місії -- торгівля автомашинами. Скуповують чи вимінюють німецькі авта і під советською реєстраційною таблицею вивозять їх до Німеччини та згортають добру копійку в кишеню.

Ну, це для нас не було небезпечне, скоро ми й забули, що є там місія.

Якось у вересні, вже після того, як наш Комітет оформився в Суспільній Службі Переміщених Осіб, зустрів мене наш референт здоров'я, лікар д-р Курганський і розказав прецікаву історію про шефа репатріаційної місії. Висів він з поїзду на станції в Брегенці і завважив большевика, що безрадно стояв, не міг порозумітися по-німецьки. Підступає до нього д-р Курганський, чи не міг би йому бути в чому помічний. Большевик зрадів, його шофер, що говорить по-німецьки, поїхав автом до Німеччини, а йому треба розвідатися, як курсують поїзди до Інсбруку й назад.

— Скажіть, будь ласка, чого це від мене люди тікають? Я ж нікому лиха не роблю, моїм обов'язком помагати тим, що хочуть вернутися “на рідину”.

— Та невже вас люди бояться? Цікаво! А от я, то не лякаюся, самий прийшов, бачили ж.

— Еге, і тому я й вас питався. Та я ось тут уже три місяці і відчуваю, що люди бояться мене, як зарази.

— Куди там! Це мабуть тільки вам здається.

— Ой, ні. Я добре це бачу. За весь час ні одна людина не підступила до мене ось так, як ви.

Слово по слові, та й ціла розмова. Д-р Курганський обережно розпитує, як то з виїздом “на рідину”. Не був там уже двадцять і п'ять років, цікаво було б поглянути, чи не побачив би ще своїх?

— А ви довго вже тут будете?

— Ще з першої війни. Малим хлопцем виїхав, літ шіснадцять.

— Гм. І добре вам живеться? Маєте працю?

— Непогано. Закінчив медицину в Празі, лікарюю.

— То я б вам “не совітував”. Мовчіть і сидіть тихо. Якби ви поїхали, це не значить, щоб вас зараз якесь лихо стрінуло. Ні. Але ви мусіли б перебути якийсь час у лагері, а тим часом ішла б перевірка, хто ви й ваша родина, потім вас і випустять, але не дозволять жити, де захочете, буде вам визначене місце, де мусите перебувати. А якщо хто з ваших боровся проти советської влади, може бути й гірше.

— Та ви заходьте коли до мене. Заходьте й не лякайтеся. Буду дуже радий. І своїм землякам скажіть, щоб заходили, чи хочуть вертатися, чи ні. Я можу багато допомогти. Ось я знаю, що багато людей у Германію їздить, а пропуск трудно дістати. Я ці пропуски дістаю легко, можу допомогти цигарками й тютюном, часом і харчами.

Незвична мова це в енкаведиста і не знати, як її пояснювати. Я не радив д-рові Курганському входити з ним у ближчі взаємини, з москалем здалека, вірити йому тяжко.

Мабуть нікудишнім показався цей “шеф місії”, бо швидко його зняли з посту. На його місце прийшов молодий та енергійний майор Шмелев. Пристійний чорнявий чоловік, всі груди встелені медалями, однострій пристає, як вилитий. Швидко він поставив на ноги весь Форарльберг. У місцевій німецькій пресі почали друкуватися статті на тему репатріації. Звичайно, не багато він міг намовити людей тими статтями, тай не для них вони призначені. Їхньою метою було підготовляти австрійців до співпраці з большевицькою репатріаційною місією, давати їм у руки переконливі аргументи і заспокоювати їхнє сумління. Як з рукава посипалися віча, відвідини по хатах, запрошення індивідуальні й збірні — але засади добровільності не переступлено ніде, все в повній лояльності до французької влади.

В тому часі я вже познайомився ближче з шефом репатріаційної французької місії. Був це підполковник, старший добродій у галіфе і мисливських камашах, з довгими спущеними козацькими вусами. Людина дуже добряча, от жалію, — забув назвище. Запевнив він мене, що нікому волос з голови не спаде: репатріаційні приписи в багато дечому змінено, устійнено нову процедуру. Обов'язує засада суворої добровільності, примус стосується тільки до воєнних злочинців. Ліста воєнних злочинців мусіла бути зложена наперед, а про те, чи когось слід уважати воєнним злочинцем і віддати під суд большевиків, рішають не большевики, тільки французька окупаційна влада. Ніяка репатріаційна місія не має власної юрисдикції над своїми дійсними чи неперевіреними ще громадянами. Репатріацію переводить місія французька, большевики сидять там

як дорадники і контрольори документів для ствердження советського громадянства.

Знайшли ми приятелів і в персоналі французької місії, був там один натуралізований француз, австрієць родом, жонатий з французенкою, а навіть московська секретарка з білої еміграції ішла нам на руку, якщо йшлося про репатріацію.

Два рази зголосили большевики домагання видачі й обидва рази мене про те попереджено, був час тих людей повідомити і їх зберегти. Один з тих випадків настільки цікавий, що варто його розповісти.

На краю Дорнбірну жили двоє стареньких. Мали сина, пропав на війні. Арбайтсамт приділив їм до помочі в господарстві дівчину з Кам'янець-подільської області. Не пригадую назвища, якось — Швець чи Кравець, Марія. З тією дівчиною зжилися вони за кілька років, уважали на неї, як на рідну дитину і добре їй там було. Сама вона сирота, батька розкуркулили большевики в 1933 році, братів загнали кудись у Сибір, мати померла в злиднях. Дівчина непогана, свідомо українка, ненавиділа большевиків і дуже лякалася репатріації. Часто забігала до нашого Комітету, виробили їй документи і мали на увазі як одну з тих, що їх треба берегти від большевиків. До якогось часу ніхто її не чіпав, репатріаційні хвилі неначе розбивалися об цей горб, де жила вона зо старенькими. Але прийшов Шмелев і добився, що кожен мусів перейти через спільну французько-большевицьку комісію для перегляду документів. Дівчина страшенно налякалася, прибігла заплакана, що смерть собі зробить, а до місії не піде.

Можна було її вислати з міста на кілька днів, та все одно Шмелев пильно відзначував у списках, кого вже допитував, і скоріше чи пізніше таки мусіла б туди піти. Краще піти в гурті, серед багатьох людей — ані нема часу ближче приглядатися доку-

ментам, ані розпитувати докладніше, коли ж піде сама, Шмелев спиниться на ній довше.

Зробили з нею “генеральну пробу”. За столом засів спеціаліст від репатріяції, О. В., як комісар, по боках ще два, впровадили її з коридору й почали допитувати. Іде гладко, як по маслі. Назвище й дати в неї правдиві, всі документи добрі, тільки замість Кам’янець-Подільський виписано Камінка Струмилова в Галичині. Проба перейшла добре, дівчина відповідала на питання зручно, заспокоїлася.

Але коли станула перед Комісією, неначе вселився в неї біс. Ніхто не пізнав би заляканої і заплаканої дівчини, як кішка кинулася на большевика, облаяла його, бити бралася, ледве її висунули на коридор. Большевик нотував щось мовчки.

— Навіщо ж ви такого бешкету наробили? Не краще було пересунутися непомітно, уваги на себе не звертати?

— Ой, не могла, добродію, їй Богу, не могла! Як побачила ту комісарську морду, нагадала своїх батька і матір, згадала братів своїх нещасних, такий мене жаль узяв, що я б йому очі видряпала, щоб він подох!

Але й страх їй наче рукою відняло.

За кілька днів дали мені знати, що большевики зголосили домагання видати їм ту дівчину, як советську громадянку, чомусь там зобов’язану до повороту. Ще того самого дня пішов хтось її остерегти, щоб виїхала з Дорнбірну сховатися в Ляндеку, ми вже домовилися там про “азиль” у разі потреби на кілька днів так, щоб навіть адміністрація табору не знала про те. Заки дівчина туди вибралася, прийшла по неї поліція. Француз до хати відразу не йшов, ще від воріт кричав, чи тут живе Марія Швець, просто — остерігав. Заки до нього вийшли, заки він витолкував у чому діло, можна

було гонів з двоє відбігти. Дівчина справді вискочила крізь вікно, на нещастя звихнула ногу й лежала тихенько під стіною. Француз зайшов до хати, подивився сюди й туди, вихилив голову крізь вікно в садок — глип! — дівчина лежить, хоч уже смеркалося.

— Значить, Марії в хаті нема?

— Нема, бачите, що нема.

— Як прийде додому, скажіть, щоб зголосилася в французькій поліції.

З тим і пішов. А Марії відтерли ногу, сховали на кілька днів і десь досі живе безпечно, може виїхала за море, а може й лишилася зо старими.

Нікого не минула перевірка в місії. Коли зачалася — знову жах напав на людей. Жінки в плач, дехто вже в дорогу ладиться, щоб тікати з Форарльбергу. Пішов я до перевірки один з перших, не тільки, щоб дати приклад, що нічому лякатися, але й щоб побачити, як це відбувається, набрати досвіду. Після перевірки кожен мав подати коротенький звіт, про що питалися, щоб загрожені могли ліпше до неї підготувитися.

Заходимо з дружиною до кімнати в Управі Міста. Під правою стіною довгий стіл, посередині сидить мій знайомий, вусатий полковник — це Голова Комісії. Праворуч від нього большевицький старшина, чорнявий, молодий. Коло нього секретар — большевицький, біля полковника — французький. Побіч малий столик, для перекладачки, натуралізованої московки, і ще хтось там сидів над паперами.

Починається розмова у французькій мові:

— Добрий день, пане полковнику.

— Доброго здоров'я, месьє, і т. д.

Користаю з того і швидко хочу чогось довідатися про ту перевірку. Заспокоює мене, просить зайти опісля.

Большевик увесь час вертиться неспокійно й питається свого секретаря: “що він говорить, що він говорить?”

Приготовляюся на довший допит. На превелике диво обійшлося на двох питаннях.

— Ваша фамілія?

— Зиновій Книш.

— Ви коли виїхали з України?

— В половині вересня 1939 року.

— Перед вступленням красной армії? Можете відійти.

Моя дружина розчарована, їй дуже хотілося побалакати з большевиком, присувається ближче до стола й подає своє назвище, але їй кажуть:

— Не треба, можете відійти.

Декого тримали довше й випитували докладніше, але в загальному перевірка переходила спокійно й ділово в цілому Форарльбергу.

Не бракувало при тому й кумедних сцен, як потім мені переповідали.

Входить жінка, десь під п'ятдесятку.

— Ну, що ж, тьотя? Поїдем на родіну.

— Нет, не паеду!

— Чому ж це? Хіба так зле вам було там?

“Тьотя” бере в руки свій осінній плащ.

— Ти бачиш це?

— Бачу.

— Це американское. А бачиш ці черевики? Теж американські. Далі “тьотя” підносить спідницю:

— І це тоже американское, і це американське! За советської власті в мішках ходила, щоб вам морди побилло! Нет, не паеду, щоб ви згоріли! В Америку поїду, от що!

Великі терпіння принесла нашій еміграції репатріяція, незагоєні рани завдала сотням і тисячам. Аж дивно, що так мало написано про ті страшні часи. Але там у нас у Форарльбергу під французькою

окупацією, вона пройшла дуже лагідно. Не знаю ні одного випадку, щоб кого з українців, зорганізованих у нашому Комітеті, забрано силою чи підступом. Коли ми перейшли щасливо те лихоліття, коли спали спокійно і не втратили нікого з рідних, завдячуємо це не тільки своїй чуйності й організованій самообороні різними фактичними та юридичними засобами, але в першу чергу й найголовніше прихильній нам і справедливій французькій окупаційній владі.

Ми боялися французів, доки з ними не зустрілися віч-на-віч. Ми мали підстави сподіватися, що довголітня московська і польська пропаганда, підсилювана великими грошовими державними засобами, традицією приязні між тими народами, дійшла до глибоких прошарків французької суспільності і що нас, яких національне ім'я французам зовсім ні або мало знане, представлено коли не за ворогів Франції, то за приятелів її ворогів. За весь час моєї майже цілорічної співпраці з французькою окупаційною владою я не можу відшукати в своїй пам'яті ні одного випадку, де ми не знайшли б зрозуміння в французів. Вони йшли нам на руку скрізь і всюди і як тільки могли, вони давали нам охорону, радили й остерігали, не як представники влади, але як люди і приятелі.

На них ішов великий натиск. Альянти-визвольники, помимо всієї дипломатичної ввічливості, дивилися з-висока на Францію, як на бідного свояка. З того користали большевики і пропонували свою приязнь. Большевики мали під своїм володінням велике число військових і цивільних полонених французів, захоплених у східній частині Німеччини. Їхній поворот до Франції вони припізнювали, торгувалися, тримали їх неначе заручників і пропонували виміну за українців з французької зони в Австрії й Німеччині.

В приватних розмовах французькі старшини не таїли передо мною небезпеки і не скривали, що нас можуть “на горі” виміняти за альзатців і лотаринців з німецької армії. Але водночас запевняли, що навіть у тому найгіршому для нас випадку вони дадуть нам змогу виїхати до іншої окупаційної зони, щоб рятувати себе й наші родини. Я ввесь час жив під тягарем тієї загрози над моїми земляками і багато дечого зовсім їм не говорив, щоб не сіяти паники. На переломі 1945/46 років небезпека минула остаточно, репатріяція французів була вже майже закінчена. Коли говорили мені про те наші французькі друзі, раділи не менше від мене.

XVI. РОЗДІЛ

НЕ СТІЛЬКИ СВІТА, ЩО В ВІКНІ

Неначе в клітці. — Поїздка Борковського до Авгсбургу. — Приїзд українців з Праги. — Кур'єри на всі боки. — Перевірка татарських вістей. — Лист з Парижу. — Що діється за океаном? — Адвокат Литвин відвідує Швайцарію. — Треба рушати й мені. —

Ще як довго йшла війна, якісь вістки з нашого, українського життя ми діставали. Залізничним шляхом через Форарльберг, вільним від бомбування, поїзди їхали регулярно, багато людей пересувалися то сюди, то туди. Але тільки прийшли французи, ми знайшлися неначе в закоркованій пляшці поміж Брегенцом і Блюденцом. Французька окупація початково не йшла далше Форарльбергу, випадково попало нам у руки число французької газети для вояків і звідти довідалися ми про поділ Німеччини на окупаційні зони і що під французьку окупацію в Австрії підпадає ще й Тироль з великою українською колонією в Інсбруці. А з другого боку, поміж Ліндау і Брегенц, йшла австро-німецька границя, хто хотів іти туди, мусів переходити “на зелено”, перепустки давали нерадо. Ще до французької зони дістати перепустку було можливо, але українці жили великою масою якраз у двох інших окупаційних зонах, тільки одиниці порозміщувалися розкидано по селах і містечках південної Німеччини. Дістатися

до Баварії чи Франконії — справа нелегка, треба минати три граничні контролі.

І так наше життя організувалося зовсім самостійно, без ніякого зв'язку з українськими політичними чи суспільно-громадськими центрами, без найменшого контакту з провідними одиницями української еміграції поза Форарльбергом. Як показалося пізніше, українці в Форарльбергу справилися незле, а може й краще, як в інших еміграційних осередках.

Все таки дуже хотілося знати, як живуть наші земляки в інших околицях, хто там є, чи можна б нам якось пов'язатися в спільну всееміграційну організацію.

З цією метою виправили ми ровером студента Борковського в околиці Авгсбурга. Чомусь здавалося нам, що там саме формується український еміграційний центр, туди мали евакуюватися установи галицького Українського Центрального Комітету та все його майно, без сумніву там мусіло зупинитися багато українців у своїй мандрівці на захід.

Три тижні були ми без ніяких вісток, якщо не рахувати принагідних відвідин українців з Ліндава чи з сіл навколо Ванген або Фрідріхсгафен, що самі нічого не знали й ішли по інформації до нас. А по трьох тижнях, вернувся Борковський. Розказував багато цікавих для нас новин. Доїхав до Авгсбургу, був в Українському Комітеті і бачив багато людей. Основна маса українців у тих околицях жила не в самому місті Авгсбурзі, тільки навколо нього, головню коло містечка Кавфбойрен. Там зорганізувався Український Комітет, доволі рухливий, об'єднував дуже багато українців.

Наш післанець прибув туди під час найбільшої паніки: Голову Українського Комітету схопили большевики, заарештували його явно і славно або з допомогою американців або перебраних в американські уніформи большевиків. Нічого не помогли ін-

тервенції, пропав, як камінь у річку. Це страшенно перелякало українців, носа з хат не висували і тяжко було йому їх відшукувати. Все ж таки віднайшов Мудрого. Набрав враження, що Мудрий там велика особа, його висувують українці на свого представника у всеміграційному масштабі в тій надії, що він, як колишній заступник маршала польського союму, матиме в Альянтів більший голос.

Мудрий йому нічого не сказав, ніяких інформацій не подав, передав тільки через нього купу листів до проф. Кубійовича. Приватно вдалося Борковському довідатися, що були спроби шукати зв'язків з Головною Квартирою ген. Айзенгавера, та віє звідти до українців холодний вітер. Офіційно українських Комітетів ніхто не визнає. Ходять чутки, що будуть примусово лагерувати усіх утікачів.

Небагато це було, та ми вдячні були Борковському, що взяв на себе труд і небезпеку подорожі, він приніс перший промінь світла до нашої гірської закутини.

А від тоді посипалися гінці, як з рукава. Десь зараз по повороті Борковського з'явився в мене Роман Бжеський. Разом з Тиктором причвалили вони на роверах аж з Праги, прямо з пащі большевикам вирвалися. Дорога в них тривала цілий місяць з різними пригодами. Відомий галицький видавець Іван Тиктор примістив свою родину в Гогенемсі в Форарльбергу, а сам затримався за різними інтересами в чеському Протектораті та ледве не попав большевикам у руки. Бжеського я знав з Кракова, з років 1940 - 1941. Свого часу на прохання покійного Ольжича і О. Ждановича я вів слідство в його справі, його пізніше реабілітовано з деяких закидів переступлення меж національної чести в польському концтраку Береза Картузька. Не подобалося мені, що він записався до польського Комітету і подавався за поляка, та він покликався на порозуміння

з нашими людьми в Німеччині, це наче б то мало в чомусь допомагати і нам для інформацій з польського середовища і він мав би скоріше виїхати до Америки не тільки в справах своїх, але й для нашої користі.

Вернувся теж член Управи нашого Комітету, інж. Павло Січовий, що трохи пішки і трохи ровером та присідаючи на стрічні по дорозі авта дійшов до Штуттгарту. Там зорганізувався величезний лагерь, жили в ньому всуміш українці, москалі й балтійці. Лагером завідували урядовці УНРРА. Це перший раз довідалися ми про лагери та їх організацію.

Що кілька днів або хтось приходив або відходив від нас, кожен приносив якісь вістки, але конкретно міг розказати тільки про свою місцевість. З того я мусів реконструювати загальне положення

**Група українських ветеранів під бараками Форкльостер
у Брегенці.**

(З фотозбірки д-ра Володимира Рудницького)

в Німеччині, відкидаючи все, що говорено “зо слуху”. Здебільшого були це татарські вісті і якби їм піддатися, зневіра могла б спаралізувати все наше організоване життя. Поправді, це було так, як у тій приговорці, що — казав басистий, а йому говорив цимбалістий, що грав у жидів на весіллі і бачив, як їли булку з маслом та хвалили, що добра.

Ми постійно остерігали в Комітеті — не давати віри ніяким приватним інформаціям, приймати за правду тільки те, що Комітет перевірить і подасть до відома. Але ні меч, ні вогонь не в силі спинити поголосок. Скільки зусилля прикладали ми й часу зуживали на те, щоб виловити з них зерно правди! Допитували кожного переїжджого, конфронтували й перевіряли отримані з інших джерел відомості, списували купу протоколів. Важніші відомості подавав секретар Почапський на таблиці оголошень, там теж вивішували ми назвища розшукуваних чи віднайдених осіб. Служба розшуків скоро дуже добре зорганізувалася в цілій Німеччині й Австрії.

Їздив до Німеччини й тодішній Голова Крайового Комітету Болюх. Разом з адвокатом Теодором Михайлівським, що теж жив у Гогенемсі, роздобули вони авто й вибралися до Авгсбурга. Здається, легально, напевно того сказати не можу, бо цю поїздку тримали вони в тайні, бодай не знав про неї ані я, ані ніхто з моїх співробітників, довідалися ми про те аж після їхнього повороту. Мабуть зустріла їх пригода, довелося посидіти в холодній.

Зайво казати, як дуже цікаві ми були на все, що діється між українцями в світі, головно в Америці й Канаді. Відгороджені дошками від світу, ми перебільшували і їхні можливості, і здібності, і справжнє значення. Здавалося нам що тепер, після перемоги Альянтів, вони мають великий голос і можуть багато допомогти нашій справі політично. Нічого не

могли ми довідатися від американських вояків бо не мали з ними стичности, не могли теж користуватися військовою поштою за їхнім посередництвом.

Щоправда наше положення було тим корисне, що жили ми під самою границею Швейцарії, нейтральної країни, звідки можна було розсилати листи на увесь світ. Дуже швидко знесено воєнну цензуру, та що з того, коли я не мав ні одної адреси в Швейцарії, не встиг перебрати від Ольжича. Не мав теж адрес за океаном, навіть точно не знав, в яких містах які українські газети виходять та яка їхня англійська назва. Ніколи до того часу не мав я нічого до діла з еміграцією, це не був мій ресорт, вся моя увага зверталася на справи крайові.

Я мав знамениті можливості комунікації зо світом з одного боку через швейцарський Червоний Хрест, а з другого, використовуючи австрійських і швейцарських контрабандистів, що торгували з нашими людьми годинниками і сахариною. Ті зв'язки придалися пізніше, та покищо робити з них ужитку не було змоги.

Вістки про те, що діється по другій стороні, почали до нас приходити аж з початком липня. 5 липня 1945 року французи офіційно перебрали від американців Тироль. В зв'язку з тим відбувалися рухи військ, багато мароканських частин від'їздили на захід, на їх місце приходили чисто французькі. Збільшилося число адміністративного персоналу. І тоді якийсь француз, як казали, мав привезти листа з Парижу, від о. Перрідона до Мудрого. Чи справді висланий був такий лист, про те могли б сказати хіба тільки обидві ці особи, але в нас курсував його відпис і там говорилося про те, що в Канаді створився якийсь Комітет Допомоги Втікачам і що в скорому часі до Європи прибудуть його представники та об'їдуть усі українські осередки, щоб на місці запізнатися з ситуацією. Це нас під-

тримало на дусі і ми нетерпляче ждали приїзду канадійських українців, цікаві їх побачити та з ними поговорити.

Кілька днів пізніше прийшло потвердження тої вістки з іншого джерела. В Дорнбірні жили три брати Литвини, дуже симпатичні хлопці і тверді українці, як усі лемки. Найстарший з них, молода ще людина, але лисий, як коліно, був адвокатом десь на Лемківщині. Раптом він шез. Нас це не дивувало, бо саме був час, коли багато готовилися переїжджати в Німеччину, їздили то сюди, то туди. Але 11 липня він вернувся і зголосився в мене. Оказалося, що їздив він до Швайцарії. Перейшов Райн уплав, щасливо сів на поїзд і заїхав до Женеви. Там бачився з різними українцями, що жили в Швайцарії ще з-перед війни, або приїхали туди після капітуляції Франції, відвідав український Червоний Хрест у Женеві, говорив теж з поляками і з ким попало, щоб тільки довідатися якнайбільше.

Властиво ніяких сенсацій не приніс, бо їх не було, але сам факт, що їздив нелегально до вільної країни і бачився з вільними людьми, надавав перцю його інформаціям. Ані я його ближче не розпитував, звідки він узяв адреси і швайцарські гроші, ані він мені про те не казав, і мав я враження, що не все він мені переповів, але й те, що переказав, було важне хочби з тих причин, що йшло з безпосереднього заграничного джерела і не було перекручене на довгому шляху з уст до уст. Здається, що вислав його туди проф. Кубійович. Всі брати Литвини дуже поважали його, як свого земляка-лемка та були йому сердечно віддані.

Між тим організація нашого життя взяла вже деякі устійнені форми і ми нічого нового до неї не могли внести. Так само в зовнішній постановці української справи, наскільки це від нас залежало, зробили ми все, що могли і як уміли. Якщо ми не

хотіли спинитися в тій стадії, було необхідністю зв'язатися з іншими українськими Комітетами, обмінятися досвідом та прийняти якусь спільну лінію нашого поступовання. Тому я постановив сам поїхати до Німеччини, щоб дістати зв'язок до Проводу Українських Націоналістів, від нього очікував дальших директив для діяльності на суспільно-громадському відтинку, для нас під цю пору найважливішому.

XVII. РОЗДІЛ

ПІШКИ ДО МЮНХЕНУ

Несподіваний товариш подорожі. — Перескакуємо через границю. — Беруть мене за втікача з табору бранців. — Впоперек крізь Баварію. — Друга границя. — Бережіться перед поляками! — Кемптен. — Інформації Івана Макогона. — Перший українець — американський вояк. — Далі на Мюнхен. — Рухома контроля американців. Без язика в Мюнхені. — Нарешті трапили, але куди? —

Вийшов я в дорогу 21 липня. Несподівано дістав товариша подорожі... Бжеського. Звідкись він довідався, що я вибираюся до Мюнхену і просив конче взяти з собою: в Мюнхені, мабуть, його дружина, він сам туди не дістанеться, не вміє розмовитися по-німецьки, це для нього чудова нагода йти зо мною, хто зна чи й коли трапиться така друга. Ніяк було відмовити, хоч дуже незручно мандрувати вдвійку, та ще й з людиною, що не вміє собі дати ради. Чи зайти куди, чи переночувати — скрізь легше самому.

Бжеський мав ровер і йому куди вигідніше й скоріше було б їхати ровером самому. Я ровером їздити не вмію, мусів іти пішки. Перспектива невесела: 250 кілометрів туди й стільки ж назад махати ногами.

Був гарний ранок, сонце вже викотилося на небо, але свіже раннє повітря ще радувало груди.

Просто з поїзду в Брегенці ідемо до Максимова в Льохав, щоб нас переправив через границю. Границя йшла здовж потічком, що в гарну погоду ледве дзюрчить, сухою ногою можна переплигнути з каменя на камінь. Але здовж потічка густі кущі, там австрійська погранична сторожа любить засідатися на пачкарів. Німці в той час ще границі не берегли. Трапилася часом і французька військова стежа, — всі полювали на контрабанду.

Недалеко того потічка жила членка нашого Комітету в Брегенці, Гордієнко. Частенько прала білля в річці, добре орієнтувалася, коли найкраще й найбезпечніше переправитися на другий бік. Ми скрилися в кущах, доки вона не пробігла трохи стежкою в один бік і другий бік, — безпечно, можна йти. З одного маху перескочив я цю “зелену границю”, Бжеський возиться зо своїм ровером по камінні, але за мінутку ми вже на пільній доріжці по німецькому боці, відбиваємося якнайдалі від потічка. Там уже нами ніхто не цікавиться, чіпають тільки тих, кого зловлять на саміській границі.

Документів важних по німецькому боці не мали ми жодних. Я виписав собі посвідку в німецькій і французькій мовах, що я депортований до Німеччини й шукаю своєї жінки. Ні разу не прийшлося вживати її.

Минаємо швидко Ліндав і йдемо підніжжям Альгойських Альп. Околиця чудова, чистенькі німецькі села й містечка, ні сліду на них війни. При дорозі багато молочарень — тут цвіте годівельна господарка: молока й сира досхочу, навіть без карток. Беруть мене за німця зо Східніх Прусів, що втік з табору воєнних бранців і правцює додому. Не потакую, але й не заперечую. Мабуть не один такий утікач ішов передо мною, люди до того звикли. Жінки жаліють мене, розпитуються за своїми синами й чоловіками, та що ж я їм скажу? Потішаю,

що напевно вернуться, бо в таборах сотні тисяч народу, всіх нараз випустити не можуть, а не кожному вдасться втекти.

Скрізь по селах повно чужинців. Найвигідніше приміщені мадяри, що користувалися ласкою в гітлерівській адміністрації. Позатим найбільше поляків і сербів. Зараз після закінчення війни поляки страшенно бешкетували: били німецьких “баверів”, грабували й мордували. Потім кудись зникли, здається стягаються до таборів у великих містах. З сербів французи zorganizували помічну порядкову поліцію, її станиці переважно в придорожніх коршмах щокілька кілометрів. Ніхто докладно не вміє сказати, що ця поліція має робити, німці остерігаються, щоб не йти нічю, бо немало випадків грабунків і мордів.

Відходимо набік з битого шляху, Бжеський лякається, щоб не перейняли нас по дорозі, по закутках безпечніше. Через те дорога продовжується, але не жалію того, бо околиця й краєвиди аж за око хапають. Тільки одне виводить мене з рівноваги: що тільки доходимо до якогось містечка, а вже Бжеський витягає з кишені червоно-білу кокарду і шпиляє на груди. Пробує вкоськати мене, що це корисніше: я буду пертракувати зо стрічними українцями, він з поляками і так здвоюємо наші шанси допомоги в дорозі. Накінець мовчить, але кокарди таки не здимає. Що ж мені діяти з ним? Не маю серця лишити в дорозі самого і так комедія з кокардою повторюється аж до самого Мюнхену. І надаремно, бо за цих п'ять днів дороги не натрапили ми ні на одного поляка, мій Бжеський не мав нагоди ні разу використати свою хитрість.

В одному містечку недалеко від Ліндав минув нас ровером якийсь чолов'яга, спинився і заговорив по-польськи, побачивши відзнаку в Бжеського. Але вже по кількох словах оказується, що це українець.

Є їх тут біля пів сотні, живуть по приватних хатах, їсти мають доволі, зв'язків досі не було ніяких, не мають поняття, що діється поза містечком, чекають, що день принесе.

Хор "Думка" під диригентурою М. Струка на академії в честь Симона Петлюри й Євгена Коновальця в Дорибірі.

(З фотозбірки О. Максимова)

А Бжеський невпинно говорить по дорозі. Про Шевченка, Лесю Українку, Драгоманова, Донцова, Хвильового... Цілі трактати снує, різні теорії з історіософії України. Часом заходимо в суперечку — скоріше минає час, ані не завважили, як сонце сіло за горбом, треба думати про нічліг. Будемо ночувати десь у селі. Поміж містечками Лінденберг і Ретенбах наскакуємо на гостинницю на скраю села. Нема там що їсти, тільки молока хлечемо, скільки влізе. Зате чудове пахуче сіно в стайні і за хвилю простуємо свої кості й розкішно засинаємо по цілоденній мандрівці. Сіно пахне, зовсім як в

Україні, думка летить у простір, свідомість меркне, десь далеко гавкають собаки, дим стелиться по землі...

Збудила нас ранішня метушня біля корів. Ідемо далі. Краєвид міняється потроху, гори лишаються за нами, все ж переважає горбовина. Мало uprawного поля, все сіножаті, городи. Не мавши мапи, ідемо за придорожніми знаками, розпитуємося, куди на Мюнхен. Наша дорога на кінці язика, як то кажуть. А сонце припікає, хочеться пити! То тут то там вступаємо до хат за водою і замість води дістаємо “мошт” з яблук. Приємно прохолодитися моштом у спеку.

Десь недалеко вже мусить бути границя французької й американської окупаційної зони. Минаємо її після обіду. За півтора дня навіть здалеку не бачили французького вояка.

Границя йде поміж містечками Арген і Нелленбах, як інформують нас німці. Радять, куди йти, щоб не наткнутися на сторожу.

— А чи легко перейти?

— Та нічого легшого! Контроля йде на битому шляху біля рогачки, а відійдете сто метрів набік — хоч і возом їдьте!

Перед самою границею трапився земляк, хлопець з Харківщини. Живе тут у бавера, добре йому було, нікуди не спішиться. Підводить нас під самісіньку границю — з-ліва, якого пів кілометра, бачимо спертих на рогачці французьких і американських вояків, а ми йдемо не городами і не стежками, широкою сільською дорогою, якої ніхто не береже. Вояки занадто ліниві, щоб сходити зо шляху. Треба їм учитися в большевиків, як пильнувати границі. Та й кого їм тут ловити?

Завертаємо півколом назад на битий шлях, оглядаємося — вояки далі стоять біля рогачки, що їм там, що діється з-заду, а ми тому й раді.

Під вечір наближаємося до Кемптenu. Десь там має бути український табір, великий мабуть, але як знайти його підніч? Давайте, краще переночуємо під містом. На боці стоять три хати, з вигляду заможні господарства. Заходжу до першої з краю, чи не переночували б. Не мають місця, але в сусідів є, там нас напевно приймуть. Гайда до сусідів! Стара історія втечі з полону відразу відчиняє двері, дає місце за столом і добре леговище в горішній кімнаті на німецьких перинах. Грошей не жадають, але тицяю в руки пару марок.

Остерігають нас, щоб не лишати ровера під хатою, бо поляки вкрадуть. “Ах, дізе ферфлюхтен Полен!”¹⁾ Тут були спершу французи, аж під Кемптен загналися, тоді поляки гуляли, як на побоевищі, аж прийшли американці й засадили їх до лагєрів. Американці нарід хороший, люблять “орднунг”,²⁾ а яке ж це життя, коли нема “орднунг”?

Довідуємося, як краще дістатися до міста. Сусідній дядько вибирається туди вранці, підвезе нас. Останні два дні місто обставлене американськими вартовими, пильно контролюють усіх, хто входить і виходить. В той час ішла велика облава, шукали зброї та укритих нацистів. Радять нам заходити збоку, поміж городами.

Так ми й зробили.

В місті питаємося за українським табором. Поліцист спрямовує мене до протестанської школи при вулиці Ан-дер-Сутт, ч. 1. Через одного з наших кур'єрів нав'язав я контакт з Іваном Макогоном, колишнім урядовцем овочевого відділу “Центросоюза” у Львові, він інформував мене принагідно про життя в Кемптен, і тепер його хотів я відшукати. Знаходимо якомсь ту протестантську школу, знахо-

¹⁾ Ох, ті прокляті поляки!

²⁾ Порядок.

димо й Макогона. Сердечно нас приймають, тут відпочинемо й переночуємо.

При вході до табору бачимо американського вояка. Спертий недбало на сходах, але шолом запл'ятий під шиєю, значить — служба.

— А що це, друже, охорона така?

— Так. Бачите, Кемптен тепер став збірним пунктом чужинців з цілої південно-західньої Баварії. На 30.000 душ автохтонного населення нараховують тепер понад 10.000 чужинців і число те майже з кожним днем більшає. Найменше нас, бо всього 350 чоловік. Правда, немало нашого брата в польському й московському таборах. Поляків найбільше, понад 4.000. Отож американці приділили до наших таборів стійкових для охорони перед большевицькими агентами, роблять службу день і ніч.

— А хіба ж є тут большевицькі агенти?

— Ого! Ще й питаєте! Їх тут аж кишить, тільки до нас вони розгону не мають, обминають наш табір, більше заходяться коло великого московського лагера.

— Москалів тут багато?

— Ніхто не полічить. Коли судити по будинкові, де міститься їхній табір, повинно досягти до 3.000.

— Звідки ж їх так багато набралось? Трудно повірити, чи стільки москалів вийшло на еміграцію, щоб аж такі великі табори для них організували?

— Стягаються з усіх усюдів, навіть з вашого Форарльбергу приходять. Організація в них знаменита, дисципліна ліпша, як у війську, розбудували культурне життя, мають школи й театр. Має там бути чимало українців, але трудно до них дібратися, до табору нікого не впускають, а весь провід у руках старих емігрантів-білогвардійців.

— Не чути про транспорти “на родину”?

— Якось досі спокійно.³⁾ Покищо від'їжджають тільки поляки. Цими днями відійшов перший великий транспорт до Польщі.

— І поляки їдуть охоче?

— Польські комітетові верхи проти повороту, але не можуть стримати робітничої маси, що має тільки одне бажання: якнайшвидше додому! Дивно, але польський Комітет спирається в своїй політиці на голоси українців.

— Не розумію...

— До польського табору найшло багато українців. Трохи в надії на "хапатню", трохи з ляку перед репатріацією. Але одні й другі не хочуть вертатися до краю і підпирають польських верховодів на вічах та мітінгах.

— Як же ж інші національності?

— Є трохи сербів. Мають окремий табір. Всі балтійці приміщені в одному спільному лагері. Ніхто не може жити в приватному мешканні, хіба має посвідку американського лікаря. Вийшов розпорядок, що всі мусять лагερуватися, і люди тому не противляться, бо так і безпечніше, і на харчі зручніше.

— То кажете, годують вас добре?

— Їсти дають доволі, 2.000 калорій денно. Маємо теж окремий лазарет для чужинців під опікою українського лікаря.

— Маєте якусь організацію в таборі?

— Ніби є і ніби нема. Як тільки почали ми збиратися в таборі, зробили збори і вибрали щось неначе Комітет, Головою в нас д-р Мендруль. Але потім вийшло, що Комітет не має ніякої екзекутиви, все залежить від Управи табору, що теж виборна, але затверджує її УНРРА. Так постала в нас пара-

³⁾ Це було ще перед голосними подіями примусової репатріації одного з лагерів у Кемптен.

леньність: Комітет відбуває свої засідання, має окрему канцелярію, щось радить і схвалює постанови, головню загальні, а Управа табору займається практичним організуванням життя. Нема між ними одвертого конфлікту, але слідна ривалізація за впливи. А люди — от як люди! Комітет говорить про Україну, про наші завдання на еміграції, про національну солідарність і т. д., а Управа табору організувала шевську й кравецьку майстерні, фризієрню, плянують ще й інші робітні. Хто там працює — дістає кращі харчеві приділи і тим способом Управа узалежнює від себе людей.

— Не пробує ваш Комітет шукати зв'язку з українцями з інших таборів?

— Це робиться, хоч дуже тяжко. До московського табору просто не можна зайти, хіба до Управи та й то за діловими справами. Кучка білогвардійців має нансенівські пашпорти й почувається безпечна перед репатріацією, засіла всі позиції і задро береже своїх постів. Не випускають людей до міста, тільки за спеціальними перепустками, страшать, що виловлять їх там большевики. Та й перепустки ті дістати не легко. Є там багато власовців, що смертельно лякаються репатріації і сліпо слухаються чорносотенців.

А з польського табору українці часом до нас заходять. Вони радо перейшли б до нас, та годі їх переконати, що польський табір не більше забезпечує їх перед репатріацією від нашого.

Заходжу до Комітету. Голова, д-р Мендруль, — хворий. Говорю з іншими членами Управи. От, як звичайно, всі цікаві, як там життя, хто в нас з відомих українців, може є знайомі. Вони не звикли ще до таборового життя, трудно сказати, чи переважатимуть у ньому добрі чи злі сторони. Наразі експериментують, але вже видно, що не буде добра, коли окремо будуть діяти Управа Комітету й Упра-

ва Табору. Мають надії. От тільки перекладчика в них бракує, ніхто по-англійськи не вміє, трудно обстоювати свої справи в УНРРА. Чи не залишився б я в них? Обіцяють усі блага, разом з ок-

Іван Білоус, Голова Українського Комітету, пізніше Муж Довір'я Суспільної Служби Переселенців у Брегенці, накінець Голова Об'єднання Українців у Форарльбергу.

ремою кімнатою для моєї родини, бо всі живуть у великих спільних залах.

Інстинктивно чую жах перед цим отарним життям на очах усіх, здається, нізачо не жив би в таборі. Але реєструюся, щоб дістати якийсь документ на оправдання мого перебування в американській зоні.

Забираю з собою копію листи розшуків, зали-

шаю нашу. Тут майже самий робітничий елемент, з відомих громадян тільки ген. Омелянович-Павленко.

Увечері знайомлюся з “американцем”, як його тут усі називають. Молодий хлопець в уніформі й шоломі, це він найчастіше відбуває стійку біля воріт, а потім заходить на борщ і вареники. Переважно сидить мовчки, приглядається і прислуховується, хоч дівчата не дають йому мовчати. Тяжко йому говорити по-українськи, але висловлюється поправно й чисто і, на диво, без американського акценту. Приносить нашим американські газети й висилає листи до Америки, коли хто має адреси свояків. В таборі пересиджує майже весь свій вільний час.

Бачу деякі знайомі обличчя: ревізор Кметик з Ревізійного Союзу Українських Кооператив у Львові, Веселий з Дрогобича. Він живе “на приватці”, відвідую його і вертаюся обдарований консервами “на дорогу”. Ще викупався в річці і на другий день: на Мюнхен!

Беремо напрям до Шонгав. Можна б присісти на авто, всі так роблять, та Бжеський боїться. А до того в нього слабе серце, він швидко томиться, купався б у кожній річці і так ми до Мюнхену місяць ішли б.

В кожному селі питаємося, чи є американська контроля. Досі щасливо їх обминали, але раз не вдалося. Американці швидко здогадалися, що сталі контрольні пункти не багато їм дадуть, кожен обмине контролю, як тільки захоче. Тоді вони пустили в рух систему мандрівних контрольних стійок. Стоїть стійка 2-3 години, заїжджає авто й перевозить її на інше місце разом з рогачкою, то в один, то в другий бік, по кілька разів на день. Вмаршовуємо в одне село, кажуть нам — нікого нема, можна йти безпечно. Заки зайшли ми в другий

кінець, над'їхала контрольна стежа й розсілася на розпутьті. Це було поза закрутом дороги, ледве ми виткнули носи поза коліно битого шляху — так і напоролися на американця, що глядить на нас і чвакає гуму. Ані тікати, ані вбік звернути — “просто себе сміло дру”. Витягаю старий німецький “фремденпас” і як умію так товкмачу воякові по-англійськи, що йду до Мюнхену шукати своєї жінки, з якою розлучила мене війна. Чи далеко ще й кудю мені найкраще йти?

Вояк, якийсь добряга, потішає мене, ще й цигарками частує. Запрошує заждати, десь незабаром над'їде авто по нього, підвезе нас трохи. На радощах, що так щасливо закінчилася ця ненадійна зустріч, дякую за добру волю і далі манджаю пішки.

Ночуємо на хуторі, п'ять кілометрів перед Шонгав.

Мандрівка починає даватися взнаки. Зайшли ми в ліси, бродимо по безлюдді, неначе не в серці Європи, а десь у пуші. Все таки Німеччина гарна країна, аж диво, що така чудова природа могла випродити таких жорстоких людей!

Йдемо повз річку. Лех називається. Тут вона широка й глибока, ні перебрести, ні переплисти, нема моста ані перевозу. На другий бік перебралися підземним коридором під греблею, за дозволом інженера, людини симпатичної і радої на балачку на своїм безлюдді. Звідти вже недалеко містечко Діссен над озером Аммер. Навколо — один рай! Чистенько, привітно, гарно, куди оком не кинути — все прибрано чепурно, і люди якісь ввічливі, неначе не німці. Щоправда, тут багато американців на дозвіллі. Годі знайти місце в ресторані, та не дуже й з ним шукаємо, бо карток у нас нема, та й документів чортма. Походили трохи по місті, полежали над озером, дивлючись на американців, як напинають

вітрила на човнах, та й почухрали шукати нічлігу за містом.

Недовго й шукали. Яких кілометрів п'ять по нашій дорозі натрапляємо на село, по середині села коршма і там нас пускають на сіно. Дістаємо товариство, двох французів і одна французенка, ночують по другій стороні в засіку. Подавалися за італійців, та коли я вскочив у їхню французьку розмову, призналися, що вони французи, але до Франції вертатися не хочуть, пробираються до Італії, аж з Гамбурга. Чималий це світ, а йдуть увесь час пішки, як і ми. Жінка веде з собою собачку на мотузку.

Нарешті, по п'ятьох днях мандрівки дібралися ми до Мюнхену, підвечір 26 липня. Входимо в місто з південно-західньої сторони, якось неначе вскакуємо в нього, бо ось щойно минали ми клуні, куди звожено збіжжя — якраз жнива в розгарі — сюди-туди з вулиці на вулицю і ми вже серед лісу кам'яниць, чи вірніше — серед купи руїн. Та найважливіше те, що майже не знаємо, куди йти. Ніякої адреси не маю ані я, ані Бжеський, одиноке, що ми довідалися в Кемптен, це те, що десь при Дахауерштрассе міститься Український Червоний Хрест.

Підходжу до першого зустрічного поліциста.

— Чи далеко до Дахаверштрассе?

— Далеко. Годину майже травмаєм.

— А чи довга це вулиця?

— Дуже довга, починається в середмісті, а переходить у битий шлях за містом. А кого ви там шукаєте?

— Йдемо до Українського Червоного Хреста, знаємо вулицю, але не знаємо номера.

— Ов, це погано. Ви зайдіть наперед на залізничну станцію, це якраз близьенько на тій площі, звідки починається Дахаверштрассе, там є Інформаційне Бюро Червоного Хреста, може щось вам

скажуть. Вони повинні знати, бо тут тепер повно всяких лагерів і комітетів, якимось туди люди допитуються.

Бжеський наче крізь мряку пригадує собі, що Червоний Хрест десь на початку вулиці мусить бути, бо номер дому короткий. Поспішаємо, бо западає сумерк. На наше щастя швидко знаходимо Український Червоний Хрест, це справді на початку вулиці, під дев'ятим номером. На малім подвір'ячку пораються якісь люди біля мотоцикля, говорять по-українськи, значить, добре попали. Спрямовують нас на третій поверх.

XVIII. РОЗДІЛ

В МЮНХЕНСЬКОМУ МУРАВЛИЦІ

Український Червоний Хрест і його Голова, д-р Воробець. — Гніздо шершенів. — Старша пані веде мене до Комітету. — Український Комітет при Розенгаймерштрассе. — Що крок — то знайомий! — Як постав Український Комітет. — В нікого нема думки про завтра. — Шалена метушня — та все дрібні справи. — Дві тактики в ОУН. — Переважає думка політичної консолідації від верхів униз. — В шуканні провідної ідеї на еміграції. — Дістаю заграничні адреси. — Поворот. —

Попали добре, та не дуже. Спершу ніби нічого, бюра вже позамикані, а їх там багато здовж коридору, якісь дижурні вештаються, ведуть нас до Голови станиці, д-ра Воробця, що тут зараз має своє приватне мешкання. Заходимо, вітаємося. Розмова чомусь ведеться стримано, нема сердечности. Нікого не зворушує це, що ми п'ять днів пішки мандрували, щоб дістатись до якогось українського центру. Що ж, думаю, не ми одні тут, кожного дня мають гостей з усієї Німеччини, був час збайдужніти і не вважати сенсацією прихід двох українців з Форарльбергу.

Дають нам нічліг у невеличкій кімнаті, це ночівля для тих, що несподівано приїдуть. Лягаємо на голі й брудні сінники, під голову кулак, накрива-

ємося якимись подертими коцями і з втоми відразу ж западаємо в сон.

Вночі дали нам товариша. Це, як показується, знайомий мені з обличчя хлопець з Золочівщини. Пізнав і він мене, та взяв за “свого”. Сидів за німців у концтраку, показує татуажі на руках, якесь довге число, годі запам’ятати, але там кожен мусів його тямити. Довідуюся, що концтрачники тут упривілейована верства, мають більші харчеві приділи, ще якісь вольності, зорганізовані в своєму товаристві, що є секцією загальної ліги всіх колишніх німецьких політичних в’язнів, без різниці національності.

Тут вилізає шило з мішка. Цей хлопець — бандерівець. Він частенько сюди заходить ночувати, коли приїде пізно поїздом, як уже трамваї не ходять. А навкруги — гніздо шершенів, самі бандерівці! Бере мене за одного з них, бо чого ж би я сюди заходив? Випитуюся дуже обережно, щоб не прозрадитися, — небагато він знає. Просто з концтраку прийшов сюди, записали його в організацію в’язнів і тепер він тільки й робить, що їздить по різних містах та шукає знайомих. Сидів він і в концтраку в Мельку. Від нього вперше чую про жахливі сцени, газування, мордування лікарськими уколами, вішання на пострах.

Надійшла дев’ята година, почався рух в коридорах. Хмари людей бігають то сюди, то туди, хтось пригадує собі нас, дістаємо хліб на снідання. Ходжу по кімнатах — це величезна установа, якщо судити по написах. Написи на кожних дверях, більші кімнати всередині переділені стінками, скрізь рух, щось роблять. На одних дверях видніє напис “Відділ розшуків”. Треба зайти. Обмінююся листами пошукуваних осіб, дають мені листи до Форарльбергу, просять зайти перед від’їздом. Самі не-

знані мені люди, все молодняк, тільки тут і там мигне обличчя знайомого бандерівця.

Ну, бандерівці чи не бандерівці, але теж люди, щось роблять, ось яку установу зорганізували. Тільки братися до роботи, а там, за ділом, забуваються й різниці. Серед таких думок наткнувся я на коридорі на Бжеського. Розлучаюся з ним, він уже знайшов якогось знайомого, іде з ним, прощаємось. Треба й мені кудись іти, тут нічого робити.

Підходить до мене якась старша добродійка. Десь бачив її, це вона або нічліг давала або снідання видавала.

— Ви, мабуть, не знаходите тут знайомих?

— Таки справді не знаходжу, якось самі чужі для мене люди.

— Ви б у іншому місці пошукали, це залежить, кого б ви хотіли стрінути. Вам, може, цікаво було б побачитися з генералом Капустянським та його друзями?

Не інакше, тільки або пізнала вона мене, або відчула, що я потрапив не туди, куди хотів.

— Егеж, радо повітав би його, ми з ним давні знайомі.

— Заждіть хвилину, зараз поїдемо на Розенгаймерштрассе, до Українського Комітету, я теж там маю діло, там напевно зустрінете знайомих.

В трамваї довідуюся від неї, що в Мюнхені є два головні осередки, вони під різними політичними впливами і суперничають між собою. В Українському Червоному Хресті — головню бандерівці, інші — в Українському Комітеті на Розенгаймерштрассе. Вона сама працює на Дахаверштрассе, але її симпатії схиляються більше до Українського Комітету.

Туди вона мене й завела.

А там — столковище людей ще більше, як на Дахаверштрассе.

Стоять люди купками на подвір'ї, тут зараз і харчівня в окремому будинку, а в глибині подвір'я величезна будівля — це Комітет. На кожному кроці знайомі, вітаємося, перекидуємося питаннями. Люди не мають що робити, приходять сюди й вистоюють цілими годинами. Сотні українців перевалюються кожного дня, все когось можна зустрінути й чогось довідатися. Тут же й заробити є нагода. Попід стінами торгують, чим захочете. Найбільше долярами, золотом і самоцвітами, але можете добути торгу на одяг, жіночі панчохи, каву, цигарки, гуртом і детально. Це нічого не має спільного з Комітетом, але куди подіти тих людей? Раптово якось наскочила американська поліція на облаву, та нічого нікому не сталося, скінчилося на тому, що конфіскували портрети Головного Отамана Петлюри, що продавалися при касі в харчівні, між американцями був якийсь жид і викрикував, що цей портрет гірший від Гітлера.

Ці зайняття для мене менше цікаві, я хотів би якось дістатися до ПУН. Тепер уже не трудно буде. Довідаюся, що секретарем і всесильною особою в Комітеті є д-р Яків Маковецький. Ого! Значить — “наші” взяли верх! Переймаю його на коридорі, заводить мене до свого бюро й нашвидку руку ділиться першими інформаціями. Тут же й Микола Бігун, він, мабуть, чи не організаційний референт. Всі дивуються, що хотілося мені такий світ чимчикувати пішки. Дають адресу ген. Капустянського, але заки туди поїду, конечно треба поговорити з Головою Комітету. Я й не від того, для того ж ішов сюди. Головою проф. Корсунський, високого росту, з сивавою буйною чуприною, дуже культурна людина. Заступником — ректор Іван Розгін. Обидва наддніпрянці, до нашої організації не належать, але в суспільній ділянці підтримують нашу лінію і ми підтримуємо їх. Це має дуже добрі

наслідки, бо обидва вони люди поважні й користуються пошаною в наддніпрянців.

Оказується, що офіційно Комітет не існує, але наділі має величезні впливи. Перш усього є він головним осередком українського життя і з тим мусить рахуватися американська влада. В важних для наших справ німецьких урядах, як ось у Мешканевому Бюрі та Уряді Праці, маємо своїх представників. Під опікою Комітету є 13 менших лагерів у місті з трьома тисячами душ, харчі дістають від Військового Правління. І так неофіційно всі полагоджують справи з Комітетом, бо нема інакшого виходу. Є можливість відкривати торговельні й промислові підприємства, але треба самому знайти приміщення.

Увесь час шугають по коридорах та пересуваються крізь бюра маси людей. Тисячі справ тут полагоджуються кожного дня, працює кількадесят урядовців. Деякі справи організуються таким самим способом, як колись військо в Україні отаманами. Хтось виявляє ініціативу, виступає з проектом, дістає благословенство від Комітету й уповноваження на письмі та пробує робити. Зробить — тоді діло афіліюється при Комітеті. Це й добре, бо більше людей заохочені працювати.

Пильно всьому приглядаюся і радію. Тут гуде життя, як у джмелів. Куди там нашому Форарльбергові до Мюнхену, всіх наших членів не назбирали би стільки, скільки тут за один день людей прийде. Але відчуваю недоліки. Перш усього — все це дрібна робота. Вона незвичайно важна для одиниць та окремих родин, задовольняє їх потреби, в'яже їх з організацією, здобуває впливи й авторитет Комітетові. Але на те є п'ятдесятка урядовців, що під енергійною рукою д-ра Маковецького полагоджує біжучі справи і розв'язує щоденні проблеми. Так і мусить бути, бо на те й є Комітет.

Але, що поза тим? Куди йде ця організація, до якої мети прямує вона поза злободенними справами, які ідеї організаційного життя ставить, що думає

**Нотар д-р Володимир Рудницький, Заступник Голови
Українського Крайового Комітету, Заступник Голови
Церковної Ради і Голова світської Управи Братства
св. Андрея в Форарльбергу.**

робити, коли вже і мешкання познаходить і про харчі подбає і т. д.? В меншому масштабі в нас у Форарльбергу ми вже перейшли цей етап, для нас важно й цікаво, як ставити життя в цілоеміграційному масштабі, які політичні проблеми внутрішні й зовнішні висуваються наверх і як може їх підперти

суспільна організація Комітетів. На це в Комітеті не вміють мені дати відповіді. Не беру їм цього за зле, бо справді праці страшенно багато і на довгий ще заповідається час. Одначе хтось мусів би вже від тепер над тим думати і розплянувати, паралельно з біжучою щоденною роботою.

Дрібні справи втягають людину, як трясовиння, і годі з них вилізти. Завантаживши себе масою таких речей, як — вироблення документів, інтервенції в поліції, вислухування жалів і прохань — це неначе ввійти в ліс, але за деревами його не бачити.

Сильне було в Мюнхені українське життя своїм гулким ритмом, самим фактом існування зібраної до купи величезної еміграційної маси. Але організація на дальшу мету, політична постановка справи стояла дуже слабо. Десь там у Франкфурті робили спроби зв'язатися з Головною Квартирою генерала Айзенгавера — не довело це до нічого. В порівнянні з тим наші осяги під французькою владою були без порівняння більше стійкі: моя легітимація офіційного представника української національної групи була предметом подиву.

Як не як, але ми в Форарльбергу визнані окремою національно-суспільно самоуправною одиницею зо своїми виборними органами і то вже від перших днів, а тут нема урядової назви українців, є тільки давні польські громадяни. І хоч було нас далеко менше і наші можливості далеко менші в порівнянні з величезною масою українців під американською окупацією, але політична наша позиція була сильна, виборена і закріплена нашою організованою поставою, організаційні основи нашого життя були вже вироблені й охоплювали найменшу місцевість, найбільш віддалену українську одиницю. Рами організації викінчені, тільки їх заповняти змістом роботи. Ось чого бракувало в той час у Німеччині і не заносилося на скоре закінчення тої справи.

В Мюнхені перебув я три дні. Відшукав генерала Капустянського, Костика Мельника, Ореста Зибачинського, д-ра Якова Шумелду, Нусю Барановську. Наговорився досхочу після довгої розлуки, але — власне з чим приїхав, з тим прийшлося й від'їжджати. Люди не вийшли ще зо стадії відшукування себе. Наразі засіли міцно в Комітеті в Мюнхені. Сталося це не так за пляном, як більше щасливим випадком. Коли з віденського відділу Українського Центрального Комітету роз'їжджалися люди по станицях у Німеччині, Микола Бігун був назначений референтом суспільної опіки в Мюнхені. Тут він усадовився і пізніше, коли цілий Відень мусів евакуюватися, стягнув за собою інших. Розпалася Німеччина, вони почали організувати в Мюнхені суспільно-допомоговий центр. В той час українців у Мюнхені було ще дуже обмаль. Був сумнів, де краще, чи в Авгсбурзі, в якого околиці розташувалося багато членів колишнього УЦК, чи в Мюнхені, де майже нікого з відомих українців не було. Переважала думка, що Мюнхен місто більше і тут напевно буде осідок американської окупаційної влади на Баварію. Рахунок показався правильний, життя почало концентруватися в Мюнхені, коли стали сюди напливати українці, вже застали zorganizований український центр, що не то з кожним днем, але з кожною годиною в початках розростався. Тільки тим пояснюється, що Організація Українських Націоналістів з такими малими початковими силами в Мюнхені не тільки не втопилася серед розшалілого моря бандерівщини 1945 - 1947 років, але й вела перед та ініціативу в найбільшому осередку українського життя. Коли ж пізніше запанувала в українській суспільності сумної слави таборова політика зо своїми магазинами й поліціями, мюнхенський осередок тримався твердо і втримався доостанку.

Навіть не було часу на якусь більшу нараду. Мені йшлося про такі засадничі речі:

1. До чого прямувати в суспільній ділянці, щоб триматися політичних цілей ОУН у новій дійсності?

2. Як ставити справу нашого майбутнього на еміграції в політично-правній площині, щоб не йти в розріз з загальною українською лінією?

Ані на одне, ані на друге відповіді я не дістав. І не міг дістати, бо в тому суспільному хаосі, що панував серед українців у Німеччині в середині 1945 року, ледве чи мав хто ясну думку про те.

Якраз тоді мала відбутися нарада Проводу Українських Націоналістів у місцевості Бад Кіссенген, де спинився на короткий час Голова ПУН. Перед виїздом туди обговорювано різні справи, що правдоподібно мали бути на денному порядку наради. Ішли переговори поміж різними політичними групами, зачиналося вже те, що пізніше дістало назву консолідаційної акції. Основою до дискусій був реферат Осипа Бойдуника, "Дійсність — і наші завдання". Давали його читати й мені і на одному засіданні вже перед самим від'їздом до Бад Кіссінген був приявний і я.

В теорії воно може й гарно виглядало, але дійсність була куди інакша. Перемагав той, хто мав не ліпші думки й більше політичної чесности, але хто закріпляв за собою силу в суспільному секторі, що якраз переходив свої породові болі. Непорозуміння йшло в стратегічних заложеннях. Наш міродайний чинник схилявся до думки, що наперед треба дійти до порозуміння на верхах, щойно опісля, на підставі устійнених там узгіднень, братися за організацію всієї еміграційної суспільности.

Моя думка була, — навпаки, не зачинати згори, тільки знизу. Нічого не допоможуть переговори, не буде ніякої угоди, а коли б і була, не будуть її

дотримуватися, доки не будуть чути за нами реальної сили. Наперед треба створити цю силу і до неї йти двома рівнобіжними шляхами:

1. Якнайшвидше організаційно пов'язати тих членів і прихильників ОУН, що найшлися на еміграції. Відбудувати й розбудувати на еміграції ОУН, як нашу базу, нашу ударну силу.

2. Закріпити себе в ключевих громадських організаціях, як ось це ми зробили в Форарльбергу, або як це можна зробити в Мюнхені. Не йти на опанування цілості відразу, бо це не під силу нам. Сконцентруватися на такі місцевості й такі установи, де можемо здобути і втримати перевагу.

3. Висунути концепцію впорядкування еміграційного життя так організаційною формою, як ідейним змістом роботи. До того притягнути поважних і розумних людей безпартійних, а навіть з інших партій, які підуть на дискусії, бо справа загально-громадська. Ніхто з них не має і не скоро буде мати апарату, щоб при його допомозі поширити цю концепцію по всіх осередках і скупченнях.

Тоді ми станемо великою силою моральною і будемо рости й організаційно, кожен день буде нам приносити співробітників з-поміж чесних українських громадян, що радо піддадуться під наш провід, коли бачитимуть нашу силу. А так ми покищо — велика невідома.

Зовсім непотрібно ставити нам справи порозуміння на політичній базі. На це ще не час. Нехай перше покажуть себе інші політичні середовища, чи і як пережили вони воєнну катастрофу і з яким ідейним багажем можуть вони виступати перед українською суспільністю. Нам треба зараз же, в цій же годині, стартувати до перегонів на суспільно-громадській ділянці, бо кожен день проволоки приносить необлічені й неможливі до направи шкоди. Що

нам з того, що ми виступаємо з шляхетними пропозиціями єдності в обличчі трагедії українського народу, коли нас будуть водити за ніс, як непоправних мрійників, а потім сміятися в кулак. Такий світ і з тим треба рахуватися. Наперед творити силу — а потім ставити пропозиції і ставати до переговорів.

Робити рівночасно в двох напрямках не потрапимо не тільки тому, що наразі в нас замало до того провідних людських сил, — нас жахливо вимордували німці, — але й дезорієнтуємо наші кадри та наставимо їх на вичікування, що дадуть переговори, бо це лінія слабшого опору, по якій завжди йтиме людська вдача. І самому Проводові і всім кадрам слід наставлятися на пробойову активність у суспільному відтинку.

Не знайшла переваги моя думка, ані на вступних нарадах у Мюнхені, ані пізніше в Бад Кіссінген. Від тоді почалися консолідаційні заходи, що в багатьох справах показали тільки тактичними маневрами різних угруповань. Наші противники не застигали в статистиці, наші ж кадри розм'якали в безділлі.

Кінець-кінців той переможе в суспільності, хто висуне ідею на заповнення змісту життя. Цієї ідеї не могли ми виплекати в тісному Форарльбергу, вона могла витворитися тільки там, де сильно бився пульс життя. За нею прийшов я до Мюнхену. Але центральної ідеї українського життя закордоном я там не знайшов.

Дістав я адресу нашого зв'язкового в Швейцарії з дорученням зараз же поінформувати його, а через нього і заокеанський світ про теперішню ситуацію і про все, що зайшло в українському житті від вибуху війни. Я й зробив це негайно після повороту до Форарльбергу. Вислав чотири грубезні листи-еляборати про розвиток внутрішньо-української

ситуації в Європі від осені 1939 року, про німецьку окупацію, про розкол в Організації Українських Націоналістів. Все це пішло через контрабандистів на швейцарську пошту і щасливо дійшло до нашого представника, що порозсилав це до Канади, ЗДА, Аргентини й Бразилії. Таким чином чільні заокеанські українці вже в перших днях серпня були поінформовані про те, що діялося в часі війни і яка ситуація тепер. Листи дійшли напевно, були вислані порученою летунською поштою і після свого приїзду до Канади я мав можливість це перевірити. Залишається загадкою, чому ті особи мовчали про ці інформації та не уявляли їх перед канадійською суспільністю, не признавалися до них навіть перед своїми найближчими співробітниками. Коли б ці речі пішли на громадську відомість ще перед напливом великої хвилі нової еміграції, коли б оприлюднилися в часописах і в публічній дискусії, куди інакше склалися б пізніше відносини, заокеанська українська суспільність була б краще підготована до зустрічі з новою еміграцією, по обидвох сторонах було б заощаджено зайвих розчарувань. Та про це буде в інших споминах.

Вертався я багато скоріше. Був сам і не потребував оглядатися на нікого. За містом американці спиняли вантажні авта й саджали туди пасажирів, так і мене всадили на перше авто до Кемптону. Подорожі — мала пригода, що для мене скінчилася щасливо: зупинила нас мандрівна військова контроля, покидала всіх з авта і кудись забрала, залишився я сам самотній; правда, я мав тоді вже папір з Комітету в Мюнхені в англійській мові.

З Кемптону Макогін підвіз мене таборовим конником під саму французьку зону. Знавши вже дорогу, дрібничкою було обминути сторожу. Прийшлося перемандрувати пішки тільки останніх 70

кілометрів, шлях там спокійний, авто майже мене не минали. Я цю дорогу зробив за один день і під саму ніч перескочив потічок у Льохав.

Так ось я вже в “рідному” Форарльбергу, на “свій” землі. Не мав уже сили дібратися додому, поїзди з Брегенцу відійшли, ще мусів би тих 15 кілометрів іти пішки. Застукав до Максимова, він підшукав мені нічліг у студента Данилова і я в кам'яному безвладі заснув.

ХІХ. РОЗДІЛ

ТВОРИМО ОРГАНІЗАЦІЙНУ ЦЕНТРАЛЮ

Українці в фабриці Ромберга в Дорнбірні. — Льокальні Комітети в Брегенці, Люстенав, Шварцаху, Гогенемсі, Гецісі, Ранквайлю, Фельдкірху й Блюденці. — Перша ініціативна нарада в Гогенемсі. — Вибір Болюха на Голову. — Бої за статут. — Наступ на Болюха. — Колегіяльна резигнація Крайової Управи. — Крайовий З'їзд вибирає мене Головою. — Акція організаційного референта, д-ра Василя Яшана. —

Не багато привіз я з тієї “прогульки” до Мюнхену. Як перед тим, так і тепер стояла перед нами темна ніч майбутнього, що її надаремне старалася просверлити наша думка, а в метушні щоденних дрібних і часто прикрих зайнять сумління глушило свій неспокій.

Але для публіки було що розказувати і коли я за кілька днів здавав звіт, наш комітетовий льокаль не міг помістити всіх цікавих. Зупиняли мене на вулиці, заходили додому, приїжджали з інших місцевостей Форарльбергу. Зросла моя популярність і саме на часі, бо якраз ішли вибори до Крайового Комітету. Тут треба завернути трохи назад.

Вже була мова про те, як прийшло до створення Українського Комітету в Дорнбірні. Ініціатива вийшла з того скупчення українців — найбільшого, — що жило в фабриці Геммерле, а складалося воно

головно з золочівської громади, якою від самого виїзду з Золочова опікувався д-р Михайлів і щасливо причалив з нею до безпечної пристані в Дорнбірні. Звідти вийшов ініціативний гурт для організації Комітету, звідти взялися перші члени його Управи.

Душею організаційного руху там був д-р Володимир Михайлів. Мавши в порівнянні з іншими, що працювали робітниками в ткальнях, більше вільного часу, віддав він його на загально-громадські та на організаційні справи. Ще до розпаду Німеччини кожен, хто чи то приїжджав на поселення до Форарльбергу, чи тільки спинявся тут у переїзді, заходив до д-ра Михайлова, діставав від нього поради та інформації. Зокрема тримав д-р Михайлів зв'язок з тими членами ОУН, що їх доля кинула в цю закутину, був з ними в постійному контакті і це пізніше дуже допомогло нам позбиратись до купи, коли настав час вільного діяння. Правда, не могло бути мови про якусь організаційну роботу в той час, коли от-от мав лягти в румовищах Третій Райх, але вже сама евіденція, хто є в Форарльбергу й у якій місцевості, дуже облегшила нам перші наші організаційні почини.

Дорнбірн був найбільшим і до закінчення війни найважливішим скупченням українців у Форарльбергу. Крім фабрики Геммерле, немалу колонію українців зібрала фабрика Ромберга в Дорнбірні і про неї варто кількома словами згадати.

Фабрика ця носила назву свого основника — Франца Мартина Ромберга,¹⁾ що був піонером австрійського текстильного промислу і першу свою фабрику збудував у Дорнбірні ще в 1834 році. За

¹⁾ На основі інформацій п. Костянтина Зеленка, колись "мешканця" фабрики Ромберга, а пізніше відомого українського сусільного діяча в провінції Саскачеван у Канаді.

сто літ фірма розбудувалася широко і в 1944 році, коли почали туди приїздити більшою кількістю українці, мала, крім Дорнбірну, ще свої фабрики в Геціс, Фельдкірху і в Відні та в Ештергом у Мадярщині.

Перші українці приїхали до фабрики в 1942 році. Була це група 75 осіб з Лівобережжя, серед неї майже поголовно (95%) молоді дівчата. На мешкання відпущено їм два поздовжні дерев'яні бараки, збудовані з тією метою на фабричному подвір'ї.

Під кінець 1944 року число українців у фабриці Ромберга роптово більшає. Майже всіх їх спровадив д-р Володимир Михайлів, як уповноважений обидвох фабрик, Геммерле і Ромберга, та в порозумінні з Урядом Праці. Забирав він їх з горезвісного перехідного табору в Штрасгофі під Віднем, звідки кожен радий був якнайскоріше вирватися. Приїхали вони в числі біля 80 осіб у часі між 1 і 15 жовтня 1944 року. Коли в Геммерле зібралися майже самі золочівці, в Ромберга були люди з різних земель України. Були самотні і з родинами, а розміщено їх у великому двоповерховому будинку, що звався Швєфельягер. Четвертина з них працювала в тій частині фабрики, що виробляла крила і хвости для літаків, і там праця йшла по 72 години тижнево, себто по 12 годин денно. Решту розмістили по різних відділах текстильної фабрики, як ткальня, прядільня, фарбарня і друкарня взорів на тканинах. Час праці там був коротший, тільки 59 годин тижнево. Накінець, коло 40 українців попали туди аж під кінець березня та в перших днях квітня 1945 року. Були це втікачі з Відня і Грацу, що рушили на захід, коли большевики почали підсуватися під границі Австрії. Ось так разом число українців у тій фабриці доходило до 200 осіб.

Наставником над усіма чужинецькими робітниками і рівночасно відповідальним за них перед Упра-

вою фабрики та перед Урядом Праці був словінець з Любляни, інж. Янко Сمودіч. З чужинцями поводився він добре. Кожна національна група вибирала собі мужа довір'я, як зв'язкового до інж. Сمودіча. Мужем довір'я української групи був цілий час мгр. Максим Гладилевич з Дрогобича. Зо своїх обов'язків вив'язувався він бездоганно.

Мгр. Максим Гладилевич, муж довір'я української групи з фабрики Ромберга в Дорнібірні.

Хоч як перетяжені були українці фабричною працею — 72 години тижнево, це ж не жарти! — все ж таки не занедбували вони культурної сторінки свого життя. Більшість з них передплачували ті часописи, що виходили в Німеччині українською мовою, а саме “Краківські Вісті” з Кракова і потім

з Відня, “Голос” з Берліна, видаваний редактором Богданом Кравцевим, “Українець”, що його в Берліні видавав А. Луців, крім того “Землю” з-під редакції С. Никоровича та “Дозвілля”, редаговане С. Довгалем.

Цікаві вістки зо світа діставала українська громада через тих наших робітників, що майже кожного дня їздили до Швейцарії здавати готові продукти й забирати сировину.

З важніших подій того життя можна відмітити:

а) Різдвяний концерт народів, що його влаштувала Управа фабрики в фабричній їдальні. Українська група тішилася найбільшим успіхом, даючи хорові точки, танки, сольоспіви та сольові виступи на гармонії.

б) Бандурист-аматор Малюца, зібравши гурт співаків, часто виступав з ними на концертах не тільки в таборі, але й перед чужинцями в місті.

в) Молодий гуцул з Косова, Михайло Бурдяк, показав себе справжнім мистцем у гуцульських дерев'яних різьбах. Його мистецтвом заінтересувався головний управитель фірми, Франц Ромберг, звільнив його від фабричної праці і дав можливість займатися різьбарством та виробом мистецьких касет.

г) Невдала втеча до Швейцарії студента медицини Зенона Штеня та мгра Максима Гладилевича в лютому 1945 року. Вони намагалися втекти човном через Боденське Озеро. Їх зловила погранична сторожа і передала в руки Гестапо, що держало їх у в'язниці майже два місяці.

г) Крайознавчі прогульки в гірські околиці та дискусійні вечері в таборі. На них з ініціативою виступав Костянтин Зеленко.

З більше відомих громадян жили в таборі: мгр. Максим і мгр. Адольф Гладилевичі з Дрогобича, (другий з них замешкав тут по упадку гітлерівської влади), адвокат Ілля Чабан з Гусятина, інж. Ми-

хайло Девоссер з дружиною, інж. Олександр Серединський, інж. Юрій Мельник, інж. Іван Комаров з Києва, молодий історик Левкович з Підляшшя, три брати Шманди (Роман, Тадей і Володимир) з Бродів, два брати Кульчицькі (Андрій і Володимир) з Кульчиць біля Самбора, дружина полк. Дяченка та дружина відомого диригента Володимира Божи́ка.

З іншими національними групами йшла добра співпраця, з особливо з найбільшою з них, італійською, з якою зв'язок тримав мгр. М. Гладивич, що прекрасно говорив по-італійськи.

Коли скінчилася війна, не стало праці в фабриці. Ціле літо працювали українці на торфовищах, опісля почали відпливати до Німеччини. Ті, що залишилися, на домагання Управи фабрики остаточно покинули табір Швєфель і перейшли жити до маленького лагріку на передмісті Дорнбірну, Газельштавден.

Зв'язковими до Українського Комітету увесь час були адвокат Ілля Чабан та інж. Олександр Середницький.

Отож, ті два осередки, фабрика Геммерле і фабрика Ромберга, були ядром, довкола якого зібралися всі інші українці в Дорнбірні, коли заклали свій Комітет.

Менш-більш таким самим способом, як у Дорнбірні, творилися місцеві Комітети в селах і містечках здовж залізничного шляху від Блюденцу до Брегенцу. Вже була згадка, як у Гогенемсі українці дуже швидко зорганізувалися і вибрали собі Головою Васи́ля Болю́ха. Гогенемс містечко дуже маленьке, притулилося під височенною горою, але українці мали тут щастя в мешканєвих справах і поселилося їх там доволі багато.

Позатим Комітети постали в таких місцевинах: місто Брегенц, містечко Люстенав, село Геціс, село

Ранквайль, місто Фельдкірх і місто Блюденц. Далі поза Блюденцом, у сторону Інсбруку, простягалися гірські хребти Альп, там зовсім мало людей жило, а українців між ними не було, хіба такі, що про них ми не знали, а до нас вони не признавалися. Бо й такі були.

Найважливіше місто в Форарльбергу — це Брегенц над Боденським Озером, столиця Форарльбергу та осідок Крайового Форарльберзького Уряду перед прилученням Австрії до Німеччини в 1938 році. Місто розкинулося в мальовничій околиці в підніжжі альгойських Альп, що в тому місці лагідними горбами переходять на північ у баварську рівнину. Ідете залізницею понад саміським озером, в часі бурі буруни заливають рейки — а по другій стороні височенна гора, поміж горою та озером лежить чисте й чепурне місто Брегенц. Українців там небагато, в часі війни було дуже тяжко поселитися, після війни теж роблено мешканеві труднощі, та це не перешкодило, що таки деяка кількість українців там осіла.

Ще 15 жовтня 1944 року заїхали туди дві українські родини: Онуфрій Максимів і Теофіль Бак. Якось оформили себе до праці в металевій фабриці і на тій основі залегалізували свій побут та замешкали спершу в якійсь баверській хаті, а потім у т. зв. Шльос^{*)} на передмісті Брегенцу Льохав. Працювали в фабриці Баєріше Ляйхтметальверке і застали там уже робітників з Надніпрянщини, голов-но дівчат. В лютому 1945 року Гестапо розкрило між ними комуністичну сітку, — а може це й провокація тільки була, — це дало привід до арештів дівчат і вивозу їх у концентраційний табір.

З інших українців жили в Брегенцу: інж. д-р Богдан Гнатюк, спеціаліст від конструкції літаків,

*) Замок-двір.

працював у летунському промислі і спровадив туди родину своєї жінки, Томкових, далі, ветеринар Володимир Білецький і його жінка Юлія, учитель і директор повітового Союзу Кооператив у Рогатині Іван Білоус з дружиною Оленою, суддя Петро Криштофович і адвокат д-р Володимир Білінський, обидва буковинці. Пізніше кількість українців у Брегенці помітно збільшилася, передусім тому, що заїхала туди трупа Блавацького й поселилася в таборі Ріденбах напівдень від міста, а також віднайдено розкиданих українців по довкільних селах.

В селі Гербранц відшукали ми українку Розалію Гордієнко-Руденко з двома хлопчиками, відгукнулися теж хлопці й дівчата, що працювали в селян, а в містечку Бецав, далеко в горах, куди можна було заїхати вузькоколійною, жила родина Сінгалевиців. Це була відома колись в українському громадському житті родина. Сам Сінгалевиц, людина літнього вже віку, колишній посол до австрійського парламенту, жонатий був з німкою, діти його зовсім знімчені. Його постигло нещастя. Припадково заблукався над горами літак, скинув кілька бомб, відломок одної бомби зранив Сінгалевица і він від того помер. Мав він велику українську бібліотеку, комплекти старших українських видань з-перед 1914 року, все те для українців пропало. Ми посилали делегацію до пані Сінгалевицевої з проханням видати нам безвартісні для неї і незрозумілі книжки, або відпродати їх, вона спершу наче б то погоджувалася, а потім відмовила, бо це, мовляв, пам'ятка дітям по їхньому батькові.

Як тільки ввійшли до Брегенцу французи — 1 травня 1945 року — створилася ініціативна група в складі Теофіля Бака, Онуфрія Максимова, Володимира Блавацького й адміністратора театру Менделюка, нав'язала контакт з Дорнбірном і підготувала загальні збори своєї громади. Ці збори відбу-

лися яких три тижні пізніше і вибрано там Комітет на чолі з Головою Володимиром Блавацьким, Заступником Голови обрано Максимова, а в склад Комітету ввійшли надто Менделюк і Богдан Томків. Згодом цей Комітет переорганізувався, на Голову прийшов інж. Любомир Савойка, що переселився туди з Шварцаху, а ще пізніше Головою став дир.

Інж. Любомир Савойка, організатор українців у Шварцаху, пізніше Голова Українського Комітету в Брегенці.

Іван Білоус і залишився ним до кінця існування Комітету. Комітет розбудував домівку, тимчасово в таборі на Ріденбургу, де жили артисти, потім удалося дістати від біргермайстра готелеву зальку при Кірхштрассе ч. 19 і це приміщення стало пізніше

осідком Крайового Українського Комітету в Фор-арльбергу.

Комітет у Брегенці багато причинився до того, що так австрійські як і французькі урядові кола почали прихильним оком дивитися на українців. Нагоду до ближчого взаємопізнання дав “Мистецький Вечір”, що його з рамени Комітету влаштував дир. Володимир Блавацький і куди запрошено австрійських і французьких гостей. Деякі з них вийшли просто зачаровані виступом наших артистів. Як самі пізніше говорили, щойно тоді відкрилися їм очі на те, хто такі українські втікачі, що їх ворожа нам пропаганда представляла як лінтяїв, темну масу і “махерів” у чорній торгівлі. Це негайно дало свої наслідки — Управа міста Брегенцу вже не була глуха на інтервенції Комітету, а французьке Військове Правління видало українцям Брегенцу й околиці харчеві пачки з французького Червоного Хреста.

По середині дороги між Брегенцом і Дорнбір-ном лежить село Шварцах. Майже перед самим кінцем війни заїхала туди група українців. З них перший був о. Юрій Боднар, парох села Яйківці біля Журавна і відомий український громадсько-кооперативний діяч Журавенщини, та його два зяті: Володимир Попадюк, мій товариш з університетських часів, і Ростислав Зелений, адвокат у Журавні. Після того прибула туди група з Українського Центрального Комітету в Кракові, а саме його Голова, проф. Володимир Кубійович, шкільний референт проф. Зенон Зелений, культурний референт Кушнір і агроном Роман Голод. На кінці села жив інж. Юрко Лавриненко, що відшукав і тримав зв'язок з кількома хлопцями й дівчатами зо Східної України.

Організаційно Шварцах належав спершу до Комітету в Дорнбірні. На основних Загальних Зборах приявний був делегат Шварцаху, інж. Любо-

мир Савойка, а інж. Юрка Лавриненка вибрали ми Заступником Голови. Але ще такі в місяці травні мусіли ми відректися від Шварцаху. Вийшла постановою Військового Правління, що Комітет може діяти тільки на території даного Військового Правління. У Шварцах стояла невеличка французька частина, село мало свого окремого військового коменданта і ми вирішили зорганізувати в Шварцаху окремий Український Комітет. Відбулися збори в одній з гостинниць і Головою обрано інж. Юрка Лавриненка.

Далі за Гогенемсом лежало містечко, чи велике село — Геціс. Не бракувало українців і там, але не маю даних про їхнє організаційне життя. Швидко і там постав Український Комітет, Головою обрано директора Андрія Харака з Щирця під Львовом, Заступником був, мабуть, мгр. Бородач.

Ідучи далі в напрямі на Фельдкірх, лишаєте ліворуч не то село, не то містечко, Ранквайль. Околиця дуже гарна, на горі чудова церковця, перебудована з старовинного замку з XI століття. В середині стиль її зовсім український: ясно, багато вітражів і правдивий образ нашої Богоматері, неначе живцем перевезений туди з України. До церкви прив'язана легенда про св. Фрідоліна, якому стяли голову і який пізніше ожив та творив чуда.

Туди то приїхала 6 березня група 15 людей просто з Мадярщини, а між ними мій добрий знайомий Богдан Зорич. Затащили міх борошна до біргермайстра і купили собі в той спосіб право замешкати в Ранквайлю. Не були це перші українці в тій місцевості. Вже давніше жили там: д-р Василь Муж з Клюсова під Сокалем, Олег Турушанко та Олександр Соколишин — обидва буковинці і відомий український маляр Іван Денисенко. Але вітальний і рухливий Зорич вніс нове життя. Хоч мусів працювати при дорозі, щоб закріпитися в Ранквайлі,

відкуплювався тютюном і смальцем від тієї панщини, відшукував інших українців і тримав зв'язок з довкільними місцевинами — Зульц, Ретіс, Дафінс, Вайнінген, Абредензіс і Вальдуна. В цій останній була санаторія для туберкульозно хворих, лежало там кілька українців, між ними суддя Нога.

І тут українці не пасли задніх. Майже рівночасно з іншими місцевинами скликали собі збори в домі д-ра Фріка, де жив Зорич, вибрали Український Комітет, Зорича Головою, на членів — Соколишина, д-ра Мужа і Попадинця. Цей Комітет наладнав дуже добрі зв'язки з австрійською владою, до тої міри, що біргермайстер віддавав їм у руки організації міських імпрез.

Скоро зорганізувався теж і Фельдкірх. Щоправда, українців у місті спершу було мало, теж тяжко було поселитися, але під самим містом побудовані були бараки для робітників текстильної фабрики Геммерле, де працювали українці. Кілька малих барачків було під залізничною станцією для залізничних робітників, а крім того — то тут, то там — різні фірми ставили бараки для своїх робітників, між якими, головнo в останніх тижнях перед кінцем війни, щораз більше можна було знайти українців. Після закінчення війни, коли теоретично скасовано всякі обмеження для чужинців, рушило до Фельдкірху багато інтелігенції. Туди приїхав о. Северин Сапрун, Мілена Рудницька та її брат, нотар Володимир, д-р Богдан Галайчук, інж. Білинський, директор автомобільних курсів у Львові, адвокат Степан Шлапак зо Станиславова, адвокат Палашевський з Тернополя, д-р Роман Дашкевич і багато інших. Характеристично, що в Фельдкірху українці менше думали про свою власну місцеву організацію, більше зайняті були підготовою Крайової Організації на цілий Форарльберг.

В перших днях окупації, Фельдкірх був осідком центральної окупаційної влади і здавалося, що буде він теж адміністративним осередком з уваги на своє центральне положення. Але пізніше відбу-

Оксана Савойка і Богдан Куриляк — помічники інж. Любомира Савойки в пропаганді українського народного мистецтва.
(З фотозбірки інж. Любомира Савойки)

довано стару австрійську адміністративну систему з-перед 1938 року і вся влада перенеслася до Бренцу, Фельдкірх опустів і зрівнявся з іншими містами Форальбергу, був тільки осідком адміністративного повіту.

Зараз у перших днях після приходу французів до Фельдкірху тамошні українці зорганізували

“Український Комітет”, обравши його Головою д-ра Романа Дашкевича, адвоката зо Львова, а Заступником Голови — нотаря д-ра Володимира Рудницького. При допомі о. Северина Сапруна д-рові Рудницькому вдалося скоро нав'язати контакт з військовою французькою владою і дістати від поручника Мінода, що був ад'ютантом в Уряді губернатора, постійну перепустку з правом безпосереднього доступу до губернатора. На домівку Комітетові відпущено старезний будинок у центрі міста, округлої форми, неначе башта. Був тим вигідний, що ніхто інший не мав туди доступу, а хоч зимою було холодно, зате місця не бракувало: дві залі давали приміщення для Управи Комітету, для провізоричної школи, різних курсів чужих мов, курсу автомобільної їзди, сходин і нарад для громадян. З уваги на те, що в початках у Фельдкірху мав свій осідок Уряд Військового Правління для Форарльбергу, на Комітет у Фельдкірху силою самої тієї обставини впав обов'язок дбати не тільки про місцеві українські інтереси, але і загально-крайові. Сюди належали в першу чергу старання, щоб українців визнано окремою національною групою. По наполегливих зусиллях цього досягнуто і дня 28 червня 1945 року французька військова влада визнала наш окремий Комітет, організований на базі “бездержавників”, і затвердила особисті виказки, що їх той Комітет видавав своїм членам. Тоді уступив з Головства д-р Дашкевич, що не хотів перейти на правний статус “бездержавника” і залишився при довоєнній своїй польській державній приналежності. Головою Місцевого Українського Комітету в Фельдкірху став Остап Ігнат, до війни посередник у продажу нерухомостей у Львові. Д-р Володимир Рудницький був тоді вже чинний у провізоричній Крайовій Управі.

Була теж велика колонія українців у місті Блюденц і швидко пішла за прикладом інших місцевин у Форарльбергу та зорганізувала Комітет і в себе.

Невідомо, хто і коли перший приїхав до Блюденц. Коли з'явився там д-р Василь Яшан, 26 квітня 1945 року, застав уже досить велику українську громаду, що знайшла собі приміщення не в самому місті Блюденц, де годі було дістати мешкання, тільки в підміських громадах Ніцідерс і Бірс над швайцарською границею. В цій останній місцевості управа громади відпустила окреме приміщення на захист для втікачів. З більш відомих громадян жили там: три брати Миндюки, судовий радник Шкільник, інж. Процюк з дружиною, мгр. Марія Рудко в Ніцідерс, а проф. Іван Повх з дружиною, д-р Чировський, п-ні Струців з сином студентом — в Бірс. Крім того в околиці жило багато українців, що зовсім не знали про себе і щойно коли закінчилася війна, почали себе відшукувати.

В висліді першої організаційної спроби місцевих українців відбулися сходи в Бірс 18 травня 1945 року і тоді вибрано тимчасовий Український Комітет з чотирьох осіб: Голова — проф. Іван Повх, члени — радник Шкільний, д-р Ярослав Миндюк і д-р Василь Яшан. Вже в перших двох днях зареєструвалася в Комітеті сотня українців, пізніше це число підскочило до 200 і втрималося на тій висоті аж до часу, коли українці почали масово покидати Форарльберг. 22 травня Комітет представився французькому військовому комендантові, що не знав, як поставитися до того факту, не мав ще інформацій від своєї влади. Але позатим, що запитував, хто дав дозвіл на створення Комітету, більше перепон не ставив. Від 12 червня 1945 року Комітет винаймав у місті власне приміщення, до того часу відбував свої наради та урядування в приватних хатах.

Коли заведено новий статут для всіх Українських Комітетів у Форарльбергу, українська громада в Блюденц переорганізувалася і на Загальних Зборах, 23 червня 1945 року, вибрала своїм Головою д-ра Миндюка.

Рівночасно з тим, як росли місцеві Українські Комітети — цікаво, що скрізь приймали вони одну й ту саму назву — відчувалася потреба координації їхньої діяльності. Ми здавали собі справу, що в зустрічах з місцевими Військовими Правліннями осягнемо неодну полегшу в нашому житті, залежно від того, який комендант і наскільки здібний український представник. Одначе доля цілої нашої організації була залежна не від місцевих комендантів, тільки від центральної окупаційної влади і конечно було мати перед нею своє представництво, що не тільки боронило б наших щоденних життєвих справ, але й заступало б нас з політичного боку.

Як буде укладатися політична дійсність після війни, ніхто не мав поняття, губилися в здогадах. Одне було певне — нема підстави сподіватися добра. Ані я, ані інші друзі, не мали ще зв'язку з Проводом Українських Націоналістів і мусіли руководитися власним політичним інстинктом. В поділі праці між нами мені припав суспільно-громадський сектор, цебто Комітети, і тепер, після перших кроків на низах, прийшла черга на організацію Крайового Комітету.

З тією метою вже 20 травня зійшлися в Гогенемсі представники Комітетів Дорнбірну й Гогенемсу, — ці дві місцевості в початках були найскоріше і найкраще зорганізовані, — щоб виступити з ініціативою і порадитися про те, на яких основах творити цей Комітет, де мав би бути його осідок і котрі особи мали б туди входити.

Постановлено відбути основний Крайовий З'їзд у чергову неділю в Гогенемсі. Повідомленням мали

зайнятися обидва наші Комітети. Але властиво деякі люди працювали над тим уже давніше. Було відомо, що магістер Володимир Ничай, знайомий мені з Калуша, де жила моя мати, їздить ровером по Форарльбергу, мабуть у порозумінні з Болюхом, відбуває якісь зустрічі й наради і підготовляє суспільну опінію до вибору Болюха на Голову. З того ми прийшли до заключення, що на Болюха ставить УГВР, про яку ми ще мало знали, ще не докотилася до нас хвиля шаленої пропаганди бандерівців за нею, але Ничай був знаний, як прихильник УГВР. За кандидатурою Болюха заявила теж родина Рудницьких, зокрема Мілена, що разом з Болюхом належала колись до партії УНДО — й тому мої шанси на Голову Крайового Комітету були мінімальні. Я мав за собою тільки зразково організований найбільший Комітет у Дорнбірні, приклад доброго ведення справ внутрі організації і добре розбудовані контакти з французькою владою та з іншими чужинцями в Форарльбергу. На те покликалися мої друзі з ОУН і приятелі з решти громадськості, що настоювали на мою кандидатуру. Як я вже згадував, намовляв мене до того і проф. Кубійович.

Несподівано для мене самого на зборах у Гогенемсі, чи пак на ініціативній нараді, виступив мій товариш з коломиїської гімназії, д-р Ростислав Єндик, член Комітету в Гогенемсі й учасник тієї наради, та запропонував мою кандидатуру на Голову Комітету, покликаючися на дотеперішню працю. Між приявними настала констернація, прихильники Болюха замняли справу, що передчасно це вирішувати вже тепер, що це буде залежати від місця осідку Комітету і т. д. Було ясно, що бій буде тяжкий. Якби висувалася кандидатура якоїсь неутральної людини, я був би ніяк не згодився, щоб самому кандидувати, але в обличчі загрози перебрання

справ колами УГВР — я мусів покоритися волі друзів.

Збори відбулися 27 травня в Гогенемсі, тільки не о годині 9.30, як було заповіджено, але аж о 1.30 після обіду. Ввесь цей проміжний час ішов на агі-

**Богдан Зорич, Голова Українського Комітету в Ранквайлі,
пізніше Культурно-Освітній Референт Українського
Крайового Комітету в Форарльбергу.**

тацію та “обробітку” делегатів від Комітетів. Скоро ми зорієнтувалися, що для мене нема ніяких виглядів і погодилися, щоб не ставити моєї кандидатури. Серед того виявилось, що охоту на головуство має о. Сапрун, але обрано таки Болюха, а на членів Крайового Комітету: о. Северина Сапруна, Остапа Ігната, д-ра Богдана Галайчука і мене. Осідком визначено Фельдкірх, де ще перебував командуючий генерал, під тим кутом складано Комітет, бо три його члени (о. Сапрун, Остап Ігнат і д-р Галайчук) жили в Фельдкірху.

На першому засіданні Управи Крайового Комітету, — про яке мене не повідомлено, мимоходом кажучи, — кооптовано до Управи на заступників Голов д-ра Теодора Михайлівського з Гогенесу і нотаря Володимира Рудницького з Фельдкірху, референтом здоров'я призначено д-ра Миндюка з Блюденцу, а крім того ще запрошено доцента Ярешка з Харкова. Політичний склад Управи був такий: президія — угаверівська (Голова Болюх і Секретар д-р Галайчук), два націоналісти (д-р Миндюк і я) і решта невідома ще зо своїх політичних симпатій, але всі тягнули за Болюхом, як особою. В імені Комітету в Дорнбірні я негайно запротестував проти кооптації, як принципу. Ми живемо в малій країні, маємо дуже добру комунікацію, поїзди ходять щодві години, а за півтори години можна проїхати цілий Форарльберг вздовж. Всі наші Комітети — виборні, коли хочемо доповнити склад нашого центрального органу, треба це зробити теж шляхом виборів.

З цього протесту ніхто собі нічого не робив.

Першу Управу Крайового Комітету вибрано тимчасово, для негайної репрезентації українців у наглих справах. Водночас доручено йому випрацювати статут нашої організації віднизу догори, щоб у найскорішому часі реорганізувати всі низові Комітети за одним зразком. Статут узяв на себе д-р Богдан Галайчук і виготовив його надзвичайно швидко. Передтим був у Військовому Правлінні і тоді саме порадили нам організувати Комітет на базі бездержавности.

Тепер почалися гомеричні бої за статут. Кожної неділі, зараз після обіду, з'їздилися представники всіх Комітетів до Фельдкірху і тут, в круглій вежі гризли статут букву за буквою. Мушу признатися, що я належав до одних з найбільших буквогризів. Ішлося про те, щоб не дати УГВРаді стату-

тово закріпити своїх набутих уже позицій і тому старався я просунути туди якнайбільше “демократичних” рішень тощо. На чолі протилежної “партії” стояв дир. Блавацький — який цей статут не буде, але давайте його нам скоріше, нам треба організації і роботи, а не паперів і статутів. Якимсь чином дістав я несподівано союзника в особі молодого адвоката Савчака, що найбільш за нас усіх розпивався на сходинах за “демократичність”, доки одного дня не переселився до табору УНРРА в Ляндеку і виявилось потім, що був він прихильником УГВР, але в незорієнтованості пішов за нашою течією.

Також Мілена Рудницька гостро скритикувала проєкт статуту д-ра Галайчука. Там же на перших статutowих дебатах зробили Мілені овацію, привітали її гаряче, як “відому й заслужену українську громадську діячку” запросили її зреферувати відомості з українського осередку в Авфкірху коло Авгсбурга і серед загального гамору й дезорієнтації... кооптовано її до складу Управи Крайового Комітету. Зараз таки перебрала вона з рук д-ра Галайчука “статutowий скиптр” і на чергових сходинах виступила з власним проєктом, виробленим до спілки з д-ром Романом Дашкевичем. Її проєкт узяв за підставу статут Союзу Українок у Галичині і для наших відносин був добрий.

Якось нарешті ми вийшли з того статutowого імпасу, бо це вже зачинало бути смішне.

Збори визначено на 12 липня в Фельдкірху. За новим статутом — це називався “Крайовий З’їзд”. Знову під натиском наших націоналістичних кіл я мусів виступати зо своєю кандидатурою. З тою думкою я вже освоївся і готовий був на кампанію, але поразки таки лякався, не так самої поразки, як сорому з неї. Зробили ми тимчасовий підрахунок голосів: за нами правдоподібно 21, проти — напевно

25. Значить, нема виглядів. Чи не краще відступити? Кажуть, що ніяк не можна, треба напружити всі сили. Мені бракувало часу, я зовсім занедбав свої домашні справи і до моєї родини зачинала вже заглядати біда. Я й сам зачинав передумувати над тим, чи не виїхати куди з Форарльбергу. З нашого дорнбірнського Комітету дванадцять родин переселилося через Ліндав до Німеччини, а сусідній Шварцах майже зовсім опустів. Але переважала думка, щоб таки йти до виборів.

На самого Петра й Павла, вранці 12 липня, виїхав я до Фельдкірху на З'їзд разом з Делегатами з Дорнбірну (шість осіб).

Збори випали скандально. Я наївся сорому, що й голови піднести не міг. Передусім, противна сторона була дуже добре zorganizована й підготовлена. Короткий звіт склав Секретар, д-р Галайчук, і кількома наворотами підкреслив, що Крайовий Комітет утримався при житті тільки тому, що його Головою є Василь Болюх, колишній посол до союму — французи незвичайно шанують парламентаристів. Одним словом — без Болюха ані до порога! Опісля з великою парадом відчитано листа декана о. Сапруна, члена Управи Крайового Комітету, що захворів і не міг особисто прибути на З'їзд. В імені українського духовенства він просить З'їзд перевибрати Головою пана посла Василя Болюха. Все це було обраховане на створення прихильної виборчої атмосфери для Болюха. Я завагався. Але деякі Комітети, зокрема Блюденц, Шварцах і д-р Никифор Гірняк з Гогенемсу рішилися підпирати мене, чи буду я офіційно ставити кандидатуру, чи ні.

Проба сил настала при виборі Комісії Матки. Наша ліста провалилася одним голосом (16 проти 17) і то тому, що незорієнтований інж. Лавриненко голосував за противною лістою, думаючи, що це наша, один з делегатів Дорнбірну, Володимир Бі-

ловус, в тому моменті вийшов з залі і мусів стриматися від голосування Максимів, бо був на лісті Комісії-Матки. А потім пішло все, як по похилій площі. Вибрана Комісія-Матка поставила офіційну лісту, мої прихильники зголосили майже ідентичну,

Ярослава Зорич, суспільна діячка в рамках "Союзу Українок у Форарльбергу".

тільки на Голову мене замість Болюха. Хтось зажадав тайного голосування. Тайне, чи явне — вислід голосування був пересуджений, бо до надзвичайних рідкостей належить, щоб перейшла інша ліста, а не Комісії-Матки. Другий раз невдача, ганебно провалився і вийшов смішно в очах залі, для консеквенції мусів відмовитися від членства в Крайовій Управі.

В поворотній дорозі вийшла на яву причина нашої невдачі. Як показалося, ми мали всі шанси на перемогу, бо легенда посольського крісла почала вже розвіватися в людей. Нарід хотів роботи й успіхів, а замість того давали йому надії на пошану французів до польського посольського мандату.

Проти Болюха народилася опозиція на тлі бездіяльності Крайової Управи і фактично прогаяний найдорожчий час, коли в багато дечому можна було поставити французів перед доконаний факт. Завинив Філько Бак. Як провідника націоналістів у Форарльбергу його обов'язком було організувати закріплення наших впливів у Форарльбергу і нашої перемоги на З'їзді. Тим часом він виступив з дивною концепцією: не треба нам афішуватися на провідних становищах, бо діло може не вдатися і тоді впаде на нас компромітація, підріжеться авторитет нашої організації і рівночасно моєї особи. Тому краще нам так маневрувати, щоб інших висувати наперед, а самим міцно сидіти за ними і фактично все тримати в руках. Ці свої погляди висунув він щойно в останній хвили, розгортав їх нашим делегатам в дорозі на З'їзд і тим їх дезорієнтував. І мене про те не повідомив, щоб я відступив учас. Як можна собі уявити "тримання в наших руках Комітету", коли Головою ставленик УГВР — це тайна, що її ні я, ані ніхто інший не могли зрозуміти, але вже було по всьому, треба було вертатися до дійсності.

Поминаючи мою особисту поразку, загальна справа після Зборів була в кращому положенні. Не зважаючи на те, який особовий склад Управи Крайового Комітету, вона була вибрана цілою громадою українців у Форарльбергу через умандатованих представників і це давало Управі сильну позицію перед своїми й чужими. За собою мала вона вже реорганізовані всі низові Комітети, отже на низах був здебільшого порядок, можна було взятися за властиву керівну працю. В Управі були, крім Болюха, ще й Мілена і Володимир Рудницькі, Володимир Блавацький, д-р Никифор Гірняк, мгр. Володимир Ничай, інж. Юрко Лавриненко, Маєровський і д-р Миндюк.

Якраз розійшлася відомість, що в найближчих днях Військове Правління Форарльбергу переноситься до Брегенцу. А в Управі тільки один Блавацький на місці, решта мусіли б доїжджати кожного дня. Це мусіло утруднювати роботу Управи, навіть, якби вона до неї бралася. Тим часом показалося, що не вистачає бути послом, не вистачає мати підтримку громади, не вистачає і мати співпрацівників, треба мати найважливіше: волю і вміння робити діло. На жаль, в новій Управі того не було. Окремі люди — нічого б їм закинути, а вкупі — щось не грало! Найперше, не було в Управі ні одної людини, що знала б французьку мову. Попередній Секретар, д-р Богдан Галайчук, знаменито володів французькою мовою, кінчав свої студії в одному з бельгійських університетів. Тепер він вийшов зі складу Управи і приготавлявся переїздити до Інсбруку. А тут кожен день вимагав інтервенцій у Військовому Правлінні, так у центральному, як і в льокальних. Голова Болюх мови не знав зовсім, ідучи кудись, мусів брати з собою перекладачку, наддніпрянську дівчину Валентину Прокопенко.

За нашою організаційною схемою передбачені були такі керівні органи: Крайовий З'їзд, зложений з делегатів Місцевих Комітетів, вибирає Крайову Раду і Крайову Управу. Крайова Управа веде біжучі справи і звітує кожного місяця перед Крайовою Радою, куди, крім вибраних членів входили з уряду всі Голови Місцевих Комітетів.

Перше засідання Крайової Ради відбулося в Брегенці, 7 серпня. Болюх реферував невдачу в справі затвердження нашого Комітету французькою владою. Губернатор, у ранзі полковника, зичливо прийняв нашу делегацію, але заповів, що Комітету не затвердить і порадив не маніфестуватися з нашою діяльністю. При тому згадав Болюх, що нашим Комітетом зацікавилася большевицька місія

в Інсбруку, на днях відвідав його якийсь польський журналіст, що дістав його адресу від большевицького майора в Інсбруку.

Несподівано пішли страшенні атаки на Болюха. Закидали йому нетактовність і брак виховання в контактах з французами. Коли Рудницький розказував про те на засіданні, було рівночасно і жалко слухати того, але водночас і годі було стриматися від сміху. Таке саме розказував секретар Богдан Томків про візиту в ляндрата в Брегенці.

Така доля всіх суспільних діячів: наперед їх висувають на чоло, а потім стягають у болото. На мою думку Болюх у нічому не був винен. Він не міг нічого більше зробити, як те, що зробив, і це кожен повинен був знати ще перед виборами. Ані не був надто лінивий, ані недбалий, робив так, як умів і до чого був здатний. Якщо б шукати вини, то краще в тих, що його вибирали. Висуваючи його на Голову, треба було дати або сильного заступника, або зручного секретаря, як попередньо д-ра Галайчука, щоб Болюх тільки репрезентував, а хтось другий діло робив. Тому зайво було тепер підкреслювати тільки від'ємні його сторони, бо багато їх можна було б знайти і в тих, що виступали проти нього з закидами.

Всі зрозуміли, що за даних умовин Болюх Комітету не поведе. Він міг би його очолити та в виняткових випадках репрезентувати, але фактичну роботу мусів би вести хтось інший. Цілі години витрачували ми в балачках на тих засіданнях і не доходили до ніяких рішень. Вкінці прийшла криза. На спеціальному засіданні Крайової Ради, 17 серпня, на пропозицію Володимира Блавацького Крайова Управа зрезигнувала в цілості, узнавши себе нездатною до праці в такому складі. Найбільше атакували Болюха Мілена Рудницька та її брат, а робили це зручно, ніде правди діти.

Назначено нові вибори на суботу 25 серпня. Для підготовки виборів зав'язався громадський комітет, на його чолі став Остап Ігнат, Голова Комітету в Фельдкірху. Комітет мав подбати, щоб вибрано згідливу і працездатну Управу, щоб уникнути випадкового добору людей на З'їзді. Але, власне, не було кого обрати на Голову. Показалося, що не така то легка справа вести організацію в умовинах, коли на горизонті щораз більше згущуються хмари, коли перед Комітетом стоїть марево ліквідації, коли наражений він на атаки з боку москалів, поляків, большевиків, австрійців і деяких французів. Годі було вважати це почесною, це був твердий обов'язок, що вимагав самозаперечення й відречення від особистих та родинних справ у вічному неспокою, в турботах за громадське добро. І не вистачило знайтися охочому взяти на себе цей обов'язок, треба було вміти його виконати, мати досвід і знати обидві мови, німецьку і французьку.

Тоді почали приглядатися нашому Комітетові в Дорнбірні. Щасливо перейшов він усі бурі, внутрішні й зовнішні, відбив ворожі затії, мав постійні й добрі контакти з французами, австрійцями та чужинцями в цілому Форарльбергу, мав зразкове діловодство, добру господарку і вдоволення в своїх членів. Пригадали собі й те, що Голова Комітету в Дорнбірні два рази кандидував на Голову Крайового Комітету і два рази його на те становище не допустили.

Ініціативний Комітет відбув громадську нараду в Фельдкірху і вислано до мене делегацію в складі Остапа Ігната, дир. Хоптяка з Гогенемсу і дир. Андрія Харака, Голови Комітету в Геціс. Все люди поважні, шановані громадяни і заслужені для нашої громади в Форарльбергу особи. Під напором з усіх боків я вкінці погодився бути Головою, під умовою, що буду старатися впродовж місяця усунути внут-

рішню кризу в нашому Комітеті, наладнати справне його діяння, а за цей час треба розглядатися вже тепер за моїм наступником, бо я не маю наміру довго залишатися в Форарльбергу.

Вже за океаном довідався я від д-ра Володимира Рудницького, що також до нього підходили деякі громадяни з пропозицією перейняти Головство в Комітеті: найперше д-р Никифор Гірняк, з Гогенемсу, а потім директор Володимир Блавацький з Брегенцу. Одначе д-р Рудницький не прийняв тих пропозицій і порадив їм звернутися до мене. Можливо, що були ще й інші спроби різних громадян намовляти ту чи іншу особу на становище Голови Комітету, але вкінці переважила вимога хвилини, щоб сконцентруватися на одній особі і не видвигати більше кандидатур, щоб виборчою боротьбою не дезорієнтувати громадськості.

З'їзд відбувся 25 серпня в Гогенемсі при небувало великій кількості учасників. Перейшов дуже гладко, через аклямацію обрано мене Головою, а до Крайової Управи ввійшли: нотар Рудницький, д-р Михайлів, інж. Лавриненко, Богдан Томків, адвокат Ростислав Зелений, Володимир Блавацький, д-р Василь Яшан та незнаний мені ближче Михайленко, мабуть інженер з Дніпропетровського. Уповноважено нас дібрати собі в разі потреби ще чотири особи для спеціальних справ, що вимагали б фахівців, у тому числі одну жінку.

Всі роз'їхалися і зітхнули з полегшою. Але не було тої полегші в мене. Ми уконституувалися негайно, щоб ні одного дня не тратити. Заступник Голови — нотар Рудницький, Секретар — Богдан Томків, освітній референт — інж. Юрко Лавриненко, культура й мистецтво³⁾ — дир. Володимир Бла-

³⁾ Пізніше, коли і Блавацький і Лавриненко виїхали з Форарльбергу до Німеччини, злучено їхні реферати в один, культурно-освітній, під керівництвом Богдана Зорича.

вацький, організаційний референт — д-р Василь Яшан, суспільна опіка — адвокат Ростислав Зелений, праця — д-р Володимир Михайлів. Кооптовано на скарбника — Остапа Ігната, на референта здоров'я — д-ра Володимира Курганського, на господарського референта — дир. Івана Білоуса. Жінку мали делегувати до нас жіночі збори.

Цікаво, як ті самі люди в одній Управі зроблять мало, а в другій — дуже багато. Перш усього — скінчилися на засіданнях безконечні балачки. Я заповів, що нікому не буду замикати уст, коли схоче висловитися до речі й ділово, навпаки вітати буду кожную нову думку й кожную добру ініціативу. Але до безконечної балаканини не допущу і буду відбирати голос. Відразу дався відчуті інший настрій.

А далі, я ніколи не приходив на засідання імпровізувати “діяльність”. Завжди був наперед поданий до відома денний порядок і наперед був він обговорений в Президії, цебто з нотарем Рудницьким і секретарем Томковим. Зараз на першому засіданні полагодили ми так багато залеглих справ, що кожному аж приємно було звідти виходити і кожен підкреслював, що нарешті настали нові часи. Це не була сама моя заслуга. Працювали всі ми, кожен член нашої Управи ставився до своїх обов'язків дуже серйозно, кожного дня один з нас мав джур у Комітеті для контакту з членами, а нотар Рудницький, хоч аж з далекого Фельдкірху, але приїжджав аж три рази на тиждень.

Так усе залежить від доброго керівництва і від авторитету. Управа нашого Комітету здобула собі той авторитет зараз від першого дня. За весь короткий час нашої співпраці я не можу знайти ані одного слова жалю чи нарікання на своїх співпрацівників. Я поважав їх, як громадян, з яких більшість була старша від мене віком, а вони шанували мене не тільки як Голову своєї організації, але й як

людину, що знає своє діло. Ввесь час працювали ми в найкращій гармонії, що її побажати б тільки кожному українському товариству. Коли дир. Блавацький два місяці пізніше виїжджав до Авгсбурга, куди запрошено його на сталий побут з театральною трупю, на прощальному засіданні сказав, що виніс з часу праці нашої Управи спомин, що не покине його до смерті і що якщо йому жаль виїжджати звідси, то головню тому, що напевно трудно вже буде знайти так віграних і дібраних до громадської праці людей, таку неначе родину в суспільності, як наша Управа за останній час.

І це була правда. Я не знаю, які були політичні погляди кожного з нас. Були там демократи, були націоналісти, були й люди, що їх мав я підстави уважати прихильниками бандерівців чи УГВР. Та все те відходило на другий плян перед нашими загальними обов'язками супроти нашої суспільності, за які ми були відповідальні, як вибрані її представники.

А прогаяно страшенно багато часу, властиво цілу весну, і тепер треба це надробляти. Якщо пізніше наша організація переможно встоялася супроти всіх спроб своїх і чужих, щоб її розбити чи зліквідувати, коли відродилася в нас організаційна дисципліна і пошана до власної української влади, то в цьому велика заслуга нашого організаційного референта, д-ра Василя Яшана. Старший за мене, але знайомий мені з давніших часів, колись старшина української армії, пізніше адвокат у Городенці, за воєнних часів стояв на чолі самоврядування в великій станиславівській окрузі, відзначився там енергійною діловитістю та заведенням зразкового порядку. Свою організаційну роботу в нашому Комітеті зачав негайно по З'їзді і по черзі відвідав усі наші осередки, перевів наради з місцевими Комітетами, водноостайнив їхнє діловодство і просто та-

ки провадив на місцях неначе організаційний вишкіл. Перший раз від кінця війни могли ми схопити точно наш чисельний стан, організаційний інвентар і майно, почали правильно вести діловодство і касоводство. Бував він майже на всіх зборах по міс-

**Д-р Василь Яшан, Організаційний Референт Українського
Крайового Комітету в Форарльбергу.**

цях, а через те цілий край стояв у постійному контакті зо своїм проводом. Це було тим центром, що тримав нас при купі, коли вся наша будівля тріщала під напором противних вітрів. Через нього я чудово був завжди поінформований про весь терен і не треба й казати, як це потрібне було в щоденних контактах з окупаційною владою. А досі цього не бувало. Кожен робив на місці, як умів чи хотів, перший раз люди відчули над собою керму

і розуміли, що мають провід. Зникла льокальна окремішність, на її місце прийшла правдива організація.

Не така то вже легка річ давати собі раду серед місцевої анархії. В такому, наприклад, осередку як Фельдкірх безнастанно бурилося щось, ніколи не було певности, чи не вступнуть там якоїсь штуки. Пам'ятаю, на одних сходинах вибух скандал. Хтось викрив, що супутник Дашкевича, Мамчак, записався до польського Комітету, не пориваючи покищо зв'язків з нашим. Його навіть вибрали делегатом на З'їзд. Іншим разом адвокат Шлапак, що наперехід не міг чомусь стерпіти Рудницького, підняв бучу, що жінка Рудницького полька, не тільки належить до польського Комітету, але й активно там працює, і як можна стерпіти, щоб така людина була заступником Голови нашого Комітету? Ще іншого разу приїхала до мене секретна місія з підозрінням на Ігната і на Шлапака, зрештою зовсім безпідставними, будьто б вони присвоїли собі пачки з приділу французького Червоного Хреста, хтось мав бачити, як вони вночі возили ті пачки ручним візочком з магазину Комітету до свого дому. А в кожному з таких випадків ждали від мене негайної інтервенції, з погрозами, що видвигнуть цю чи іншу справу на денне світло під публічну дискусію. Хочби я був премудрим Соломоном, не міг би всіх задовольнити, а покищо йшлося мені найбільше про те, щоб зберегти в нас внутрішній порядок і згоду, бо над головою висів нам меч на тонесенькій волосинці.

Склалося так, що на другий день після мого вибору прийшло офіційне повідомлення, що нам приділено харчеві пачки з Червоного Хреста, по пачці на голову. В тому майже не було моєї заслуги. Кожен Голова місцевого Комітету докладав старань, як міг, щоб дістати щось, побивався за

тим і я. Тут і там щось капнуло. Вкінці французам було забагато тієї жебранини. Десь на коротко перед тим делегація нашого Комітету в Брегенці відвідала полковника де-Жерфаньйона і принесла йому в дарунку прегарно вишиту подушку. Захоплений цим презентом полковник, симпатичний тип француза старої дати і великий оборонець чужинців перед Військовим Правлінням, хотів якось віддячитися українцям, зібрав давніше вже зложені списки людей з усіх місцевостей у Форарльбергу і виклопотав нам по харчевій пачці. Все це пішло на рахунок моєї здібности, мовляв, тільки став Головою, а вже пачки вистарав! Престиж мій відразу піднявся високо, хоч не з моєї заслуги. Як мало до того потрібно!

XX. РОЗДІЛ

ЗАДИВИЛИСЯ НА ФРАНЦУЗІВ І ЗАБУЛИ ПРО АВСТРІЙЦІВ

Наша помилка. — Австрійці заливають нам са-
ла за шкуру. — Примус праці й інтервенції д-ра
Михайлова. — Проганяють з мешкань. — Акція о.
Сапруна й пастирський лист Єпископа. — Заборо-
на жити над границею. — Моя інтервенція в пре-
зидента Ільга. — Обіжник до ляндратів. — Диску-
сія в поїзді: українські повстанці рятують австрійця.
— “Тітка УНРРА” обминає Форарльберг. —

В перших днях після війни, не тільки українці,
але й усі інші чужинці були найбільше зайняті тим,
як забезпечити свої організації, залегалізувати їх
і встановити тривалі добрі зв'язки з французькою
окупаційною владою. Мало хто звертав увагу на
австрійців, по-перше тому, що їх легковажено, а
по-друге, що й неможливо було всім відразу зай-
нятися, мусіла бути якась черговість важности
справ. До того й самі австрійці спочатку вели себе
несміливо: ніби було заповіджено, що Австрія, це
не Німеччина, і що австрійці не є ворогами альян-
тів, тільки жертвами німців, але щодругий австрі-
єць почувався непевно, забагато мав на сумлінні
співвідповідальности за німецьку політику і годі
їм було тепер нагло за одну ніч перекинутися з
німців назад в австрійців.

Та скоро вони переконалися, що французи та й інші альянти трактують справу серйозно. Почало організуватися австрійське самоврядування і порядкова громадська поліція, потім відродилися політичні партії, стала виходити партійна преса, з'явилися й вибори. Німців з Австрії виселяли до Райху, хіба були жонаті з австрійками або з господарського чи з технічного боку були необхідні. Спочатку були якісь репресії на колишніх партійців, заганяли їх до таборів праці, та швидко дали їм спокій.

Всі ми зробили одну велику помилку. Занадто рахували на французів, як на окупаційну владу, від якої ми правно залежали, і зовсім не зважали на австрійців, нарід, серед якого по волі чи неволі мусіли ми жити. Дехто, зокрема поляки й серби, пробували чинити бешкети, як у Німеччині, але французька влада енергійно здавила всякі прояви безпорядку від першого зараз дня. Мусіли всі зрозуміти, що бити німця можна в Німеччині, але не в Австрії. До того найбільш гарячий, сербо-югослов'янський елемент, репатріювався дуже швидко, раз на початку літа.

Відношення австрійців до нас було дуже погане, а мало до того причини з одного боку чисто емоційні, з другого економічні. Стара погорда німців до "авслендерів" і "унтерменшів", цілими роками втовкмачувана в голови гітлерівською пропагандою, зробила своє діло і нелегко та нешвидко могла вивітрити. Як довго йшла війна, чужинці були потрібні, як робоче тягло, їх толерували. Тепер війна скінчилася, воєнного промислу не стало, австрійських полонених почали звільняти найскоріше, з кожним днем верталось їх додому щораз більше. З економічного боку чужинці стали Австрії непотрібні, збільшили тільки число зайвих до прохарчування ротів.

Прийшла репатріяція. Величезна маса чужинців відплила: французи, бельгійці, голляндці, італійці. Чому ж і решта не забирається до своєї “гаймат”?) Ніхто й не дуже пробував в'ясувати це австрійцям, всі протести, меморандуми й пояснення ішли до французів, як тих, що мали військову й політичну владу. Австрійцям казали коротко: не поїдемо, та й годі, а чому, це вас мало обходить. Не пригадую ні одної статті на ту тему в місцевій пресі, зате щедро засоблював її пропагандою большевик, майор Шмелев.

Незалежно від того, як були б уложилися відносини поміж австрійцями і нами, слід було б шукати порозуміння з ними, як з господарями країни, а ми це в початках занедбали і почали направляти аж тоді, коли було запізно. Тільки один о. Сапрун від перших таки днів затіснював свої зв'язки з австрійськими духовними колами і це потім нам усім вийшло на добро.

Австрійці прийняли супроти нас одностайну постанову, не сказати б ворожу, але дуже неприхильну: ми тут не маємо що робити, забираймося, куди хочемо, їдьмо додому, до Німеччини, до Америки, до сто чортів — аби з Австрії! Така настанова йшла не тільки з австрійських урядових кіл, але від усієї людности.

Найперше виявилось це в австрійській допомозі репатріяційним органам. Австрійські біргер-майстри постачали большевицькій місії точні списки й адреси, австрійська поліція навипередки виконувала всі бажання большевиків, готова була силоміць видавати нас у большевицькі табори, якби не закороткі в неї руки.

Коли нарешті зрозуміли австрійці, що не буде примусової репатріяції, почали вживати тисячних

¹⁾ Батьківщина.

засобів, щоб життя нам в Австрії остогидло і щоб ми самі шукали способів її покинути. Почалося від харчів. Харчеві приділи були однакові для всіх, австрійців і чужинців, але вони були малі, вижити з них годі. Місцеві люди мали контакти з селянами, доживлялися городовиною, овочами, молоком та всякими іншими сільсько-господарськими продуктами, а нам за них казали солено платити. Пішли шептані інструкції, щоб чужинцям не продавати городовини й садовини, не міняти ані не давати харчів, тоді вони скоріше покинуть Австрію.

Шукаючи засобів самооборони, прийняли ми хибну тактику, принаймні спочатку. Ми йшли з жалями до французів і переконували їх, що під австрійською шкурою далі криється гітлерівська машкара. Нам потакували... і відсилали з нічим. Коли вже того було забагато, коли зросли з одної сторони австрійські впливи, а з другої безчисленно множилися наші інтервенції, Військове Правління скликало всіх національних представників і без обиняків заявило: Франція прямує до політичної й економічної відбудови Австрії; Австрія вважається французькою союзницею; хто працює для Австрії, той працює теж і для Франції; відповідно до того мусимо уложити свої відносини з австрійцями. Наш правний статус устійнюють французи і ми в їхній юрисдикції, вони будуть нами опікуватися і брати в оборону в випадках разючої кривди, та мусимо собі вибити з голови, щоб вони проміняли Австрію за нас.

А тим часом австрійські шикани ставали щораз більше дошкульні. Двома шляхами ішов австрійський наступ на нас: на відтинку харчовому і мешканевому. Видача харчових карток належала до австрійських харчових урядів і скоро вони почали узалежнювати це від посвідки праці. Хто хоче їсти — мусить працювати. Добра засада, що й казати.

Ще раніше від австрійців винайшли її більшовики. Та тільки в перших днях після війни страшенно не хотілося працювати. Розкішна воля, нема вже примусу, нема окопів, нема страху перед концентраками, гуляй, душе, скільки схочеш! Як же тут іти копати торф, або рубати ліс? Не була це відразу до праці, тільки реакція на довголітній воєнний примус. А до того: яку ж ми могли дістати працю в Австрії? І навіщо австрійцям було нашої праці, коли вони й для своїх людей не мали її піддостатком? Нам пропонували копати торф на мокляках і рубати ліс у горах. Ані одне ані друге не так уже й потрібне було австрійцям, уважалося способом залити нам сала за шкуру. Бо коли українські мешканці текстильної фабрики Ромберга в Дорнбірні пішли цей торф копати і коли знайшлася група гуцулів, фахових лісорубів, що з охотою погодилася працювати в лісах — при різних нагодах звільняли одних і других. Вони рахували на наш спротив, щоб мати підставу лаяти нас перед французами і домагатися прогнати нас з Австрії.

Не гребували при тому ординарними наклепами і брехнею. Представляли нас злодіями і як тільки трапився якийсь випадок крадіжжі — все йшло на наш рахунок, хоч ніякісіньких доказів не було.

Велике завдання впало тут на нашого референта праці, д-ра Володимира Михайлова. Його знали, як того, що майже п'ять літ самий працював в Уряді Праці і був фахівцем від того діла, а що як що, але фахівців німці поважають. До того він скрізь мав знайомих в Урядах Праці, найбільше в Дорнбірні, але й звідти йшла найбільша нагінка. Д-р Михайлів спочатку відбував інтервенції в індивідуальних випадках, ходив чи то до Уряду Праці чи то до Управи фабрики і там старався полагодити конфлікт. Бував і в Фельдкірху і в Брегенці і завдяки його заходам положення трохи покращало.

Бо в той спосіб ми, змушені життям, входили в ближчий контакт з австрійцями, а з другої сторони заставляли їх до рішень і брати за них відповідальність. Скрізь там, де д-р Михайлів підготував ґрунт, ішов потім чи я особисто, чи хочби й заінтересований наш земляк, і знаходив уже іншу атмосферу. Д-р Михайлів мав свою окрему тактику: не лаявся і не протестував. Зачинати від балачок і цигарки, трохи жартів і нарікань на тяжкі часи після війни, потім обережно заторкувати болючу справу, коли вже партнер був психологічно оброблений. Ця робота велася тихо й без розголосу, не для слави, а для помочі землякам. Навіщо розтрублювати кожную інтервенцію і кожний успіх? Багато українців у Форарльбергу, хоч може й до сьогодні того не знають, завдячують д-рові Михайлову те, що австрійці залишили їх у спокої.

Дуже прикрі були мешканеві відносини і тут австрійці показали, що вміють. Не було мови про те, щоб законно привернути воєнний стан, коли чужинець у Форарльбергу міг жити тільки в бараку. Проте австрійці намагалися всякими способами загнати нас у бараки, створити такий фактичний стан, щоб для нас іншого місця не було. Найперше випустили розпорядок, що всі чужинці негайно мусять покинути надграничні місцевості під Швайцарією. За винятком містечка Люстенав, де жило багато українців і балтійців, в інших селах не заторкувало це більше чужинців, але це був ненавчаний пробний бальон, як поставляться до того французи. Вже заздалегідь приготували бараки в селі Альбершвенде під Брегенцом, туди мали вмістити виселених з-над границі і всіх, що відмовлялися від праці. Крім того зробили табір примусової праці коло Монтафону, глибоко в горах, — одним словом, продовжували старі практики, що їх навчив ще “тато Гітлер”.

Виселення з-над границі потрапили ми уневажнити. Тоді знову на денний порядок прийшли накази покидати міста і віддавати мешкання австрійським мешканевим урядам. Перша така спроба прийшла в Фельдкірху. Там навіть о. Сапрунові казали покинути мешкання, його в той час навіть не було в Форальбергу. Опісля проголосили в Блюденц, що до 24 години усі чужинці мусять опустити місто і перенестися на села. А водночас пішли доручення по селах, щоб ні за яку ціну не приймати чужинців до хат.

Навіть, якби ми хотіли достосовуватися до тих розпорядків, цього виконати не було в нашій силі. Та це шарпало нерви, давало почуття гнаних звірів, затроювало життя й робило його невиносимим. Це була свого рода “війна нервів” на малу скалю, щоб вивести нас з рівноваги, щоб ми кинулися робити дурниці і дали австрійцям підставу до репресій. Нескоро додумалися ми до того, що найкращою обороною у цій цькувальній акції було — не звертати на неї зовсім уваги.

Одним з перших моїх завдань після того, як персбрав я керму Крайовим Комітетом, було наладнати модус вівенді з австрійцями. Це не могло бути питання одного дня чи однієї інтервенції, на те потрібно часу, терпеливості й видержливості. Але по цій лінії мала йти наша політика спроти австрійців. Крім того, що робив д-р Михайлів інтервенціями в Урядах Праці чи я в інших урядових установах, почали ми думати, як найти союзників серед австрійців, щоб говорити до них їхніми таки устами. Першим нашим успіхом був пастирський лист єпископа з Фельдкірху, випущений після довгих і зручних заходів о. Сапруна. Він дуже нам поміг і дуже відпружив ситуацію, головню на селах, де католицьке населення більш побожне і більш слухає священників. О. Сапрун здобув собі симпа-

тії в австрійців, пропонували йому залишитися в Австрії на постійне й давали австрійське громадянство.

На тлі форарльберзьких гір стоять з-ліва до права:
д-р Володимир Михайлів, дир. Іван Білоус,
ген. М. Кузьмінський і д-р Володимир Білинський.
(З фотозбірки дир. Івана Білоуса)

Почав я складати візити визначним особам з австрійських урядових кіл. Президентом їхнього Крайового Уряду був австрійський бавар з Дорн-бірну, Ільг на прізвище, член християнсько-демократичної партії, що за гітлерівського режиму сидів тихше води — нижче трави і діждався таки свого часу. Зовсім тип Вітоса,²⁾ простий дядько, але

²⁾ Польський селянський політик з колишньої Західньої Галичини.

зручний і політично вироблений. До нього пішли ми в делегації в трійку з дир. Блавацьким і секретарем Богданом Томковим. Прийняв нас чемно, побалакали ми про всяке і розійшлися з тим, що це тільки наша перша візита, щоб представитися і познайомитися, а незабаром я прийду ще раз, щоб виложити всі наші справи і прохати в нього підтримки. Вдруге зайшов я зараз за кілька днів, щоб кувати залізо поки гаряче. Він уже в міжчасі зібрав якісь інформації про чужинців і стрінув мене докорами, що ми не хочемо працювати, а тепер часи такі, що Австрія не може утримувати дармоїдів. На щастя я був на те приготований і мав коло себе доказовий матеріал, хто, де, скільки і відколи працює. Було чимало таких, що не покидали праці ні на один день. Член Управи нашого Комітету в Дорнбірні, адвокат Павло Кобзар, як був за німців ткачем у фабриці, так ним залишився й за Австрії, а разом з ним багато українців у фабриках Геммерле й Ромберга в Дорнбірні та в Фельдкірху. Я подав цифри й назвища для прикладу в кількох місцевостях і просив Ільга негайно перевірити перший-ліпший з тих випадків телефонічно, заки закінчимо розмову. Це він і зробив, значно після того подобрів.

— Дуже тішуся, що ваші люди працюють, це дасть мені опертя в моїх намаганнях допомогти вам, бо я справді хотів би щось зробити для українців. Я трохи знайомий з вашими земляками, за першої світової війни служив я з ними в війську.

— Наші люди працювали і будуть працювати, пане президенте, як тільки їм дасьте до того змогу.

— А хіба ж ми вам ставимо перешкоди в праці? Навпаки, ще до неї заохочуємо!

— Сердечно дякуємо за таку заохоту, коли наших професорів, адвокатів і навіть священників,

старших і поважних людей, заганяють на нікому непотрібні торфовища або в лісові дебри.

— Це неможливе! Ми не гітлерівці, ми шануємо інтелігенцію і не насилуємо її, ми тільки хочемо, щоб кожен, хто живе в нашій країні і з нашої країни, був помічний при її відбудові.

— Згода! Наші становища покриваються. Ми ніколи не будемо відмовлятися від праці, якщо вона буде відповідати до наших професій, нашого знання, віку і здоров'я. Але просимо заборонити вашим підрядним органам шиканувати наших людей. Ось тут маєте список усіх українців у Форарльбергу з їхніми адресами і професіями. Ні один з них не відмовиться працювати, коли будете шанувати його гідність і даєте йому працю, можливу до виконання.

— Гм... Звідки ми візьмемо працю для професорів і адвокатів?

— Давайте їм працю в різних бюрох та установах. А коли не маєте, то навіщо змушувати їх до неї?

Ільг заклопотаний, трудно йому вийти з ситуації.

— Зрозумійте нас, пане президенте, що ми не хочемо жити в Австрії. Так фатально склалися відносини, що ми не можемо вернутися в Україну, принаймні тепер. Але ми з Австрії виїдемо, як тільки трапиться до того нагода — багато вже виїхали до Німеччини — тепер ми робимо старання переїхати в французькі колонії і в Австрії ніхто з нас нізащо не залишиться, ми близькі до того, щоб її зненавидіти.

— За що ж це, панове, це несправедливо, ми не хочемо бути вашими катями.

— Не перечу. Але ви робите все, щоб нам Австрія остогидла до десятого покоління. Не говорю за інших, бо не покликаний до того, говорю за нас,

українців. Величезна більшість нас тут походить з Галичини, старше покоління пам'ятає ще австрійські часи, я самий ходив ще до австрійських шкіл. До деякої міри залишився в нас ще сантимент до Австрії. Він виявлявся в тому, що висилаючи наших дітей за границю на студії, ми їх спрямовували в першу чергу до Відня і Грацу. В нас було з давніх часів довір'я до австрійських лікарів і сотні українців кожного року їздили на лікування та операції до Відня. Ми відвідували Австрію, як туристи. І як студенти, і як пацієнти, і як туристи ми лишали в Австрії свої добрі гроші, так вам потрібну валюту. Я вам можу ручатися, що тепер нікому ні в думку не прийде їхати колинебудь до Австрії. Люди будуть обминати її як заразу. Будуть їхати до Швейцарії, до Італії, до Німеччини, як хочете, тільки не до вас. Ви докладаєте всіх зусиль, щоб проганяти людей, з яких Австрія все жила і мусить жити.

Нехай, що ми тепер втікачі. Але ми такими вічно не будемо, і такими не будуть уже наші діти, не є і не будуть ними наші земляки. А вони будуть пам'ятати наш досвід і наш голос.

— Ми мусимо якось порозумітися, пане докторе. Якщо правдиві ваші скарги, то це справді страшно і мені трудно в те повірити. Я християнин і повірте мені, що незалежно від якихнебудь міркувань на майбутнє, з людського і християнського боку мусимо подати руку людям, що знайшлися в нещасті. Я вас прошу, впливайте на своїх людей, щоб вони лояльно ставилися до нашої влади, а я зо свого боку зроблю все, що в моїй силі. Тільки не перецінюйте моїх можливостей, наша влада тільки в початках, у багато справах обмежена окупацією і ми ще далекі від того, щоб мати повну ексекутиву над усіма нашими органами.

Справді, при мені закликав секретарку і подиктував їй обіжник до ляндратів і біргермайстрів, щоб з виrozumінням ставилися до чужинців, яких доля кинула на вигнання, і щоб їх трактували, як гостей.

Ще того самого тижня відвідав я ляндратів у Брегенці і в Фельдкірху, вони вже говорили зо мною з покликом на вказівки від Ільга. Скрізь багато помагало мені те, що я пам'ятав ще давню Австрію і що мій батько був австрійським військовим старшиною. Це наставляло їх приязно супроти мене і давало добрий початок до дальшої розмови.

Не можу сказати, щоб ці загальні інтервенції відразу змінили положення. Нам довелося нераз ще ковтнути гіркої, далі проганяли нас з мешкань, далі заганяли до роботи, але урядове становище "згори" вже змінилося. Всі вискоки і надто покvapну ревність нижчих органів можна було прикоротити, мавши на руках докази. Ще пізніше, коли я вже виїхав з Форарльбергу і коли вже почалася еміграція на більшу скалю з Німеччини й Австрії, відношення австрійців ще більше покращало.

Багато дрібних і несподіваних випадків впливало на уклад наших взаємовідносин. Розкажу з них один.

Якось під кінець листопада вертався я поїздом з Фельдкірху до Брегенцу. В вагоні було повно людей, усе народ балакучий. Між ними вояк, що вернувся недавно з полону. Всі цікаві, розпитуються, де був, кого бачив, чи не знає чогось про їхніх рідних і близьких. Зацікавився і я. Історія цього вояка дивна і, вживаючи слів арабської казки, заслуговує, щоб її записати шпильками в кутках очей. Кінець війни застав його в таборі полонених десь далеко в центральній Московії. Коли війна скінчилася, сподівався, що звільнять його, як звільнили інших. Але минає тиждень за тижнем, а його, за-

мість звільняти, перевезли в інший табір, тим разом в Україні, десь біля Києва, і загнали до роботи при шляхах. Коли почало минати літо, він рішився на втечу, бо інакше мусів би ждати цілу зиму на таку нагоду. Не довго й тікав — попав між українських повстанців. Вони передавали його етапами з рук до рук, перевели через Карпати і через Словаччину, а там уже недалеко границя і він сам добився до Австрії. Українськими повстанцями був захоплений, хвалив їх організованість і дисципліну, відвагу й патріотизм, про все висказувався в найвищих суперлятивах. Їм завдячує своє життя, без них пропав би в лісах, або зловили б його большевики і запроторили, де козам роги правлять.

Не стримався я, щоб не встрянути в розмову, мені кортіло ближче довідатися про повстанців. Коли вояк побачив, що я українець, ще більше розливався в почутті вдячності до моїх земляків.

З гурту далися чути голоси неприхильні до українців і взагалі до чужинців. Вояк розгарячився.

— Я чув, що тут живуть українці, хоч їх не бачив, у моєму селі їх нема. Першого цього пана — показує на мене — пізнав. Я чув теж, що тут на них нарікають, не хочуть їм продавати їсти, не пускають до хат. Коли те чую, мені соромно за мене самого і за моїх земляків перед тими українцями, що врятували мені життя і вернули мене моїй родині. І не мене одного. Багато таких самих, як я, скористали з їхньої помочі і далі рятуються через них. А ми тут як віддячуємося їхнім рідним. Зробіть мені ласку, пане, — звертається до мене — заходьте колись до мене, як вам час дозволить, щоб я міг представити вас моїм батькам. Я тут недалеко під Брегенцом живу, а вони дуже хотіли б познайомитися з кимсь з того народу, про який стільки від мене чули.

Даються чути лагідніші голоси, що, певно, українці теж люди, і людина людині повинна ставати в пригоді. Тільки тип з “Відерштандсбеvegунг”³⁾ протестує ще проти чужинців і договорується до абсурду, що чужинцем слід уважати кожного, хто не говорить форарльберзьким діалектом. Та він осамітнений, заки доїдемо до Брегенцу, опінія вагону перехиляється в нашу сторону — ще один крок до ліпших взаємин з австрійцями.

Не диво, що серед таких умовин життя дехто затужив за табором. Там принаймні ані з поліцестами, ані з біргермайстрами не мав до діла, бо табори стояли під юрисдикцією УНРРА. Головним речником того, щоб у Форарльбергу зорганізувати табір УНРРА, був адвокат Шлапак з Фельдкірху. Але й інші голоси були не від того, бо табір одним махом розв’язував харчову й мешканеву проблему.

Та не так швидко в житті діється, як у казці кажеться. Вже до тижня після З’їзду був я в Інсбруку в представництві УНРРА. Зложив там меморіал — де ж би без того обійшлося! — циферні дані і формальне прохання нашого Комітету в імені українців Форарльбергу. Сказали приїхати за тиждень. Коли прийшов я вдруге — відослали до Зальцбургу, там якась вища інстанція мала б про те рішати. До Зальцбургу не міг я поїхати особисто, якраз тоді відбувалася переміна національних Комітетів на Суспільну Службу Переміщених Осіб і це вимагало моєї приявности на місці. Передали ми туди прохання через післанця, а вслід за тим

³⁾ Рух спротиву гітлерівській владі. Його майже не було, принаймні нічим він себе не виявляв назовні. Але після війни, скрізь по містах і містечках заснувалися його філії, що здобули собі великі політичні впливи, а спочатку французи вимагали їхньої опінії в різних справах, перед їхнім полагодженням. Сиділи там найбільші негодяї й нероби, що на них самі австрійці нарікали.

їздив туди наперед о. Сапрун і пізніше, здається, д-р Яшан. Все скінчилося тільки на обіцянках і так "тітка УНРРА" обминула Форарльберг, може на лихо, а може й на добро. Чомусь мені здавалося, що тіні таборового способу життя значно перевищують його світла.

Мабуть французька влада не дуже прихильно ставилася до акції УНРРА. Були вправді два табори, один у Куфштайні під баварською границею і другий у Ляндеку, та обидва зорганізувалися ще за американців. І в окупованій французами частині Німеччини мало було таборів, УНРРА все таки там діяла і люди могли від неї діставати допомогу в своїх приватних мешканнях, що було майже виключене в інших окупаційних зонах.

Сумління в мене чисте, я справді старався про те, як міг, виглядало, що старання ці вже пізнуваті, треба нам було зачинати скоріше, та це вже не моя вина.

XXI. РОЗДІЛ

СУСПІЛЬНА СЛУЖБА ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ¹⁾

Під постійною загрозою. — Конференція у Військовому Правлінні. — Ліквідація всіх національних Комітетів. — Суспільна Служба Переселенців. — Директиви для українського делегата. — Засідання в польському Комітеті. — Хто “альянтом” а хто “ворогом”? — Уважність французів до нашої аргументації. — Вибір Президії. — Представлення нашої організації на нові рейки. Добір співпрацівників. — Проєкт нашої групи підставою праці цілої Суспільної Служби. — Поділ праці між національних Делегатів. — Українців ставлять за приклад. — Правні справи в Суспільній Службі. — Мадярська вдячність. — Здобуваємо Делегатуру в Фельдкірху. — Слава українських лікарів. — Валютова реформа. — Забезпечення нашої Делегатури фондами на три роки. — Знову пачки Червоного Хреста. — Скандал з фальшивими лістами. — Помста на балтійцях. — Уступлення естонця з референтури здоров'я. — Зміна Президента Суспільної Служби. — Ще одна реєстрація. — Драматич-

¹⁾ “Переміщені особи” — дослівний переклад з англійського терміну “displaced persons” або з французького “personnes déplacées”. В українській мові це бринить якось дивно. Ми в Форарльбергу вживали менше правильної, зате коротшої і для вуха приємнішої назви “Суспільна Служба Переселенців”.

не засідання Суспільної Служби в нашій справі. — Арешт Станковіча і його переміна на нашого приятеля. — З поляком дружи, але камінь за пахою держи. —

Два тижні йшла в Комітеті гарячкова праця. Кожен день приносив приведення до порядку або якоїсь місцевості або одної з ділянок праці. Ніхто нас не підганяв, властиво й не було такої потреби гарячки, та неначе якийсь таємний голос казав спішитися, наздоганяти втрачене і здобувати нові позиції.

І не даремне. Бо зайшли події, що змусили нас ґрунтовно реорганізувати наше життя, а хоч кінець-кінців усе скінчилося щасливо, все таки ішли тривожні дні, що хвилювали душу і проганяли спокій.

В протилежність до всіх інших, Український Комітет ніколи не зазнав спокою. Від зарання свого постановня мусів він відбивати удари з усіх сторін, був предметом обстрілу ворожих нашому народові сил, а втримався при житті тільки велетенським вкладом праці своїх провідників і дисциплінованістю великої більшості української громади. В той час, як інші могли в спокою працювати над поправою своєї екзистенції, українці весь час були насторожені — з котрого боку прийде черговий удар і велика частина часу йшла на оборонну акцію. Якщо можна порівняти мале з великим, наше життя йшло так, як колись в українському степу: одна рука на плузі — друга на шаблі.

І до того ми звикли. Що якийсь час збиралися хмари над головою, ударив грім — і горизонт знову випогодився. Поголоски про кінець Комітету родилися що кілька днів, а Комітет неначе їм на злість існував і розвивався. По якомусь часі вражливість на ці поголоски притупилася і поволі ми пускали їх попри вуха. Бо й що ж могли нам зробити? Си-

лою загнати до чужих — неможливо проти нашої волі. Розв'язати Комітет? Ані правових ані політичних причин на те не було. Комітет міг існувати, як приватна організація, найвище могли не приймати до відома нашого окремишнього існування і тоді в урядах кожен за себе мусів би полагоджувати свої справи. Безперечно, це був би великий удар, але не смертельний. Слабші характером і менше стійкі національно одиниці розбрелися б, але основне ядро суспільности завжди знайшло б якусь форму, щоб утриматися вкупі.

Але, під осінь повіяв інший вітер не тільки проти українців. Зачалося з того, що прийшло запрошення від чужинецького відділу Військового Правління прийти на конференцію 10 вересня. З тексту запрошення виходило, що на конференції будуть представники всіх національних груп.

Ну, що ж, чи раз ми ходили на такі конференції? Щоправда, ніколи не викликали нас на те, щоб чимсь потішити. Побачимо, що буде тепер.

На конференцію прийшли делегати від усіх Комітетів, дехто прислав аж двох. Прийняв нас знайомий нам уже полковник Жерфаньйон та його заступник, сотник Берtrandі. Заявили нам дуже чемно, що всі національні Комітети розв'язані. На ліквідацію наших справ маємо час до 30 вересня. З днем 1 жовтня на території Форарльбергу входить у життя "Суспільна Служба Переселенців" ("Service Social des personnes déplacées"), куди будуть належати всі чужинці. Кожна національна група буде зорганізована в своїй національній Делегатурі, що її буде репрезентувати Делегат та його заступник. Їх має вибрати кожна група в кожній місцевості, вони мають право скликувати збори своїх людей і втримувати домівку. Суспільна Служба вибирає собі Президію з-поміж Делегатів, себто Президента і Секретаря. Тільки вони мають право контактуватися з владою

в імені всіх чужинців, делегати полагоджують справи за посередництвом Президії.

Грім з ясного неба не був би сильнішого враження справив на зібраних голов Комітетів. Всі делегати заворушилися, як оси. Незліченні аргументи висували ми проти такої розв'язки справи, багатьом з них не можна б відмовити слушности, — полковник Жерфаньйон безрадно розводив руками і заслонявся тим, що така настанова з центральної французької влади в Парижі і не в його силі щонебудь міняти. Система Суспільної Служби буде впроваджена на всій території французької окупаційної зони Австрії й Німеччини, наразі починають від Форарльбергу, бо це країна мала, чужинецький елемент у ній уже закінчив флюктуацію, до кінця року Суспільна Служба переведе свій експеримент тут.

Це не лежало в інтересі нічийому, жодної національної групи. Всі ми якось перейшли першу стадію непевності й організаційної нестійкості, сяк-так оформилися й клепали свою біду, як хто міг. Щоправда, нам українцям було найтяжче, ми мусіли відбивати удари з усіх сторін: французької, австрійської, польської і московської. Одного дня хотіла мені австрійська поліція відобрати виказку представника українців у Дорнбірні, справа пішла до Військового Правління і виказку оборонив я тільки тому, що там не було ані слова згадки про Комітет, тільки заподано мене, як представника українців. Але латвійській делегатці виказку поліція таки відобрала. З усіх усюдів ішли натяки на ліквідацію нашої організації. Військовий губернатор радив мені напівприватно не маніфестувати нашої діяльності, зняти вивіску з Комітету, не тримати там жодних паперів, скоротити дижури тільки до двох годин, не робити ніяких публічних виступів і не давати жодних оголошень аж до виїзду большевицької ренатріяційної місії. Отже, непевність над

нашими головами висіла повсякчас і ми до неї звикли. Але всі інші жили в спокої і в безпеці, тому розв'язання всіх Комітетів, не тільки українського, було для них дійсно величезною несподіванкою.

З цього обороту справи задоволені були тільки одні москалі. Ввесь час конференції Мамонтов і Войцеховський — як це потім вийшло на яву, вони були проєктодавцями першого статуту Суспільної Служби — тихо сиділи, тільки посміхалися ехидно. Коли прийшла на них черга говорити, сказали коротко, що таку форму організації чужинців вважають доцільною, підчиняються їй і достосуються до бажання французької влади. Щойно пізніше дійшло до нашого відома, що вся ця справа вийшла з московської ініціативи.

З одної сторони їх було замало, щоб створити власний Комітет, могли рахувати тільки на старих емігрантів і на дуже невелике число нових. Бо москалі, що не хотіли вертатися, — або порозбігалися кудись по дірах, або старалися подаватися за поляків, балтійців чи українців. З другої сторони лякалися вони зав'язати Комітет — не без того, що може й французи їм те відраджували — щоб не дражнити большевиків. Увесь час шукали вони спосіб замаскувати своє існування якоюсь загальною фірмою. Спершу творили табори праці, як у Тізіс, але ніхто не захотів іти під московську команду і з того вийшов пшик. Де не взявся потім Червоний Хрест для Бездержавних, що в ньому москалі першу дудку грали. І з нього вийшло фіяско. Тепер вийшли з Суспільною Службою, при чому без ніякого сумніву мусіли їм помагати своїми впливами їхні земляки у Франції.

Інші національності до цього часу мало цікавилися москалями. Тепер дістали ми союзників у протимосковському фронті, бо коли вийшло наверх, що за ліквідацією національних Комітетів і пере-

творення їх у Суспільну Службу криється московська рука, посилилася ненависть проти москалів і довгий час мусіли вони триматися тільки французькою ласкою.

Ставлю запит Жерфаньйонові: які національні групи будуть належати до Суспільної Служби.

— Естонці, латвійці, литовці, мадяри, поляки, румуни, югославці, бездержавні української мови і бездержавні московської мови.

Віддыхаю. Я лякався, що при тій нагоді реорганізації національних представництв нас просто перекреслять.

Читають статут. Рятуюмо, що вдасться і добиємося засадничої зміни: національні делегати будуть мати право безпосереднього контакту з окупаційною й австрійською владою в справах своїх земляків.

— Не так воно вже і зле — думаю собі, — коли збережена наша окремішність від поляків і москалів, маємо таке саме представництво і такий правний статус, як усі інші національні групи, можемо відбувати збори, під претекстом мужів довір'я та їхніх канцелярій можна буде якось зберегти місцеві Комітети. “Лиш гляди, та мудрий будь”, казав Лис Микита. Воно, правду сказавши, чи й не краще так, бо розвіває марево вічної загрози існування. Тепер тільки треба знайти способи акомоданції нашого життя до нових форм.

Ще є час. До кінця вересня все залишиться по-старому, а скільки то вже проєктів на моїх очах родилися і на моїх очах упали?

Українці прийняли вістку про скасування Комітетів з жалем, але без паніки. Поки інші національні групи пробували ще різними способами, всякими інтервенціями і протекціями затримати давній стан, ми справу в себе розв'язали відразу, до трьох днів після конференції в Жерфаньйона. На

спільному засіданні Крайової Управи і Крайової Ради, 12 вересня, зреферував я вислід конференції і склав з того письмовий звіт до протоколу. Вибрано мене делегатом до Суспільної Служби, моїм заступником Блавацького і секретарем Богдана Томкова. З цього вибору списали ми протокол у французькій мові. Залишили цілу нашу організаційну схему такою, як було досі, змінили тільки назву. Замість “Українського Крайового Комітету в Форарльбергу” почала діяти “Делегатура Бездержавників Української Мови в Суспільній Службі Переселенців у Форарльбергу”. На місце Місцевих Комітетів прийшли “Мужі Довір'я Українського Делегата в Суспільній Службі Переселенців”. Замість дотеперішніх Крайової Управи і Крайової Ради прийшло щось у роді прибічної ради, а саме щотижня відбувалися збори Мужів Довір'я. Збережено дотеперішній принцип виборності, вся діяльність продовжувалася далі, тільки під іншою вивіскою.

За кілька місяців праці наші Комітети дійшли вже до маєтку: радіо-апарати, ровери, канцелярійне устаткування, машини до писання. Зібране разом це представляло доволі велику вартість, інвентура за урядовими цінами дала суму понад 10.000 німецьких марок. Крім того, в касі були готові гроші з членських внесків та різних оплат. Був ляк, що все це пропаде, піде на Суспільну Службу. Касу ми зліквідували відразу: половина пішла на допомогу для старих, немічних і хворих та для багатодітних родин, другу половину виплачено в формі ремунерації тим членам Місцевих Комітетів, що безплатно й безперебійно від самого початку працювали в нашій організаційній системі. Рухомий інвентар переписано формально на “Братство св. Андрея”, про яке буде мова далі. Заклучено з ним умову, що коли б відродилася можливість самостійної

української організації, ці речі будуть передані до її диспозиції.

Для мене схвалено генеральну лінію на основні Загальні Збори Суспільної Служби: 1. не допусти-

**Президія Суспільної Служби Переселенців і Об'єднання
Українців у Тиролю й Форарльбергу — Відділ Форарльберг,
після мого виїзду з Форарльбергу. Зліва до права: суддя Петро
Криштофович — Секретар, д-р Володимир Білинський — Голова
Української Делегатури до Суспільної Служби, дир. Іван Білоус
— Голова, Онуфрій Максимів — Секретар Об'єднання,
Відділ Форарльберг.**

(З фотозбірки Онуфрія Максимова)

ти до головства москалів, 2. здобути секретарство для українців, покликаючися на їхню чисельність і добру організацію, 3. з трьох плянованих відділів Суспільної Служби, що мали бути організовані в Брегенці, Фельдкірху і Блюденці, один, себто головство в ньому, застерегти для українців.

Аж дивно, як швидко й реально вирішено в нас ці справи, в той час як інші Комітети, головню балтійці, ще довго борсалися, обвинувачуючи своїх провідників у тому, що не допильнували справи завчасу. Грунтовно змінили своїх представників і на національних Делегатів до Суспільної Служби висунули зовсім інших людей.

Ось так народилася Суспільна Служба. За повитуху їй була спершу неохота, а потім недовір'я. Тільки москалі поставилися за нею, одверто, а далі поляки й серби, всі інші вважали, що це замаскована форма ліквідації нашого внутрішнього автономного життя.

Коли ми зійшлися на перше наше засідання в льокалі Польського Комітету, застали там Жерфаньйона й Берtrandі. Приміщення польського Комітету не дуже надавалося на засідання. Ані положене краще від інших, ані в середині нічим надзвичайним не відрізнялося, але скоро після перших слів відкриття зрозуміли ми, чому ми зійшлися тут, а не в іншому місці.

Жерфаньйон привітав нас, ще раз коротко представив мету нашої організації і заохотив, щоб ми ставилися до неї з довір'ям і з серцем, не тільки в нашому власному інтересі, але в інтересі всіх переміщених осіб. Бо якщо цей експеримент удасться в Форарльбергу, то вслід за тим ця форма організації буде поширена не тільки на французьку зону окупації в Австрії й Німеччині, є надія, що перекинеться вона на всі інші окупаційні зони. Покищо дотепер ніхто з іншою ініціативою не вийшов. Французькій владі, як ініціаторові того проекту, дуже залежить на його успіхові, і вона сподівається співпраці з нашої сторони та обіцяє іти нам на руку де і як це тільки буде можливо. Зокрема це дуже лежить на серці йому самому, Жерфаньйонові. Він прекрасно вчувається в наше положення, сам

довгий час перебував у німецькому полоні за першої і другої світової війни, здалеку від своїх рідних, на чужій землі.

Провід передав у руки представника поляків, Маковського, як господаря домівки. Нашим завданням тепер — вибрати Президію, себто Голову і Секретаря. При тому дав посередніми шляхами зрозуміти, що французька влада бажала б собі, щоб до Президії вибрано представника альянтських націй.

Тут счинився шум. Кого французька влада вважає за “*nation alliée*” а кого за “*nation ennemie*”? Обидва французи старалися оперувати натяками. Їхнім речником став москаль Войцеховський. Справа проста: хто боровся по боці альянтів в останній війні, той був їхнім союзником, хто боровся по німецькій стороні — той за союзника вважатися не може. Поміж нами є тільки представники двох народів, що боролися разом з альянтами, а це поляки та серби. Тому для нас властиво нема іншого вибору, як вибрати одного на Голову, а другого на Секретаря. Від себе він ставить формальне внесення, щоб Головою вибрано поляка Маковського, а Секретарем серба д-ра Станковича.

Без ніякого сумніву ціла справа була заплянована та обговорена втрійку поміж тими людьми за відомом і може за згодою обидвох французьких старшин. Та вони вели себе дуже коректно і видно було, що ця справа для них неприємна. Вони хотіли б вирішити її так, як було запропоновано, бо мабуть у тому заангажувалися й інакше рішення було б порушенням їхнього престижу, але з другої сторони ані не хотіли насилля над нами, ані не сподівалися більшого спротиву, що їх заскочив.

А тим часом спротив був дуже великий. Естонець, д-р Кірсімегі, запротестував перший проти поділу на альянтів і ворогів. Поминаючи те, що цей поділ не має дійсної підстави, тепер не той час, щоб

його підкреслювати. Війна закінчилася і треба дивитися наперед, а не назад, думаючи воєнними категоріями ворогів і союзників, переможців і переможених.

Всі балтійці ішли одностайним бльоком, відбували спільно свої наради і кожне їхнє внесення мало за собою негайно три голоси, а за висказом кожного з них заявлялися негайно обидва інші.

Прийшла черга і на мене. Положення українців було дуже війняткове і може найтяжче з усіх. Ми не могли нічого зискати одвертою опозицією, натомість могли багато досягнути дипломатією. На жаль я ніколи не працював на таких ділянках, де можна б розвивати дипломатію. Полею мого діяння була безпосередня політична чи бойова акція в підпіллі, де нічого не завивалося в папір, а рубалося просто з моста. Але тут не могли ми собі дозволити на ворожнечу до когонебудь, а з другого боку ситуація загострилася так, що в повітрі неначе висіло большевицьке “хто не за нами — той проти нас”.

Стараюся говорити спокійно й речево, намагаючися виходити з фактичного та юридичного стану, що витворився після війни. Поділ на альянтів і не-альянтів (не можна сказати ворогів, бо могли бути й такі, що не мали нагоди боротися по нічиюму боці) не тільки кривдить з морального, але і недоцільний з практичного боку. Як можна буде в той спосіб викресати в нас духа співпраці, коли одних з нас відразу висувають на упривілейовані позиції, а других плямують? А навіть з юридичного боку справа дуже сумнівна. Фактично проти альянтів боролися тільки одні мадяри, що мають тут свого делегата, і румуни, що заступлені обсерватором. Але тепер знаємо, що симпатії їхніх народів стояли по стороні альянтів, тільки тодішній склад їхніх урядів і німецькі погрози змусили їх до вій-

ни. Про те можуть посвідчити поляки, що відступали через Румунію або індивідуально тікали через Мадярщину.

Ніхто з інших заступлених тут народів не підносив зброї проти альянтів, навпаки, всі вони організували чинний спротив проти німецької окупації і багато через те потерпіли. Важне також і те, що ми, народи центральної й східної Європи, мусимо робити поділ між альянтами з останньої війни. В той час, як супроти західних альянтів у нас тільки симпатії і приязнь, так з другої сторони ми ніколи не можемо поставити на одній стопі з ними ССРСР, помимо того, що він формально теж був "союзником". Але рівночасно він був агресором супроти наших країн і нашим людським правом та патріотичним обов'язком було проти нього боронитися. Якщо деякі народи боролися проти ССРСР, то цього не можна і не треба ідентифікувати з ворожою поставою проти західних альянтів. Я, а без сумніву й інші приявні тут панове, можемо дати докази на те, що як тільки наші земляки знайшлися в можливості контакту з західними альянтами — переходили на їхній бік і боролися проти гітлерівської Німеччини.

Ми можемо вибирати пп. Маковського і д-ра Станковича не тому, щоб за ними був привілей альянтів, а за нами клеймо ворогів, але тому, що напр. вони, як індивіди, мають більше довір'я в французької влади і краще зможуть заступати наші інтереси, або тому, що вони своїми якостями і здібностями надавалися б ліпше від інших на ті пости.

Французи уважно прислухувалися до тих виводів і робили собі нотатки. Їхня повага до нашої національної групи зростала після кожного чергового засідання. Ми часто мусіли бути в опозиції, але ніколи її не маніфестували. А коли виступали, то завжди з доказовими матеріялами і цифровими дани-

ми. Натомість балтійці прийняли тактику галасливої опозиції. Трудно сказати, чи це було краще. Може для них, та не для нас.

Прийшло голосування. На внесення балтійців — тайне. Було більше як певне, що Головою виберуть поляка Маковського. Я шепнув своєму балтійському сусідові, щоб ми дали порожні картки. Тоді буде він вибраний тільки половиною голосів, навіть не більшістю. Це французів задовольнить, але водночас насторожить, що їхній кандидат не має симпатій. Віддаємо картки, підраховують голоси — сім за Маковським, одна біла. Моя. Я це собі затамив.

Біля вибору Секретаря склалася ціла буча. Станковіча не хотіли балтійці за ніяку ціну. Висунули свого кандидата, д-ра Баліунаса, доцента ковенського університету, вищого від мене на голову колоса. Хтось несміло кинув і моє назвище. Я не мав ніяких шансів, не як особа, тільки як представник українців. Хто хотівби голосувати за нами? Поляк, москаль, мадяр і пізніше румун — представники ворожих нам націй з територіяльними зазіханнями в нашу сторону. Балтійці — сильний бльок 40% всіх голосів — пильнували своїх інтересів. В такій ситуації можна було тільки посміхатися, коли на засіданні Крайової Управи схвалювали мені доручення обов'язково подбати місце для українців у Президії.

Перше голосування дає рівний вислід: три за Станковічем, три за Баліунасом. Обраховую, що за першим голосували поляк, мадяр і москаль, за другим естонець, латвієць і я. За першим разом обидва кандидати стрималися від голосування. Голосують удруге. Чотири на чотири, значить обидва кандидати голосували за собою. Не можна вийти з імпасу. Перепалка поміж Баліунасом і Станковічем. Голосуємо втретє — знову рівна кількість голосів.

Тоді Жерфаньйон інтерпретує одну з постанов статуту так, що в разі рівності переважає голос Голови і Маковський заявляється за Станковічем.

Чотири місяці Маковський і Станковіч вели політику помсти супроти балтійців за ці вибори. Та нічого на тому не виграли, бо згодом перший усту-

**Група українців перед будинком Суспільної Служби
Переселенців у Бремені.**

(З фотозбірки дир. Івана Білоуса)

пив, другого арештували за коляборацію і Баліунас таки став секретарем та залишився ним до кінця.

Маковський, здається урядовець Каси Хворих у Польщі чи якийсь інший провінційний урядничина, був живим прикладом пересічності. Це було абсолютне зеро, що навіть не вмів вести засідання. Всю роботу в поляків і в нього, як у Голови Суспільної Служби, вела жвавенька секретарка, гарна на вроду і зручна з постави, добре вміла по-французьки й скрізь потрапила протиснутися. Я був увесь час певний, що це полька, аж перед самим виїздом з

Форарльбергу призналася вона комусь з наших, що вона українського роду.

Зате Станковіч, це була вперта і мстива натура. Був це серб, прихильник короля Петра і тому не репатріювався. Перед війною був адвокатом у малому містечку, а властивим його і головним зайняттям — писав казки для дітей. Сербів у Форарльбергу малувато, велика більшість югославської групи складалася з хорватів, що лякалися Тіта й сиділи на еміграції. Тих кілька сербів узяли в свої руки репрезентацію всієї “югославської” групи й немилосердно експлуатували хорватів.

Статут Суспільної Служби говорив тільки про правно-організаційні її основи. Змістом праці не займався, ми мали це устійнити самі на черговому засіданні за тиждень. Бо рішено, що пленарні засідання будемо відбувати кожного тижня і що на них будуть приявні Жерфаньйон та Бертранді.

Цей перший тиждень пішов на організацію нашої Делегатури. Тому, що дир. Блавацький почав лагодитися до виїзду в Баварію, моїм заступником обрано д-ра Теодора Михайлівського, колишнього суддю і потім адвоката. На жаль, він зовсім не знав французької мови і не надто добре надавався до праці. Я хотів будувати нашу Делегатуру на принципі справності й діловости в праці, а мені в той час пробували накинати принцип персональної політики.

Були різні групи, щоправда неполітичні, що хотіли мати забезпечення своїх інтересів близькими до себе людьми. Першим вислідом того було висунення д-ра Михайлівського на мого заступника. Він мав якісь близькі зв'язки з давнім Головою Комітету, Василем Болюхом, і я не міг позбутися враження, що його постава до мене не зовсім щира. Це враження скріпилося ще більше, коли доведено мені до відома його жалі на якихсь зборах, що якби

Головою замість мене був Болюх, тоді ми мали б місце в Президії Суспільної Служби, бо його кандидатура, як "колишнього посла" була б дуже сильна. Комплекс посольського мандату з польської ласки дуже поволі вітрів з галицьких голов. Все це я пускав попри вуха, бо й що ж було робити?

Але в дальшій будові Делегатури треба вже було скінчити з виборністю, що давала випадкових людей. Тут мала йти праця і відповідальність, а не мітінги й інтриги.

Найперше потрібно секретаря. Зо свічкою в руках шукали б ви поміж українцями людини, що знала б перфектно французьку й німецьку мови. Голові вистачало знання на стільки, щоб міг висловитися, але секретар мусів знати досконало, він відповідав за те, що залишалося на письмі. Хтось порадив мені одного буковинця, Петра Криштофовича. Це була дуже здібна людина, як показалося, колись, у своїй молодості належав до ОУН і брав участь у редакційній колегії нашого видавництва на Буковині. В університеті, крім права, студював теж мови, знав дуже добре мову німецьку, добре французьку і трохи англійську. Жив у Брегенці, але тримався осторонь від українців, принаймні до часу розвалу Німеччини. Належав до людей, що прийняли німецьке громадянство, навіть якийсь час був суддею у Бреславі чи десь біля Бреславу, а потім утік до Брегенцу. Тепер, по війні, брали йому за зле його німецьке громадянство.

Одначе не слід було дивитися надто ригористично на цю справу. В кожному випадку ліпше підступати дуже індивідуально. Коли большевики ненадійним наскоком забрали Бесарабію і Буковину, для багатьох самотнім способом рятунку було виїхати на захід за допомогою німецької комісії, що репатріювала німецьких колоністів, а при тому перепачковувала багато не-німців. Декуди таких лю-

дсй брали без ніяких зобов'язань, але часом казали деклярувати себе німцями не тільки формально до репатріаційних актів, а таки справді. Рятуючи свою шкуру, люди не думали тоді про наслідки, може навіть це декому імпонувало, а може й надіялися на користі й на привілеї. Неодин мусів опісля платити військовою службою на фронті.

Коли я ще сяк-так міг зрозуміти людей, що брали німецьке громадянство — їхня назва була “райхсдойчі” — то вже ніяк не знаходив оправдання для тих, що громадянства не мали, тільки деклярували себе до кровного й національного зв'язку з німцями. Їхня назва — “фольксдойчі”. На щастя таких було мало серед українців, тут перед вели поляки.

Дивний це нарід, поляки. Побіч випадків безприкладного героїства, патріотизму й самопосвяти, аж кишить там від падлюк, що їм рівних годі в цілому світі знайти. Сюди найперше зараховувалися польські “фольксдойчі”.

Але чому можна бути “райхсдойчем” директорі Ревізійного Союзу Кооператив у Львові та колишньому директорі Центросоюзу, що не тратили через те лиця в своїй суспільності, а не можна того самого Криштофовичеві? Всі ті міркування я відкинув, Криштофовича взяв і ніколи того не пожалував. Свої обов'язки весь час виконував він сумлінно, супроти мене був лояльний і дисциплінований, багато успіхів нашої Делегатури мусимо завдячувати його солідності в праці. Мав тільки одну хибу — з-горда ставився до людей. Зате його не один на перехід не міг стерпіти. Та це вже така його персональна риса була, навіть в приватному житті. Немало прийшлося мені нарікань на нього почути, снувалися різні інтриги, щоб його викинути з Делегатури, та я давав йому підтримку до кінця і може він, свідомий тої підтримки, не поступався людям. Але працю можна було поставити не на

особистих симпатіях, тільки на солідності й обов'язковості.

Дуже добре доповнявся з Криштофовичем урядовець нашої Делегатури, Онуфрій Максимів. З натури лагідний і згідливий, як не можна краще ладнав усі персональні зв'язки, вислухував жалі і взагалі був для нас необхідною людиною. Націоналіст від ранньої молодости, точний та обов'язковий у праці, був людиною, що на неї можна сполгатися. Я знав його ще з тюремних часів, потім ми разом працювали у львівському Центросоюзі, а й за воєнних часів зустрічалися.

При допомозі тих двох друзів поставили ми внутрішнє урядування в наших Делегатурі найкраще з усіх. Сумніваюся, чи без їхньої відданої співпраці потрапив би я витримати самий і втримати тим нашу національну групи в рамках Суспільної Служби в тих перших тижнях неустабілізованости й часто просто нагінки на українців та скритих і одвертих атак на наше самостійне діяння. Пізніше інші Делегатури прислали до нас своїх урядовців учитися в друзів Максимовича і Криштофовича і взагалі витворилася така опінія, що в українців є розв'язка на кожне питання, на кожну справу в них порада, і нема то, як в українців!

На чергове засідання Суспільної Служби, що відбулося вже в бюрі Жерфаньйона, прийшов я з проектом пляну праці, виготовленим у французькій мові, по одному примірникові на кожного з приявних. Це вже праця Криштофовича, його переклад на французьку мову, його машинопис.

Мій проєкт тоді впав. Прийнято дуже примітивний спосіб діяння, розділивши поміж Делегатів різні ділянки праці, але пізніше таки до нього повернено і ще перед моїм виїздом з Форарльбергу виготовив я внутрішній правильник Суспільної Служби, його передискутовано і прийнято і він обов'я-

зував потім у всіх французьких Суспільних Службах.

Завдяки добрій праці Максимова і Криштофовича я міг прийти на кожне засідання з точними даними, що відносилися до нашого життя. В той час, як для інших Делегатур залишали тиждень чи і більше часу на виготовлення різних списків і статистик, я відразу міг сягнути до течки і витягнути, що потрібно, з даними, перевіреними по кінець останнього тижня, все на двох мовах — французькій і німецькій — та в кількох примірниках. У нас велася надзвичайно точна статистика членів по групах віку, професіях, різних спеціальних умінь, працюючих, студіюючих і т. д. Ми мали розпрацьовані різні еляборати й проекти, напр. відношення до австрійських урядів, шкільні й культурні справи, різні пекучі економічні проблеми. Все те обговорювали ми на наших тижневих засіданнях з Мужами Довір'я, підпирали всіми можливими доказами й матеріялами, що їх можна було на місцях зібрати. В деяких справах ми були краще поінформовані, як самі французи, що мали до диспозиції свій окупаційний і австрійський апарат.

Як я вже зазначував, респект французів до нас зростав, ми кілька разів дістали прилюдну похвалу на засіданнях, до нас спрямовували інших делегатів за інформаціями і ставили за зразок. Зайво казати, як приємно і гордо в такій ситуації репрезентувати свій нарід, хочби й на такому скромному форумі. Я переконався тоді і не змінив тої думки до сьогодні, що в світі дуже багато значать добрі зв'язки, персональні знайомства, дипломатична зручність, часом хитрість і впертість. Але підставою вироблення собі імені в світі на довшу мету та оборони через те української національної справи була, є і буде солідна праця. Тільки вона дає тривкі успіхи, незалежні від хвилевої кон'юнктури.

Функції поміж Делегатів розділено так:

Голова — поляк Маковський

Секретар — серб д-р Станкович

Харчі — москаль Войцеховський

Одяг — маляр, якийсь барон, не пам'ятаю

назвища

Культура — литовець, д-р Баліунас

Мешкання і паливо — українець, — я

Здоров'я — естонець, д-р Кірсімегі.

Без приділу залишилися латвійський Делегат Прієдітіс і румунський, якийсь капітан маринарки, дуже несимпатична людина і великий шовініст.

Пізніше зайшли в тому деякі зміни. Д-р Станкович став заступником усіх тих чужинців, що не мали окремих делегатур, а крім того добровільно взяв на себе правні справи. Та не міг їм дати ради, частинно тому, що справді його становище секретаря дуже його вичерпувало, а в дечому таки мало розумівся. Тому правні справи передано мені, зате відтяжено мене в іншому, бо мешканеві справи перебрав латвійський делегат.

З правовими справами було немало мороки. Власне це було подумано так, що Суспільна Служба мала бути неначе однією великою адвокатською канцелярією для переміщених осіб усіх національностей. Хотіли мені оплатити спеціального секретаря, щоб я тим повністю займався, при французькій гарантії доступу до всіх урядів і судів. Хто знає, чи це пізніше не було б і з матеріальною користю для мене. Але на перший початок я фізично не мав на те часу.

На мою пропозицію вирішено справи так, що кожен національний делегат займається справами своїх членів, інтервенціями, допомогою і т. д. В деяких засадничих справах в імені цілої Суспільної Служби інтервеніює секретар. В судових і карних справах заінтересовані мусять користати з профе-

сійної поради австрійських адвокатів. До мене належить теоретичне обґрунтування різних юридичних питань і правні інтервенції в принципових справах, що відносяться до всіх переміщених осіб, чи то в питаннях їхнього правового статусу чи то в цивільно-маєткових справах. Ця розв'язка вдовольняла всіх і була на руку делегатам, поширювала їхні права в порівнянні з первісним проектом, коли право інтервенції було застережене тільки для Президії Суспільної Служби.

За весь час я мав тільки одну поважнішу справу і її мені вдалося оборонити. Я вже згадував, що мадяри навезли безліч усякого майна. Їм було це легко, бо вони сусідували з Австрією, тікали найпізніше з усіх і як-не-як уважалися німецькими союзниками. Тепер Головна Військова Квартира видала якийсь розпорядок про реєстрацію і частинну конфіскацію майна громадян ворожих держав закордоном. Сюди зараховано мадярів, а що майже кожен з них мав чи авто, або навіть і кілька, чи воза з кінями, а дехто розмонтував цілі фабрички й верстати і пробував їх тепер пускати в рух — знайшлися охочі заробити на тому і конфіскували їм маєток, покликуючися на той розпорядок. Багато залежало від самоволі місцевих французьких органів.

Немало я намовозився в тій справі: не знати було, від чого починати, ніхто ані не знав точних розпорядків і законів, ані не було до них доступу. Дуже часто першою й останньою інстанцією був французький старшина, що виконував розпорядок конфіскації. Випадково попав мені в руки текст французького розпорядку, що звільняв з-під конфіскації приватне майно громадян т. зв. сателітів, накладаючи тільки обов'язок реєстрації. Цей розпорядок відносився лише до корінної Франції і не мав правної сили на окупованих територіях, та все таки був це французький закон і, мавши його в ру-

ках, можна було інтервенювати. Таким чином урятував я доволі багато приватного мадярського майна, але цікаво, що не то що ні один мадяр не почувся.

Управа і Мужі Довір'я Української Делегатури Суспільної Служби Переселенців у Форарльбергу (в пізнішому періоді). Стоять зліва до права: Володимир Біловус, Онуфрій Максимів — Секретар, Михайло Гої, Євген Гоїв, Шкварок. Сидять зліва до права: Мошинський, Володимир Михайлів, Юлія Білецька, Володимир Білінський — Голова, Іван Білоус — Заступник Голови, Володимир Рудницький.

(З фотозбірки дир. Івана Білоуса)

вався до обов'язку дати якусь винагороду — не мені особисто, тільки для нашої Делегатури — але навіть подякувати не прийшов. Тільки й користи було, що д-р Станкович зробив зворот у відношенні до нас, приязніше ставився до українців — це ж для нього виручка.

На приміщення призначено нам барак давнього військового санітарного уряду в Брегенці. Кожна Делегатура дістала по одній кімнаті, нам припало нещасливе число 13. Окремі кімнати мали члени Президії. Крім того влаштовано медичну амбуляторію, кожную групу обслуговували свої лікарі, якщо в неї були. Про здоров'я наших членів дбав д-р Ярослав Миндюк, наш член-націоналіст, що приїздив туди два рази на тиждень з Блюденцу, а крім того з поблизького Люстенав доскакував д-р Лисяк. Пізніше, вже по моєму виїзді з Форарльбергу, дістали ми на постійне д-ра Андрія Козака з Грацу, теж нашого друга-націоналіста.

Лікарським відділом завідував естонець д-р Кірсімегі, що постійно мав конфлікти з Президією. Ті не могли йому забути його акції в часі конститування Президії. Ми тайком підтримували д-ра Кірсімегі і він за те нам віддячувався. Треба признати, що вкладав він дуже багато серця в організацію медичної допомоги і тільки його впертості й завзятості слід завдячувати проломлення спротиву австрійської Лікарської Палати, якій дуже непонутру була наша амбулаторія, — австрійські лікарі тратили пацієнтів. Також його невпинним трудам завдячували ми те, що аптеки почали приймати рецепти наших лікарів, якщо вони ординували в Суспільній Службі і виставляли рецепти на офіційних друках.

Рівночасно з організацією централі Суспільної Служби ішла її розбудова в терені. Передбачені були три повітові Делегатури: в Блюденцу, Фельдкірху й Брегенцу. Потім доскочила ще Делегатура в Дорнбірні. Наші вороги присяглися, щоб не допустити українців до впливу в ніякій з них. Поділ голосів був такий, що три балтійці з українцем давали якраз половину. Пізніше, коли прийшов ще румунський Делегат, ми не могли рахувати на нія-

кий виграш одвертим наступом. Коли рішалася справа Делегатур, конечно хотіли віддати Фельдкірх мадярам. Два рази було голосування і давало вислід чотири на чотири. Поляки мали головуство, серби — секретарство, литовцям призначено Блюденц, естонцям Брегенц.

Я зложив декларацію, що нам належиться Фельдкірх по всій справедливості: ми настільки чисельна група, що творимо майже 50% усіх переміщених осіб у Форарльбергу (на той час це вже було перебільшення, але ніхто ще не міг цього контролювати) і ми не дамо зіштовхнути себе на сірий кінець. Досі ми трималися засади лояльної співпраці, але коли хочуть нас мати в опозиції — будуть мати, а тоді побачимо, чия візьме, коли проти існуючої персональної політики поставить себе половина всіх членів Суспільної Служби. Після того поляк Маковські дав свій рішальний голос Президента в нашу користь.

І щойно тепер зачався правдивий клопіт: де взяти людину, що вміла б добре говорити обидвома мовами, мала б організаторський хист і потрапила б з'єднати собі повагу? Делегатури мали почати діяти вже 1 жовтня і до того часу необхідно знайти кандидата, дістати на нього апробату і впровадити в роботу. Перед тим він мусів перейти подвійний іспит: раз у централі Суспільної Служби, другий раз у Військовому Правлінні.

А ми — неначе велика бестія без язика. Дві тисячі українців жили ще в Форарльбергу і годі знайти тих, що говорять по-французьки. Були два кандидати в містечку Ранквайль, домені нашого друга Богдана Зорича, обидва буковинці. Перший з них, Олександр Соколишин, може був би добрий. Була це освічена людина, гарної постави і гладкої поведінки, французькою мовою володів можливо. Але відмовився, лякався доносів за те, що користав з

німецької комісії при переселенні чи з якоїсь іншої подібної причини. Другий — інж. Турушанко — не підходив на те становище. Була це дуже культурна й інтелігентна людина, але мало енергійна, противники його задзьобали б, а вони ж тільки ждали на те, щоб нашому Делегатові поховзнулась нога. Він мабуть і сам це розумів, не дуже піддавався намовам. З браку іншого мусіли б ми взяти його і коли ми потім знайшли властиву людину, він мабуть чув жаль, що так довго його намовляли і коли він уже був готовий узяти на себе той обов'язок — заміняли на другого.

З прикрого положення вирятував мене наш Муж Довір'я на Фельдкірх, адвокат Шлапак. Порадив мені свого знайомого зо Станиславова, абсолювента Вищої Торговельної Школи у Львові, Євгена Орищука, що жив тоді в лагері УНРРА в Куфштайні. Я викликав його листовно на стрічу в Форарльбергу. Був це молодий хлопець, але виглядав на певного себе й енергійного. Французьку мову знав трохи, це вистачало на початок, сподівався скоро виправити її в щоденному контакті з французами. Зараз того самого дня взяв я його на засідання централі Суспільної Служби, враження зробив він незле, тоді його затвердили й занесли це до протоколу.

Делегатура Суспільної Служби в Фельдкірху дістала зовсім український характер. Орищук організував її добре і не дав себе збити з пантелику. З хвилиною, як перебрав він свій пост, кінчалася над ним моя юрисдикція. То значить, як громадянин-українець був він членом нашої національної групи, мав такі ж самі права й обов'язки, як усі інші, і підлягав мені, як Делегатові української національної групи. Але за свою діяльність на пості Голови Делегатури в Фельдкірху був відповідальний тільки перед Президією Суспільної Служби.

Пробували йому підставляти ногу, та оборонявся він зручно, а з нашою групою співпрацював лояльно і я не міг ані тепер не можу піднести проти нього ніякого заміту. Підкреслюю це тому, що після мого виїзду висунули проти нього якісь обвинувачення, мені ближче невідомі, і він свій пост Делегата на Фельдкірх покинув. Але в тому часі своє діло виконував він добре: зорганізував і пустив у рух Делегатуру, міцно тримав у жмені інші національні групи, а зокрема свого контркандидата-мадяра, зумів налагодити і тримати зв'язки з французькими чинниками. Його мусіли шанувати, а через те шанували й українців. Я був радий і гордий, що між собою могли ми знайти таких людей.

Старався я йому помагати радою, заходив кілька разів і до приватного мешкання і до бюро. Делегатура була у зразковому порядку. Дуже доброго співпрацівника мав він в особі лікаря д-ра Курганського, з яким читачі знайомі вже з попередніх сторінок. Д-р Курганський поставив лікарську допомогу майже без жодних засобів, користуючися тільки власними лікарськими інструментами та кількох інших лікарів-утікачів. Дістав на ту ціль невеличкий домок — а була це нелегка справа! — і там влаштовано лікарню. Три кімнати з ліками для пацієнтів, дижурна кімната для лікаря, прийомна з медсестрою, операційна кімната. Все свіже, чистеньке, аж приємно поглянути. Здається мені, що українські лікарі скрізь у світі приносили славу своєму народові й мусіли знайти признання в чужинців, хіба, що мали до діла з заздрими за свої матеріяльні користі колегами по фаху.

Де я тільки не бував — а пройшов я світа чимало — і де тільки не зустрів українського лікаря, скрізь бачив порядок, систематичність, любов до свого діла, виrozumілість до пацієнтів і професійну чесність. Пригадую собі ще в Галичині, їхав я з од-

ним німецьким достойником попри Медичний Інститут при Пекарській вулиці у Львові. Подвір'я роїлося від студенток і студентів, з книжками і скриптами в руках. Все молоді, дуже молоді люди, але на їхніх обличчях відчувалася серйозність, неначе в передчутті великої відповідальності, що їм лагодяться взяти на свої плечі. Відчув це й німець і я запам'ятав собі його слова: "Ihre Landsleute scheinen eine gewisse Vorliebe zur Medizin zu haben. Und das ist das Gebit, auf dem sie wirklich etwas leisten."²⁾ Нелегко було в тих часах почути похвалу від німця, переповненого почуттям вищости супроти слов'янських унтерменшів. Коли ж я бачив пізніше, як до наших лікарів у Брегенці йшли чужинці радше, як до своїх, як ось тут у Фельдкірху з нічого пущено в рух зразкову лічницю, як нашого лікаря, д-ра Миндюка, запросили поляки переводити щеплення в своїх таборах, я відчував гордість зо свого народу, репрезентованого перед чужинцями нашими лікарями, неначе дипломатичними представниками.

Дуже стала нам Суспільна Служба в пригоді в часі валютної реформи в Австрії. Восени 1945 року Австрія вернулася до передвоєнної шілінгової валюти. Цивільні особи могли виміняти не більше як сто німецьких марок одноразово, решту мусіли зложити в банках і ждати, доки австрійський уряд не видасть дальших розпорядків. Тільки в дуже вийняткових випадках — хвороба, старість і т. п. — можна було за спеціальним проханням дістати дозвіл на періодичну зміну zdeпонованих уже в банку грошей невеликими кількостями.

Для чужинців це була катастрофа. Навезли з собою марок, як сміття, просто дивно, звідкіля їх

²⁾ Ваші земляки мають мабуть замилювання до медицини. І це ділянка, в якій справді вони себе добре виявляють.

стільки набрали. Тому й ніхто не хотів іти до праці і не потребував її. Більшість жила з капіталу, чи то привезеного з краю чи заробленого на чорній торгівлі. Виміна валюти поставила перед них питання, з чого жити тим людям, що за рік чи півтора проїли свої харчеві резерви, що не вміли вести чорної торгівлі і не мали надії заробити на прожиток якоюсь працею.

Спекулянти і тут знайшли свій елемент. Масово скуповували марки за безцін і возили їх до Мюнхену чи в інші міста Німеччини. Там вимінювали їх на доляри, доляри в Австрії продавали за шілінги, за них знову скуповували марки і т. д. Були випадки, що люди продовж двох тижнів зробили маєток, обернувши кілька разів туди й назад. Це були справжні гієни, що їхньою жертвою падали найчастіше свої люди, українці. Один з них набрав і мене, продавши мені й дружині наче б то швейцарські годинники, узявши в нас останні гроші за нікуди негодяще барахло. Тільки через те, що я мав до нього довір'я, як до одного з наших друзів.

За допомогою Суспільної Служби вдалося то тут, то там декому добитися додаткової виміни, а крім того виборено, що гроші, власність Делегатур, будуть виміняні на 100%. В нашій Делегатурі був деякий капітал з членських внесків та з різних оплат. Видатків не було майже ніяких, а грошей не бракувало, бо з марками не дуже рахувалися. Все те ми зложили в банку, а до того ще в останній хвилині досить приватних грошей, у кого вони ще були і з ким можна було про те безпечно говорити. Все те справді пізніше нам виміняли і Делегатура здобула капітал у новій валюті, що забезпечував її існування, доки ще мали б залишитися чужинці в Австрії. Коли я покидав Делегатуру, виїжджаючи до Франції весною 1946 року, залишив для неї фінансове забезпечення щонайменше на трирічне бю-

джетове господарство. Бо фонди здобули ми додатково ще в такий спосіб.

Час-до-часу на наші засідання Суспільної Служби приходив делегат Міжнародного Червоного Хреста, п. Йорк з Швейцарії. Одного разу запропонував він купити в французькому відділі Червоного Хреста харчеві пачки, по одній пачці на особу за 40 марок. На його інтервенцію французький Червоний Хрест погодився і ми швидко зібрали за кілька днів нікому непотрібні гроші та разом з списками зложили в Жерфаньйона. За який тиждень видано нам пачки, а при якійсь нагоді полк. Жерфаньйон вистарався, що ці гроші, переменені вже на шілінги, звернено кожній Делегатурі на її службові видатки. Таким чином ми дістали за один день до нашої диспозиції понад 25.000 шілінгів, величезну як на той час суму, коли зважити, що за 150 шілінгів можливо було вижити місяць малій родині. Платні для персоналу Делегатури в той спосіб були забезпечені. Не обійшлося тут без прикрих речей.

Десь на кілька днів перед роздачею пачок приходив до мене Войцеховський, що від якогось часу відносився до нас дуже солодко. Це було для мене знаком, що наші акції в французів стоять міцно. Намагався навіть говорити по-українськи, я відплачувався йому моєю ломаною московською мовою. Прийшов наче б то мене остерегти, що на наших лістах є багато фіктивних назвищ людей, що вже виїхали з Форарльбергу до Німеччини. Хтось про те доніс до Станковіча, цей списався з біргермайстрами і дістав урядові potwierдження дати виїзду чи поліційного відголошення тих людей і правдоподібно зробить з того вжиток. Треба, щоб я, доки час, перевірів цю справу в кожного з Мужів Довір'я і завтра після полудня предложив нові, справлені списки. Завтра ввечері буде в тій справі засідання і я мушу конечно до того часу бути готовий.

На доказ лишив мені кілька назвищ з громади Геціс, що належала до Мужа Довір'я Андрія Харака.

Затривожився я не на жарти. Через ту справу грозила завалитися вся мозольно ставлена будова

Група українок на кравецькому курсі ІМКА в Брегенці.

(З фотозбірки дир. Івана Білоуса)

нашої суспільної організації та її сильної позиції перед французькою владою. Я подякував Войцеховському та обіцяв справу перевірити, це, мабуть, або якесь непорозуміння, або недогляд в окремих випадках.

Ще того самого вечора викликав я з Гецісу Мужа Довір'я з листом, інших запросив на другий день вранці. Вийшло на яву, що кожна місцевість хотіла скористати з тої нагоди й купити декілька зайвих пачок по 40 марок на хабарі для біргермайстрів та всяких нижчих "чинів". Найбільше дозволив собі Фельдкірх, але й найшвидше пронюхав письмо носом і вже на ранішній з'їзд привіз нову, провірену і справлену лісту. Нещастя хотіло, що

тільки на одного Харака, що був ще порівняльно найбільше обережний, зроблено донос. Постаралася про те членка його Комітету, Марія Твердохліб, емігрантка з Варшави. Була це родина малярів-богомазів, що чомусь то висувала всякі претенсії до Харака і пішла відразу скаржитися на нього до Станковича, поминаючи мене. Випадково заглянув я за чимсь до Станковича і бачив її в нього, казала, що пробує дістати працю через Суспільну Службу, тепер було ясно, якої то праці вона шукала. Станкович, замість передати справу до мене, або бодай повідомити мене про те, почав слідство на власну руку.

Харака винувати не було за що. Бо й справді, кожного тижня виїжджали люди і нікому про те не казали, мало хто вважав своїм обов'язком відголоситися в своєму Комітеті та попроситися, дехто навмисне тримав свій виїзд в тайні, щоб не замикаати собі можливості повороту, коли не поведеться на новому місці. Часом писали звітти листа, а часом ні, найчастіше Муж Довір'я довідувався про те аж тоді, коли його просили відголосити таку особу чи родину в громадському уряді і переслати доказ відголошення, без чого трудно було в Німеччині отримати харчеві картки. А в евіденції наших членів ці люди далі фігурували, як дійсні, часто мавши заплачені членські внески на цілий рік наперед.

Муж Довір'я не мав обов'язку лазити по горах, ходити від хати до хати та перевіряти, чи живуть ще там українці, чи вже виїхали. В його евіденції був список і він його справляв у міру того, як приходили до нього відомості про виїзд, чи приїзд нових людей. Він просто переписав цей список і приніс його до мене.

Швидко ми справили лісти і при тій нагоді я висказав Станковичеві своє обурення на його нетовариську поведінку, що він поза моїми плечима

і без мого відома робить якесь слідство проти моїх членів, його обов'язком перш усього повідомити мене і зажадати, щоб я цю справу перевірів і полагодив. Таке нелояльне і шпіцлівське відношення поміж товаришами-делегатами до нічого доброго не доведе.

Два дні після роздачі пачок відбулося ліквідаційне засідання і тоді аж я побачив, куди стежка в горох. Мене попередили та уможливили мені змінити лісти зовсім не з симпатії до мене чи до нашої групи. На всіх листах були подані неіснуючі особи, на нашої відсотково ще найменше. Тут ішлося про помсту на балтійцях, попереджено всіх, щоб склали нові листи, тільки не балтійців. Кожен делегат складав нові листи, але один про другого не знав і всі разом про те мовчали.

А "Президія" обрала собі за першу жертву д-ра Кірсімегі. Войцеховський, як звичайно, зреферував, що зголошено стількито й стільки осіб, заплачено стільки грошей, видано кожній групі по стількито пачок. Лісти зладжені так, що кожен розписувався на них за пачку і це верталось до Президії. На естонській лісті відбір дев'яти пачок був підписаний д-ром Кірсімегі.

— Чому ці люди не підписали самі?

— Ми не розвозили пачок по місцях, роздавали їх у центральній Делегатурі в Брегенцу, кожен мусів сюди приїхати. Ті люди були перешкоджені і за них підписав я.

— Але ви пізніше доручили їм пачки?

— Так, на другий день вони приїхали і пачки забрали.

— А що ви скажете на ці листи від панів біргермайстрів?

І тут витягає посвідчення біргермайстрів, що ці люди вже від кількох місяців не живуть у Форарльбергу, відголосилися по виїзді до Німеччини.

По бідному Кірсімегі піт спливав горохом. Бонився, як міг, що ці люди відголосилися, але ще не виїхали, деякі одною ногою в Форарльбергу і другою в Німеччині, — кожному видно, що це даремна справа.

Починається обстріл з другої батареї.

— На вашій лісті є підписи дальших десяти осіб, наче б то вони відобрали пачки. Але громадські уряди посвідчують, що їх теж давно вже нема. Чи може ці люди свої душі перенесли до Німеччини, а шлунки залишили в Форарльбергу?

Беруть його на глум. Інші балтійці беруть його в оборону, але швидко самі мусять боронитися проти таких самих закидів.

Встає Станковіч.

— В імені моєї національної групи заявляю, що ми не маємо довір'я до чесности естонського Делегата д-ра Кірсімегі і ми не можемо віддавати своїх людей під його лікарську опіку. Тому домагаємося, щоб д-р Кірсімегі уступив зо свого посту референта здоров'я в Суспільній Службі. А як секретар Суспільної Служби почуваю своїм обов'язком віддати справу д-ра Кірсімегі під розгляд французької влади. Д-р Кірсімегі надужив довір'я нас усіх і вчинив кривду для доброго імени політичного втікача. Так само передаю туди справу його двох інших балтійських колег.

Фу-у-у, але ж положення, "гірше губернаторського"!

Рятує справу заступник польського делегата, Свежавскі. Радить полагодити це поміж собою по-товариськи і не втягати до того французів. На тому покищо й стало, балтійці наїлися сорому, але Кірсімегі таки мусів зо свого посту уступити аж до нових річних виборів. Санітарним референтом вибрано поляка Свежавського, а на ділі справи да-

лі провадив Кірсімеґі, бо між Делегатами та їхніми заступниками не було іншого лікаря.

Хоч цей епізод не має безпосереднього відношення до українського життя, згадую про нього для характеристики, серед яких умовин доводилося працювати і як у безнастанній напрузі треба було завжди тримати себе в обережності перед несподіванками з боку таких же самих “переміщених осіб”, як і ми самі.

Ще одна проба чекала нас, цим разом уже остання. Ні сіло ні впало вийшов розпорядок Військового Правління перевести поновну реєстрацію всіх членів у кожній Делегатурі за державним принципом, на підставі громадянства з 1 вересня 1939 року. Видано навіть спеціальні друки. Нічого ближче не сказали про те ані в Жерфаньйона ані в нашій Президії. Але знову появились глухі вісті, що ця реєстрація йде на бажання самої Суспільної Служби і що після неї українська Делегатура буде напевно розв'язана, бо ж не було ніякої державної приналежності в 1939 році. Найбільше про те говорив румунський Делегат і сподівався загорнути наших буковинців. Він і без того запрошував їх до себе на балачки і переконував про те, що вони повинні покинути українську організацію та перейти до румунської завчасу і добровільно, заки ще зліквідують нашу Делегатуру. Це був страшно антипатичний тип, що ненавидів українців і ніколи не дивився мені в очі при розмові.

Я запротестував проти цього душохапства. В нас членство добровільне, нікого за полу не тримаємо, іди собі, куди хочеш, куди веде тебе твоє сумління. Але одверта агітація під моїм боком є запереченням духа співпраці поміж Делегатами і це я піднесу на найближчому засіданні. Щоб йому нагнати страху, постарався я, щоб дійшли до нього

вістки, наче б то наші хлопці хочуть його перейняти в темній вулиці і намняти ребра.

Один румун не мав стільки сили і впливу, щоб переперти таку справу. Він вічно пересиджував на коншахтах з поляком і сербом і під'юджував їх проти нас. Румунів було дуже мало, властиво не було потреби закладати окрему румунську Делегатуру, але французи завжди мали симпатії до румунів і ішли їм на руку. Наших буковинців було куди більше, як усіх румунів у їхній Делегатурі, і на поповнення своїх проріділих рядів українцями з Буковини цей тип розраховував. А як завжди, з кожної нашої халепи раділи мадяри, москалі й поляки. Я зажадав поставити цю справу на денний порядок нашого засідання.

В міжчасі зайшли персональні зміни в нашій Президії. Поляк Маковскі уступив на знак протесту проти переслідування австрійцями своїх земляків у місцевості Альбершвенде коло Брегенцу. В дійсності жодних переслідувань не було. Поляків змушували до праці, як усіх інших, вони страшенно обурювалися, як то їх, "альянтів", що перші підняли зброю проти Гітлера та одині не видали з-поміж себе Квіслінгів, трактують нарівні з іншими "переміщеними особами", вони домагаються такого самого статусу, як французи, бо ще ж їхній уряд в Лондоні, ще не здемобілізована їхня армія. З тих претенсій ніхто собі нічого не робив, тоді вони почали бешкети. У відповідь на те прогнали їх з кількох сіл до табору в Альбершвенде. Дісталось при тому й кільком нашим "фольксполякам", що відреклись нас і пішли шукати щастя в поляків.

Маковскі інтервеніював у французів, ті відмовилися змінити своє рішення і він уступив. Але на його місце до Президії відразу вскочив другий поляк, його дотеперішній заступник Казімерж Свежавскі. Був це малий дідич з Грубешівщини, бувала

в світі людина, прекрасно володів французькою й німецькою мовами і — поминаючи гострий зиз одного ока — робив культурне враження. Зокрема він маніфестував свою приязнь до мене і до нашої Де-

Група українців у Форарльбергу на прогульці. Посередині (з течкою в руці) — дир. Іван Білоус, коло нього (в коротких штаних) — д-р Андрій Козак, лікар української національної групи.

(З фотозбірки дир. Івана Білоуса)

легатури. Частенько заходив на розмови до мене, критикував політику довоєнного польського уряду, заявляв себе українофілом з групи, що підтримувала "Бюлетин польско-українські" в Варшаві. При тому — це хитрий лис і фальшива людина, як багато поляків. Який рік пізніше, на велике счудування своїх земляків, покинув польське еміграційне середовище, прийняв назад польське громадянство і виробив собі паспорт варшавського уряду. Тим самим мусів вийти зо складу Суспільної Служби.

Прийшло це засідання. Я домагався поставити цю справу на першу точку програми, бо від її висліді залежить дальша моя участь у засіданні. Я маю до Президії такі запитання:

1. Що має на меті поновна реєстрація членства в Делегатурах за державним принципом?

2. З чиеї ініціативи вона вийшла?

3. Як ставиться до тієї справи Президія Суспільної Служби і всі інші приявні тут Делегати?

Бо ця реєстрація націлена виразно проти української національної групи, що її ось тут репрезентую я і в імені тої групи жадаю від приявних спрецизувати свою поставу до тієї акції. Ми, українська Делегатура, співпрацювала лояльно в Суспільній Службі і внесла в неї багато грошей, праці й часу. Тому маємо право знати, як ставляться інші наші колеги до цієї справи. Питання це ставлю тому, що деякі Делегати майже з радістю заповідали розв'язання нашої групи, а деякі тут приявні вербували моїх людей до своїх Делегатур і не щадили при тому навіть погроз. Якщо я не матиму ось тут ясної постави всіх окремих Делегатів і цілої Суспільної Служби як такої, постави, що буде нас задовольняти, тоді наша участь у Суспільній Службі зайва і дальша моя приявність на засіданні непотрібна. Ми негайно з Суспільної Служби виходимо і будемо шукати інших організаційних форм для нашого життя поза нею. Чи це вийде на користь Суспільній Службі й іншим національним групам, коли поза її рамами знайдеться найсильніша національна група — це не моя справа.

Я міг собі вже дозволити на гостріше ставлення справи, бо вже діяло Братство св. Андрея в Форарльбергу і кожної хвилини могли ми перекинути до нього все наше життя.

На хвилину запанувала констернація, ніхто не сподівався ставлення справи в площині або-або.

Єхидний Войцеховський поставив внесення, щоб дискусію відложити, бо вона передчасна. Рішення перевести реєстрацію вийшло від французької влади і ми мусимо його респектувати. Якщо пізніше Військове Правління витягне з неї некорисні для нашої групи висновки — тоді буде час і буде це на місці, щоб на бажання нашої групи цією справою зайнялася Президія.

Дивлюсь на обличчя і бачу, що потакують за ним — маляр, румун і Станковіч, Свежавські мовчить.

Не уступаю. Перед моєю групою стоїть перспектива некорисного для неї і несправедливого рішення. Маю право жадати від Суспільної Служби, спільної нам усім і для оборони нас усіх покликаної до життя організації, щоб вона не тільки зайняла до цієї справи становище, але щоб стала в нашій обороні і щоб Президія інтерв'ювала в Військовому Правлінні за скасуванням цієї реєстрації, як не потрібної. Ми не можемо ждати на шкідливе для нас рішення і щойно потім на нього реагувати, ми мусимо старатися до того рішення не допустити. Делегати можуть або прийняти моє домагання, або його відкинути і відповідно до того уложиться і наше відношення до Суспільної Служби. Від себе ставлю внесення:

“Суспільна Служба Переселенців у Форарльбергу вважає запропоновану поновну реєстрацію членів по Делегатурах за принципом державної приналежності з дня 1 вересня 1939 року зайвою і просить Військове Правління від неї відступити.”

Це внесення і вислід голосування над ним прошу занести до протоколу.

Щойно тоді заговорив Свежавські. Признав, що в висліді реєстрації могла б, хоч і не мусіла б, стати загроза самостійності нашої Делегатури; що правда, все життя організується тут по принципі

державної приналежності і напр. їхня Делегатура має поміж своїми членами польських громадян національності польської, української, жидівської, московської і навіть німецької; що державної приналежності української 1 вересня 1939 року не було і коли б на тому принципі включно була організована Суспільна Служба, тоді не було б української Делегатури; але, хоч нема державності української, є незаперечним фактом, що існує український нарід і було б з морального боку несправедливо, а з точки погляду доцільності для Суспільної Служби — шкідливо, якби найбільша її складова група, українська, опинилася поза її рамами. Тому він підпирає моє внесення і, якщо не буде спротиву від Делегатів, буде в тому дусі завтра інтерв'ювати.

Спротиву не було і реєстрація впала. На другий день притиснув я Жерфаньйона й Берtrandі. Після того, як переповів я коротко перебіг вчорашнього засідання, призналися, що їм ані в гадці не було переводити поновну реєстрацію, що це запропонувала сама Президія Суспільної Служби неначе для остаточного впорядкування внутрішніх справ, навіть зразки анкетних листків принесла, і коли Делегати від реєстрації відступають, то вона і французам не потрібна.

Польська фальшивість вийшла пізніше на яву ще при одній нагоді. Десь у місяці жовтні зник заступник мадярського Делегата, молодий і симпатичний доктор прав. Виявилось, що за ним шукає військова поліція за коляборацію і він утік до Німеччини. Незадовго потім зник і цей барон, що був мадярським Делегатом, мадярську Делегатуру перебрала якась старша пані. Присів тоді зо страху й румун, що теж мав щось на сумлінні. А якийсь час пізніше арештовано д-ра Станковича та відвезено до Інсбруку, теж під замітом співпраці з німцями. Залишилася його дружина з дітьми в селі десь коло Геціс. Хтось

з наших людей заходив до неї, чи не треба їй що допомогти в городі, нарубати дров і т. п. або може вона не має грошей, ми радо поможемо їй у всьому, доки не вернеться чоловік.

За якийсь час я про те забув. А за місяць Станковича випустили. Жінка сказала йому, що приходили українці з пропозиціями допомогти в той час, коли власні земляки про неї забули. Станкович був дуже зворушений і цілком змінив своє відношення до нас. Признався, що українців не знав і ніколи не бачив, що настроювали його проти нас поляки і москалі, але він пізнав нас ближче в співпраці і хотів би направити своє давніше неприхильне відношення. Він уже досить має секретарства і зрікся його, але перед тим конечно старався просунути на те місце українця. В інших Делегатів не знайшов більшого опору, тільки поляк Свежавскі категорично спротивився співпрацювати з українцем, помимо особистої пошани, що її має до мене.

Ані мені особисто ані нашій Делегатурі тоді вже на цьому пості не залежало, Станкович хотів за всяку ціну не допустити д-ра Баліунаса на те місце, а тільки один з нас двох міг надаватися на це становище. Ось так ми ще один зайвий раз дістали доказ польського фальшивства, що то в очі облесне, хоч до рани прикладай, а поза очі — ніж в лопатки. “З поляком дружи, але камінь за пазухою держи”.

XXII. РОЗДІЛ

БРАТСТВО СВ. АНДРЕЯ

Звикаємо до нового капелюха. — Все по-старому. — Шукання безпеки в іншій формі організації. — О. Сапрун і початки церковного життя. — Парохії і Церковні Ради. — Богослуження для німців. — Концерти церковного хору. — Співпраця священників з Комітетом. — Водосвяття в Брегенці. — Чи не пов'язати світське з церковним? — Нехіть до клерикалізму й увага на православних. — В Інсбруці постає Братство св. Андрея. — Подвійна структура Братства. — Затвердження статуту Братства в Форарльбергу. — Резерва на випадок розв'язання Комітету. — Кампанія проти о. Сапруна. — Його меткість, зручність у контактах і заслуги для української справи. — Інтервенція Голови Братства в Інсбруці, о. Гірняка. — Ідемо на переговори до Інсбрука. — Оформлення Братства св. Андрея в Форарльбергу. —

Національні групи в суспільній Службі поволі виробляли собі щораз більшу автономію та незалежнувалися від Президії. Коли спочатку діло було поставлене так, що тільки Президія полагодує справи поза рамками Суспільної Служби, то вже по кількох тижнях виявилось, що Президія не в силі перебрати на себе безлічі дрібних справ і через те поширено компетенції національних Делегатів. А раз зроблено вилом, не було вже вороття і фактич-

но національні Делегатури зайняли місце давніх національних Комітетів. Життя плило далі, вже під новим капелюхом.

Такий стан був незлий. У внутрішніх відносинах не змінилося майже нічого: від низу до самої гори далі йшла засада виборности, ані Військове Правління ані Суспільна Служба не мішалася в те і приймала до відома дібраний нами персональний склад апарату нашої Делегатури. Ми зберегли домітку давнього місцевого Комітету в Бремені і потім Крайового Комітету, а крім того дістали приміщення в будинку Суспільної Служби. До нашого майна — книжок, машин до писання, канцелярського устаткування тощо — ніхто не зголошував претенсій.

В Суспільній Службі мали ми Делегата і заступника, мали добре поставлену канцелярію з двома справними працівниками. Крім того переперли українця на Голову Делегатури в Фельдкірху. Отже персональний білянс — непоганий.

Ми мали ворогів, але стояли міцно і не давалися. Французи й австрійська влада нас шанували за нашу організованість і внутрішню дисципліну.

Своє внутрішнє життя формували, як хотіли. В кожній місцевості були Мужі Довір'я національного Делегата. Статут Суспільної Служби давав право делегатові покликувати й довільно змінити Мужів Довір'я, але я тим правом ніколи не користувався і на практиці всі вибрані Голови Місцевих Комітетів стали Мужами Довір'я національного Делегата.

Культурне життя теж уміщалося в рамках Суспільної Служби. Культурними справами завідували спершу інж. Юрко Лавриненко, а потім Богдан Зорич і ми дали низку добрих культурних імпрез, як концерти й академії з нагоди національних свят. Запрошено на спільний авторський виступ письмен-

ників Юрія Клена, Леоніда Мосендза, співпрацювали ми теж з приватною ініціативою культурників у їхніх мистецьких виступах.

В рамках загальної виставки національного мистецтва в Фельдкірху наша Делегатура влаштувала прекрасний український павільйон, що його подивлялися французи, австрійці та й інші товариші з інших національних еміграцій. До того вибрано окремих Виставовий Комітет під проводом д-ра Володимира Білінського з Черновець і Марти Роговської, теж буковинки. Не обійшлося при тому і без нахабства з боку поляків і румунів. Обидві ці Делегатури помістили між своїми експонатами українські килими й вишивки, але наші дижурні в павільйоні, а головню Марта Роговська, розкривала перед відвідувачами цю культурну крадіж устно і друкованими в двох мовах поясненнях до експонатів.

Все таки наша громада не відчувала спочатку задоволення з того стану. Українська суверенність у ньому була обмежена. Суспільна Служба це були немов Об'єднані Нації Європи в мініатюрі: кожна зберігає свою самостійність, але зрікається частини суверенности в користь суверенности спільної. За тим усім крився ляк, що сьогодні воно так, а завтра буде інакше, і що ці зміни, якщо б зайшли, не були б залежні від нашої волі. Не ми вибираємо власну, найбільш нам відповідну форму вияву нашого життя і наших потреб, тільки використовуємо чужу, нам накинену.

Тому рівночасно з тим, як розбудовувалася наша Делегатура в рамках Суспільної Служби, дехто почав розглядатися за іншими способами національно-суспільної організації. Властиво ці шукання почалися ще перед тим, як постала Суспільна Служба. В міру того, як більшала правдоподібність невизнання Комітету офіційним представництвом українців, давалися чути голоси, щоб в'язати нашу ор-

ганізацію з установами, що діють теж і в інших провінціях і таким чином вийти частинно з-під компетенції французької влади.

Церковні кола виступили з ініціативою — закласти Братство св. Андрея. Кількома словами слід би тут розказати, як організувалося церковне життя в Форарльбергу.

Десь у половині травня з'явився там о. Северин Сапрун. Перший раз побачив я його на залізничній станції в Дорнбірні, як розмовляв з д-ром Михайловим, розпитувався, які священники живуть у Дорнбірні. Хоч був уже тоді в Дорнбірні Комітет, о. Сапрун туди не зайшов. Якийсь час амбіції о. Сапруна були пов'язані з Крайовим Комітетом, та потім він від нього відстав і взявся тільки за організацію церковного життя. В скорому часі в кожному містечку повиростали греко-католицькі парохії, а всіми церковними справами завідував декан у Форарльбергу, о. Сапрун. Ці парохії підлягали німецькому єпископові в Фельдкірху, він теж давав українським священникам грошові підмоги на відправу Богослужб.

О. Сапрун був меткий організатор і непосидючий дух. Йому не вистачало організувати парохії, кинувся він і на інші ділянки церковної діяльності. Біля кожної парохії постала Церковна Рада, а для цілого Форарльбергу — Крайова Церковна Рада. По закону Головою Крайової Церковної Ради був кожночасний декан, а його заступником — цивільна особа, найменована єпископом на внесення декана. Єпископ Тшан призначив заступником Голови Крайової Церковної Ради нотаря д-ра Володимира Рудницького і це давало йому нагоду частенько бувати в єпископа і канцлера Шеха та прихильно настроювати до українців ці впливові в Форарльбергу особи.

Хоч більшого значення ці Церковні Ради не мали, все ж таки створився деякий апарат, що ним міг о. Сапрун користуватися.

Священики привезли з собою найконечніші ризи, частинно могли користуватися й латинськими, але брак риз таки відчувався і скоро постала швальня фелонів, що мала тому зарадити й дати заробіток кільком жінкам. Пам'ятаю посвячення першого фелона: маса народу, кільканадцять пар кумів — між ними і я з дружиною — хор співає, люди складають гроші. Все випало дуже гарно, а пікантне в тому, що фелон продали церкві “паскарі”, добре на цьому заробили, ще й кумами були та по п'ять марок “на тацу” кинули.

Вслід за тим пішли спеціальні Служби Божі в нашому обряді для німців, з поясненнями в німецькій і французькій мовах. У Фельдкірху роздавано друковані пояснення різниць між українським і західнім латинським обрядами. Це мало успіх, бувало багато людей на тих Богослуженнях, українцями цікавилися — добра пропаганда української справи.

Швидко зорганізувався церковний хор, його диригентом був учитель Білик з Гогенемсу. Цей хор давав концерти церковних співів по австрійських церквах у Форарльбергу і дуже причинився до популяризації українського імени. Форарльберг — католицька країна, духовенство має в ній великий вплив. Завдяки заходам о. Сапруна вдалося нам з'єднати симпатії австрійського духовенства і клерикальних кол, а це немало допомогло в щоденному житті. Єпископ в Фельдкірху розіслав обіжний лист до священиків, щоб прихильно ставилися до українців, чи католиків чи православних, бо це побожний і богобоязливий нарід, священики виголошували проповіді в церквах про нас і таким чином лагідніла початкова ненависть австрійців.

Ряса відкрила дорогу в не одне місце, що було для нас закрите. О. Сапрун пов'язався з Австрійським Червоним Хрестом у Зальцбургу і з різними Делегатурами Червоного Хреста в Інсбруку, щораз удавалося йому діставати звідти то якісь харчі, то одяги, то цигарки. Правда, ніколи не віддавав він того до Комітету, розділював при допомозі свого апарату парохів і Церковних Рад, до контролі не допускав нікого. Це давало привід до поганих поголосок, але не можна заперечити, що завдяки його старанням українці в Форальбергу скористали багатом.

І як Голова Крайового Комітету і пізніше як Делегат до Суспільної Служби мав я багато до діла з церковними справами і з о. Сапруном. Абстрагуючи від свого персонального відношення до тих справ, я мусів брати до уваги їхній вплив на суспільність і користі з гармонійної співпраці церковної ієрархії з нашою організацією. До кінця мого перебування там ця співпраця була зразкова, священники були добрими членами Комітету і добрими громадянами, сам о. Сапрун, хоч на дні душі мав якісь жалі до Комітету, але з пошаною ставився до мене та в усьому ішов на руку. Не було випадку, щоб не послухав, коли чи то від нього чи від духовенства вимагав я чогось в ім'я нашої національної справи на чужині.

Зверхнім виявом цієї нашої співпраці було величаве Водосвяття 19 січня 1946 року в Бремені. Під маленькою церковцею на горі зібралися всі українські священники і запрошене австрійське духовенство. Наплила маса народу з цілого Форарльбергу. Був чудовий, лагідний зимовий день, сонце сліпило відблиском від сніжних шпилів гір. Сформувався похід: один його кінець доходив уже до Боденського Озера, а другий ще стояв на місці під церковцею. Співали два хори на переміну, величавий спів від-

бивався від мурів тихого міста й лунко ішов далеко, до гір.

На переді походу, зараз після духовенства, ішов я з д-ром Яшаном і з д-ром Михайлівським з “трійцями” в руках. За нами, як далеко оком глянути, трійка за трійкою, спокійно, поважно. Не знали ми тоді католиків чи православних, були тільки українці, що далеко від Рідного Краю несли свою молитву до Бога за своїх рідних, за свій нарід, за Україну. Перед очима мені ставали Водосвяття в Україні: в моєму рідному місті Коломиї, де я малим хлопцем нетерпляче чекав, коли військо — українці в австрійських уніформах — віддасть трикратну сальву в повітря на втіху сотням пацанів. В тій же Коломиї в 1919 році, коли в поході ішло рідне вже, українське військо, українська військова старшинська школа й українська військова оркестра, а ми, малі гімназисти, заздро гляділи на наших старших товаришів, що заміняли студентські уніформи на військові однострої.

У Львові на ринку, коли по бічних вулицях стояли на поготівлі відділи польської кінної поліції, а між юрбою народу звихалися поліційні агенти, щоб слідкувати за летючками ОУН... А тепер ми святимо воду не рідних українських річок та озер, тільки ось тут, на межі трьох держав над Боденським Озером, у серці Європи. Тільки могутня пісня на устах і щира молитва в серцях в'яже нас з нашим народом, міцно й нерозривно, як в'язала тисячу літ за Володимира Великого, Данила Галицького, Богдана Хмельницького, Симона Петлюри та Євгена Коновальця... Чути рівний гомін маршу... Ідемо кудись, куди несе нас доля, наосліп у майбутнє...

В місті спинився весь рух, прохожі здивовано оглядають процесію, деякі долучуються до неї. Від коли місто Брегенц існує — не бачило такої маніфестації. На другий день часописи принесли звіт про Йорданський похід українців, на мої руки на-

пливали GRATULYACII від інших Делегатів Суспільної Служби, від французьких старшин і від знайомих австрійців за зразкову організацію походу — ми йшли без упорядників, тільки на перехресті головніших вулиць кілька людей регулювали рух.

З Йорданського походу в Брегенці: перший зліва — д-р Василь Яшан, другий — Зиновій Книш, третій — д-р Теодор Михайлівський.
(З фотозбірки д-ра Василя Яшана)

Не було в тому дива, що коли далася відчутти загроза для самостійності нашому Комітетові, вирінула думка тісніше пов'язати наше громадське життя з церковним. Якби найти таку форму, що правно була б залежна від духовної ієрархії, а фактично залишила б нам волю в руках — це була б розв'язка в нашому клопітливому положенні. Проти того промовляли два важливі моменти. По-перше, хоч у нас перевага галичан і тим самим греко-католиків, але й доволі серед нас і наддніпрянців-православних,

годі ж було запрягати їх в організацію, що мусіла, бодай назверх, мати виразний католицький характер. По-друге, велика більшість нашої суспільности, незалежно від своєї постави до Церкви й релігії, відчувала нехоть до того, щоб усе наше громадське життя вбирати в церковні шори. Далеко більше до вподоби всім, в тому числі й мені, була світська форма організації. Авже ж, якби не було виходу, якби ми були здані або на порожнечу в суспільності або на клерикалізацію нашої організації, але при збереженні якоїсь національної самостійности — ми мусіли б вибрати те друге.

Доки так ішли дебати за чи проти того, щоб “прив’язати себе до фелонів і стати свічкогасами”, як висловлювалися противники тої думки, в Інсбруці вже постала така організація і взяла назву — Братство св. Андрея. Побудованого його на засаді частинно номінації, частинно виборів: духовників іменує єпископ, тільки він може їх змінити і тільки перед ним вони відповідальні, світську Управу вибирають на Зборах і вона відповідає подвійно — і перед Зборами членів і перед духовною Президією. Це була доволі скомплікована структура, але давала певність існування, бо статут з широкими повноваженнями був затверджений і в єпископській консисторії, і в австрійській крайовій владі, був спертий на австрійських законах і до деякої міри незалежний від окупаційної влади. Дехто вважав це плюсом — австрійці будуть нам більше йти на руку. Головою Братства св. Андрея в Інсбруці став о. Гірняк, дуже старенький, але повний енергії священник.

Цей же самий статут внесено до затвердження в Крайовому Уряді в Форарльбергу і на початку вересня вже були готові всі формальні підстави до організування Братства. Займався тим Ініціативний Комітет, з священників був у ньому о. Сапрун, а світським речником — нотар Рудницький. Ішло тепер про

те, чи пускати це Братство в рух і коли. Ініціативний Комітет стояв у порозумінні зо мною й обіцяв так довго не починати діяльності Братства, як довго ця справа повністю не буде узгоднена з Комітетом. Це мала бути резерва на випадок, якби нам розв'язано Комітет. Братство уконституує тим часом свої органи, бо цього вимагає закон, але це буде тільки провізорія, все буде спочивати, доки не прийшла б потреба перебирати всі функції дотеперішнього Комітету.

Крайова Управа мала рішити, що нам робити з Братством. Якраз тоді почали згущуватися хмари над Комітетом, виринула Суспільна Служба. Невідомо, що принесуть найближчі тижні. На засіданні Крайової Управи йшла дуже палка дебата. Більшість заявила проти того, щоб перейти на форму Братства, а за тим, щоб конечно шукати якихсь інших форм. Але тих форм під рукою не було, а кожен день міг принести розгром нашої організації. В почутті відповідальности за українське життя в Форарльбергу я рішився таки перейти на Братство. Тільки завдяки моему особистому авторитетові справа перейшла: рішено передати на Братство весь інвентар та урухомити його в усіх місцевостях негайно після того, як Комітет припинить свою діяльність, щоб не було перерви в житті.

Заки я зважився на той крок, радився я деяких православних українців, членів нашого Комітету. Зокрема багато завдячую інж. Юркові Лавриненкові, з яким ми тоді жили дружньо. Ми на всі боки роздумували, як вийти з положення і таки погодилися, що краще йти з пан-отцями, як зовсім бути без організації, і що це мусимо вважати тимчасовою konieczністю, накиненою нам обставинами, а вже від нас самих буде залежати, який ми туди увіллемо зміст.

Аж тепер почалися справжні труднощі. Розгорілася шалена кампанія проти о. Сапруна, і то з двох сторін — світської і духовної. Як довго він займався тільки своїми Церковними Радами, — менше ним цікавилися. Але, коли громадське життя “убралось в фелон” і коли почало діяти Братство св. Андрея, його особа стала в самому центрі: в Братстві першу скрипку мали грати духовники, а він же ж деканом Форарльбергу і через нього йшов ієрархічний контакт до єпископа.

Вже давніше кружляли чорні вісті про те, наче б то о. Сапрун добре поживився на своїй харитативній акції. Там десь забракло харчів з посилки Червоного Хреста, тут знову хтось бачив, як його родина продавала одяги, що “без ніякого сумніву” мусіли бути призначені до розподілу поміж бідніших українців і т. д. Не було дня, щоб не доходили до мене такі сплетні — ані їх перевірити, ані завернути того, що сталося, — пускав я це поза вуха. Потім казали, що о. Сапрун був духовником у якійсь німецькій частині і що незручно було б його тепер висувати наверх, нехай краще держиться в тіні. Це було безглуздя. Самий о. Сапрун розказував мені, як він просто в своїй напів-військовій уніформі пішов до французької команди, одверто признався, що вертається з війська, що обов’язком священика бути там, де його вірні, і що Військове Правління це прийняло за зрозуміле й видало йому посвідку з дорученням для місцевих комендантів іти йому на руку.

Якось раз приїхала до мене делегація з Фельдкірху на чолі з п. Ігнатом. Привезли з собою цілий акт обвинувачення: якісь протоколи, урядові відписи залізничних фрахтів, посвідки залізничної станції в Фельдкірху, копії листування з Червоним Хрестом в Інсбруці і т. п. Все це мало бути доказом різних надужить і користолюбства о. Сапруна.

— Ми це складаємо на ваші руки і домагаємося, щоб притягнути о. Сапруна до відповідальності, щоб повернув він до Комітету заподіяні втрати і щоб зовсім відсунувся від громадського життя.

— Панове, заберіть собі ці речі назад, я тим займатися не буду і вас прошу, щоб покинули те, перед нами справи далеко більші й важливіші.

— Коли ви цього не зробите, тоді змушені будемо взятися за те самі, хочби нам прийшлося йти до єпископа і до французького губернатора.

— І що ж ви, панове, тим досягнете? Не хочу навіть заглядати до ваших актів, але приймим на хвилю, що ваша правда. Чи ви завернете те назад? Навіть якщо були якісь надужиття — вже це пропало. Подумайте тільки, які шкоди нанесе це для нашої національної чести, для нашого народу, для нас самих тут, коли підете на нерозважні кроки. Тим б'єте не особу о. Сапруна, це вдаряє в цілу моральну вартість нашої суспільності й одним махом валить те, що так тяжко ми від року здобуваємо.

— Коли ми ці речі розкриємо, вони вдруге вже не повторяться.

— Це й без того можна зробити. Ось я завтра поїду до отця Сапруна й поговорю з ним сам. Мусимо мати на увазі, що він тут деканом і пляма на ньому — це пляма на всьому духовенстві і нашій Церкві перед чужинцями. Це неслава і нечесть для всіх нас. Автім, де певність, що ви не впали жертвою фальшивих інформацій і поголосок?

На другий день поїхав я до о. Сапруна й передав йому зміст закидів. Просив не давати причини до невдоволення, бо один раз це стримано, а завтра менше розважні люди можуть знову підняти ці погрози, справа вийде поза українське коло. Ми говорили якнайбільш одверто. Багато речей ви-

яснив мені о. Сапрун відразу, решту полагодив пізніше, зникли підстави до нарікань.

Виявилось, що п. Ігнат попри всі інші свої зайняття був також дяком української парохії в Фельдкірху і кандидатом на урядовця канцелярії Братства св. Андрея, з тої причини зайшов у спір з о. Сапруном і його акція мала б бути керована почуттям помсти.

Сьогодні о. Сапрун уже в могилі і не може промовити за себе. Коли дивлюся на його діяльність у Форарльбергу, то хто б там що не говорив і які закиди супроти нього не видвигав — з почуттям відповідальності можу сказати, що зробив він дуже багато добра для окремих людей і для цілої української колонії в Форарльбергу та для пропаганди нашої справи. В очорненні його особи немало ролю відіграла заздрість. Та чи винен о. Сапрун тому, що був меткіший, зручніший і хитріший за інших? Коли ніхто носа не міг виткнути з Форарльбергу, він знайшов спосіб добитися до Риму і видістати звідти папської допомоги по 10 шілінгів на душу, з чого користали теж і його вороги. Коли інші тупцювали на шляху поміж Брегенцем і Блюденцом, він зумів дістатися до Парижа, знайти контакт до всесильного тоді генерала де-Голя, познайомитися з одним з його секретарів і витягнути з того користі для українців, чого не потрапили навіть ті українці, що роками жили у Франції.

Ще не отрясся я з прикрого враження після делегації з Фельдкірху, а вже з другого боку атака на о. Сапруна. 7 вересня 1945 року приїхав з Інсбрука о. Гірняк, Голова Братства св. Андрея. Відбув десь нараду з місцевими священниками, пішов на аудієнцію до єпископа, після чого зайшов до мене. Розмова ішла, само собою, про Братство св. Андрея. Мене вдарило те, що о. Гірняк порозумівався відразу з єпископом, а зовсім поминув о. Сапруна,

як українського декана в Форарльбергу. Я й не знав, що о. Сапрун мав стільки неприхильності в священників, тих самих, що пізніше їх разом з родинами вирвав з австрійської безнадійности й перевіз до Франції. О. Гірняк пропонував перевести наше комітетове життя на рейки Братства св. Андрея, бо до того неминуче ведуть відносини в Австрії під французькою окупацією. Централю було б Братство в Інсбруці, ми мали б автономну філію. Навіть уже готовий проект Президії подав мені: о. Герасимчук — Голова, я — Заступник Голови, о. Йосип Лукашевич з Гогенемсу і мій земляк з Коломиї — секретар. З дальшої розмови виходило, наче б то дні о. Сапруна, як декана, були вже почислені, і що розходження йдуть на церковно-організаційному полі, бо українські священники хочуть об'єднатися навколо о. Миколи Вояковського в Мюнхені, як Генерального Вікарія Апостольського Візитатора (чи який там його мав би бути титул), а о. Сапрун тягне в бік кардинала Інніцера у Відні, що, хоч і великий приятель українців, все таки чужий ієрарх.

Не бувши заінтересованим у персональних справах і не визнаючися на тонкощах церковно-організаційної політики, я обіцяв о. Гірнякові, що обговоримо справу на засіданні Крайової Управи, після чого приїду фіналізувати її в Інсбруці.

13 вересня виїхав я до Інсбруку з о. Сапруном і з д-ром Яшаном. Директива для нас була: 1. Братство св. Андрея не буде мати з Інсбруком нічого спільного, крім назви, 2. Статут буде пристосований так, щоб уможливити туди вступ православним українцям без насилля над їхніми релігійними переконаннями і без образи їхніх релігійних почувань, 3. Ми будемо в співпраці з кожночасною українською духовною ієрархією в Форарльбергу.

На другий день відбули ми спільно засідання з Президією Братства в Інсбруці. Дійшли до згоди

в усіх трьох пунктах, вони були вдоволені, що ми приймаємо форму Братства, бо в Тиролю було переконання, що в нас порядок і що ніяка “інвазія” з-зовні без порозуміння з нашим Комітетом не вдасться.

Вже в Канаді довідався я, що ґрунт до такого полагодження справи введення Братства св. Андрея у Форарльберг був підготований ще перед нашою поїздкою до Інсбруку. А саме, якийсь час перед тим був в Інсбруку д-р Володимир Рудницький і мав конференцію з о. Гірняком. Керівники Братства св. Андрея в Інсбруку переконували його, щоб Форарльберг злився з Тиролем в одній централізованій формі організації Братства св. Андрея. Д-р Рудницький рішуче заступав думку, що це не тільки неможливе з уваги на існуючі умовини українського життя в Форарльбергу, але й недоцільне, що Братство мусить прийняти в нас форми широкої громадської організації без уваги на віровизнання, що таке не тільки його особисте глибоке переконання, але й така загальна думка всіх тих українців, що в засаді прихильно ставляться до концепції Братства св. Андрея. Форсування централізму й ексклюзивності довело б хіба до розбиття громадського життя в Форарльбергу, а ми занадто праці в нього вклали, щоб тим ризикувати.

Але атмосфера в Братстві, взаємовідносини між Братством та іншими українськими організаціями, справили на мене гнітюче враження. Все те містилося в одній кам'яниці, вистачило зійти один поверх нижче або зайти до другої кімнати — і ви вже в зовсім іншому світі. Я знав тих людей, дехто й особисто добрим знайомим був для мене, як ось директор Народньої Торгівлі у Львові, Лазорко, або відомий рідношкільний діяч і Голова професійної організації українських приватних службовців “Супруга”, Лев Ясінчук. Це чесні українці і зразкові

громадяни. Братство мало добру харчівню-ресторан у місті й організувало українську гімназію. Інсбрук — місто велике, звідусіль стягалися туди українці, було для кого і серед кого працювати. Але

Свята Вечеря в Дорнбірні. Застолом родини: Михайлович, Кметів, Букшованих і Ямрозикив. Посередині парох Дорнбірну, о. Роман Кучіль.

(З фотозбірки д-ра Володимира Михайлова)

настирлива думка джмелем гуділа в голові, що це секта 14 людей, як про них говорили в Інсбруці, і що вони прикриваються фразою про відродження “історичних братств” і волею єпископа, що міг би відмовити своєї допомоги, якби туди вводити якісь зміни.

Так дійшло нарешті до остаточного оформлення Братства св. Андрея в Форарльбергу. Провізорія в складі о. Северина Сапруна, о. Івана Лебедовича, о. Миколи Маркова, д-ра Володимира Рудницького й д-ра Теодора Михайлівського уступила,

на те місце прийшла нова Президія й Управа. Головою таки не став о. Сапрун, тільки о. Юрій Боднар зо Шварцаху, заступником о. Іван Лебедович з Фельдкірху, членом о. Микола Марків теж з Фельдкірху. Ще два світські: д-р Теодор Михайлівський для зв'язку з Суспільною Службою і д-р Володимир Рудницький, як Голова Управи. Мене запрошено напостійно до засідань.

Братство мало гарну домівку в Фельдкірху, але якось не могло себе живіше проявити, не зважаючи на те, що рухливий д-р Рудницький справді вкладав туди багато праці. Майже все українське життя виливалося в рамках Суспільної Служби, що в міжчасі закріпилася, і не було вже місця для Братства. Проте воно існувало в Форарльбергу, доки ще там були українці, мало свої делегатури в усіх містечках, одні й ті самі люди належали і до Суспільної Служби і до Братства св. Андрея. Ця двоторовість показалася нешкідлива. І не пам'ятаю, щоб колинебудь зайшов між нами конфлікт, дух співпраці зацарював серед українців тієї малої громади, що його могли б позавидувати всі інші громадські й політичні організації.

XXIII. РОЗДІЛ

ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНЦІВ У ТИРОЛЮ І ФОРАРЛЬБЕРГУ

Надмір організацій. — Невдала спроба Українського Червоного Хреста з Інсбруку. — Відстрашливий хаос у Тиролю. — Наступ на Мілену Рудницьку. — “Демократичний бльок” з Інсбруку кличе нас на допомогу. — Подивугідна рухливість бандерівців. — Вони здобувають Президію “Об'єднання”. — Об'єднання поширюється і на Форарльберг. —

Як довго існував у Форарльбергу Крайовий Комітет — було все в порядку. Одна організація, розбудована від низу догори, зовсім нам вистачала і цілком задовольняла наші національно-політичні, культурні й матеріяльні потреби. Коли ж схитнувся цей стан рівноваги в нашому суспільному житті, почалася тенденція до гіперорганізації: діяла Суспільна Служба Переселенців, постало Братство св. Андрея, а рівночасно безнастанно давалися чути голоси, що нам треба конче шукати сурогату давнього Крайового Комітету, цебто світської організації, залежної тільки від українців. Бо Суспільна Служба стояла в залежності від французів, а Братство св. Андрея, бодай щодо духовної частини його керівних органів, було під рішальним голосом єпископа, до того не-українця, що в наших справах не визнавався і свою санкцію постійно давав би на те, що йому запропонує представник українського ду-

ховенства. Ніде правди діти, і мені самому не дуже це в смак було. А що, коли зайде внутрішній спір в українській громаді? За тим не шукати, українці народ не надто згідливий, тоді арбітром у нас мусів би стати чужинець. Що й не казати, таки краще світська організація від церковної, це відчували і розуміли всі.

Найперше пішла в нас спроба закласти Український Червоний Хрест, чи пак поширити на Форарльберг діяльність його станиці з Інсбруку.

Ще раз на одне з перших засідань Крайової Управи вплинуло письмове прохання Українського Червоного Хреста з Інсбруку, щоб у Форарльбергу заложити його Філію. Представник його був на загальних Зборах і старався довести до вирішення цієї справи відразу на Зборах, та це відложено й передано Управі. Крайова Управа відкинула цю пропозицію, нам зовсім вистачав наш Комітет, не потрібно вводити паралельности співіснування побіч себе двох організацій під різними назвами та з ідентичними цілями.

Зокрема незручно було допускати до Форарльбергу Червоний Хрест, бо це була замаскована форма експансії бандерівців. Проти Червоного Хреста були всі члени Крайової Управи, я не потребував виявляти своєї думки. Справа в тому, що на цей час відносини в Інсбруці дуже занархізувалися. Давніше був там Комітет, що стояв під впливом бандерівців. Головою Комітету був письменник Іван Багрянний. Аж нагло він зник. Пропав, як камінь у воду. Скоро виявилось, що Багрянний зірвав з бандерівцями, перенісся до Німеччини і почав там організувати власну партію. Тим часом Комітет розлетівся і настала пустка. Її частинно намагалися виповнити Червоний Хрест і Братство св. Андрея, та щось ніяк не могли домовитися, сварки й незгода стали буденним явищем в інсбруцькій колонії. Це в

нас було відоме, люди часто їздили до Інсбруку й привозили звідти новини, що відстрашливо впливали на наш Комітет. Був ляк перед такою самою анархією, як у Тиролю, саме тепер, коли нарешті вдалося налагодити порядок.

Так упала справа Червоного Хреста в Форарльбергу і хоч пізніше його прихильники зійшлися на тайному засіданні в Фельдкірху і таки заклали собі його делегатуру, — вона ніколи не вийшла наверх, існувала на папері. Головним речником тої справи був мгр. Бородач, заступник нашого Мужа Довір'я на Геціс.

Хоч на третю організацію місця не було, але думка про неї глибоко запустила коріння в нашій суспільності. Підсичував її вітер з Інсбруку. У тамошніх хаотичних відносинах мусів минути добрий шмат часу, заки дійшло до ладу. Одною зо спроб упорядкувати відносини було заснування товариства під назвою "Об'єднання Українців у Тиролю й Форарльбергу", що мало стати центральною організацією всіх українців французької окупаційної зони в Австрії незалежно від діяння інших установ, як Суспільна Служба, Червоний Хрест і Братство св. Андрея. Ідея була б незла, якби її можна здійснити ще перед тим, заки ці установи створилися. Тепер же ж, коли вони вже існували й діяли, мали своє членство й амбіції своїх проводів, додавати ще одну організацію до них, значило тільки побільшувати хаос.

Справа почалася якраз у тому часі, як наша делегація прибула до Інсбруку, щоб дійти до порозуміння з тамошнім Братством св. Андрея. В моменті, коли нагорі йшли наші переговори з Президією Братства, внизу відбувалися основні Загальні Збори Об'єднання, що мали на меті прийняти статут і предложити його австрійській владі до затвердження. Ми зайшли на ті Збори, прийнято нас

дуже сердечно. Відразу було видно, що всю справу мотав одна політична організація, щоб вийти з сліпої вулички, куди попала наслідком наглого виїзду Голови Комітету, Багрянного. В привітальних словах я з притиском зазначив, що хоч ми бажаємо успіху кожній організаційній спробі української суспільності і маємо надію, що Об'єднання виконає свою роль в Тиролю, все таки ми в Форарльбергу маємо свою організацію, що себе виправдала на кожному полі і для нас нема потреби впроваджувати туди ще й Об'єднання. В імені нашої організованої суспільності Форарльбергу заявляю, що вставлення в статут назви "Об'єднання Українців у Тиролю і Форарльбергу" не то без нашої згоди, але й без нашого відома, видається нам, якщо не тактовне, то щонайменше дивне. В австрійській державній структурі не може уряд одної провінції, чи як це там називалося "Союзного Краю" (Бундеслянд) схвалювати статут організації, що має діяти в другій провінції. Тому, якщо навіть уряд в Інсбруці їм цей статут затвердить, для його важности в Форарльбергу необхідно, щоб внесли його на затвердження в Брегенці українці, замешкалі в Форарльбергу.

Скоро потім ми вийшли з залі і про справу забули. Довгий час не виходила вона зо стану тільки дискусії. Але під кінець року тирольський уряд затвердив статут Об'єднання, в грудні мали відбутися його загальні Збори й вибрати Управу. Тоді деякі громадяни Тиролю, затривожені активністю бандерівської групи і лякаючися, щоб не здобула вона абсолютної переваги в новій організації, звернулися до нас за допомогою: ми голосами Форарльбергу мали рятувати ситуацію.

Дуже за тією справою побивалася Мілена Рудницька. На концерті патрона Братства, св. Андрея, і після нього майже дві години переконувала мене,

що Об'єднання необхідно в нас закласти, щоб створити якийсь осередок української суверенності. Спочатку мені не дуже було зрозуміле, чому їй так на тому залежить, вияснення дістав я від своєї дружини.

Показалося, що проти Мілени поведено шалену й непересбірчиву кампанію і була загальна думка, що за тим криються бандерівці, хоч доказу на те не було. На дальшу мету це мало здискредитувати її в очах української суспільності і промостити шлях до проводу в жіночих справах Ірині Павликовській, що її підпирали бандерівці, мавши в тому якийсь свій інтерес. Мали вони наче б то переловити якогось листа Мілени Рудницької до відомого уенерівського діяча в Женеві, Єремієва, де вона називала їх “доморослими наці”. Крім того, на прохання Міжнародного Червоного Хреста в Женеві написала вона звідомлення про табір переміщених осіб у Ляндеку і це звідомлення переяскравлювало від'ємні сторінки таборового життя та викликало обурення бандерівців, і мабуть не їх тільки самих, бо звідти приїхали в делегації дві жінки з протестом до Рудницької, ночували в нас і від них моя дружина довідалася про всі ті історії. Міжнародній Червоний Хрест неохоче дивився на діяльність УНРРА, він може мав надію, що опіку над утікачами передадуть йому, тому й збирав усякі матеріяли проти УНРРА, а їх не бракувало. Але нам зайво було мішатися до цієї гри великих між собою.

Під анонімною зручною режисурою почали кружляти нечувані наклепи на Мілену Рудницьку: що вона, рятуючися перед зарахуванням до категорії “напів жидів” (гальбюден) та обов'язком через те носити зірку Давида на рамені, вступила на німецьку службу в якійсь установі, що розробляла проекти знищення слов'янського світу. Вістки були зручно фабриковані й добре заправлені перцем сен-

сації. Що б там на речі не було, але таких метод розправлятися з політичним противником, ціною денунціяції його не тільки перед власною суспільністю, а й перед альянтською владою, зокрема французькою, дуже чутливою на все, що пахло якимсь ближчим відношенням до німців, — аж ніяк не можна похвалити. Як не як, але Мілена Рудницька була чільною постаттю в українській галицькій суспільності і поклала для неї заслуги, що їх їй ніхто ніколи не зможе ані заперечити, ані відобрати. І стягати її в болото в порядку своїх вужчих поразок, значило засуджувати ту справу, яку вона від років вела й очолювала: могутню організацію українського жіноцтва. До нашого Комітету, до мене, як його Голови, вона була ввесь час коректна і лояльна, нашим обов'язком було б її взяти в оборону. Це могли б ми зробити, якщо б вона по-перше до нас за тим зверталася, а по-друге, якби знати, з ким боротися. Бо всі напади на неї велися анонімно і неначе з-за плота, не видно було руки, що тим керувала і не було проти кого виступати.

Разом з нападами проти Мілени синхронізувалися виступи проти її родини: прийшли вістки окружною дорогою, що її брат Антін Рудницький та його дружина, співачка Марія Сокіл, підписали в Америці відозву проти збірки для втікачів з закликом слати зібрані гроші в большевицьку Україну для відбудови воєнних знищень. Також мали б вони неначе заохочувати втікачів вертатися назад під большевиків. Абсолютно не було можливості перевірити, скільки в тому правди, а скільки брехні, але це неслося на крилах пропаганди як заклик проти Мілени Рудницької, що в тому часі не могла мати впливу на поставу і поступки брата в далекій Америці.

Це роз'яснило мені, чому ціла родина Рудницьких в Австрії, цебто Мілена Рудницька, її брат, но-

тар Володимир, колишній мій заступник у Крайовому Комітеті і тепер Голова Управи Братства св. Андрея в Форарльбергу, другий брат, відомий

Група українців на "Свяченім" у родини Климюків у Льохав коло Брегенцу. Посередині — о. шамбелян Роман Добрянський.
(З фотозбірки дир. Івана Білоуса)

журналіст Іван Кедрин-Рудницький з дружиною, що жили в Інсбруку, так дуже стояли за участю Форарльбергу в Об'єднанні. В їхній квартирі в Фельдкірху відбувся конвентикль, куди запрошено теж інж. Лавриненка та доктора Яшана. А 18 грудня скликано спільне засідання Президії Братства св. Андрея при співучасті Мужів Довір'я Суспільної Служби й вирішено Об'єднання закласти, швидко перевівши всі формальності і збори на місцях, щоб вибрати делегатів на Загальні Збори, що мали відбутися вже 26 грудня.

Дійсно ми продовж тижня відбули збори по всіх місцевостях і вибрали делегатів до Інсбруку. Вибрано теж і мене, та я не міг поїхати.

Загальні Збори Об'єднання Українців у Тиролю і Форарльбергу не закінчилися так, як того собі бажали їхні організатори з проти-бандерівського блоку. Завдяки голосам Форарльбергу цей блок мав більшість і міг перевести всі постанови, вибрати, кого хотів і не допустити ні одного бандерівця. Але їм забракло рішучості. Ніхто з “демократичного блоку” не хотів кандидувати на голову, одні відтягнулися під загрозою бандерівців, другі з ляку, щоб не попадати в конфлікти, з усіма хотіли бути в згоді. Такі люди ніколи не виграють.

Бандерівці ішли з волею до перемоги, грозили розбиттям товариства, якщо не будуть виконані їхні домагання, виступали здисципліновано і бойово, через те здобули все, чого їм було потрібно. Обрано такий склад Управи: Голова — інж. Кравців, кандидат бандерівської групи, члени — Матла-Дорошевич, бандерівський кандидат, полк. Єфремов, гетьманець, теж бандерівський кандидат, д-р Михайло Росляк, mgr. Ярослав Спольський, бандерівський кандидат, Стеценко, mgr. Андрій Гаєцький та ще один, забув назвище. Крім того два представники Форарльбергу — д-р Василь Яшан і я. На конститууючому засіданні заступником Голови вийшов Стеценко, Секретарем — Матла, організаційним референтом — д-р Росляк, культурно-освітнім — mgr. Андрій Гаєцький.

Бандерівці здобули те, чого хотіли, Голову й Секретаря, цебто Президію. Це їм належалося і нічого було бідкатися, треба було вложити стільки праці, ініціативи, здисциплінованої постави й рішучості в акції, скільки вклала бандерівська сторона, замість нарікати й розливати жалі. Життя завжди буде належати до того, хто вміє його здобувати.

Наслідком захоплених бандерівцями позицій було те, що почали множитися так звані поплентачі і поміж ними ті самі, що ще вчора помагали майструвати протибандерівський фронт, сьогодні вже заскакували ласки в бандерівців.

Для формально-правного порядку затверджено статут Об'єднання теж у Форарльбергу й обрано для нього окремі органи. На основних Загальних Зборах у Фельдкірху я не прийняв головства — мій виїзд з Форарльбергу вже тоді був перерішений — і Головою обрано в нас Івана Білоуса, учителя і в часі війни директора Повітового Союзу Кооператив у Рогатині. До того часу він був у нас якийсь час Головою Місцевого Комітету в Брегенці і Мужем Довір'я Делегатури Суспільної Служби на Брегенц. Людина сумлінна й патріотична, виконував свої обов'язки старанно і заслужив собі на пошану. Тоді я зрезигнував з місця в Управі Об'єднання в Інсбруці і на моє місце автоматично увійшов Білоус.

Таким робом якийсь час діяли в Форарльбергу аж три організації: Українська Делегатура в Суспільній Службі Переселенців, Братство св. Андрея та Об'єднання Українців у Тиролю і Форарльбергу. Це останнє пізніше нав'язало контакт з Українським Центральним Допомоговим Бюром в Лондоні, на чолі якого стояли українці з Канади, і домовилися, що українська організація в Тиролю і взагалі в Австрії стала неначе експозитурою УЦДБ. Це їй давало більше авторитету в очах австрійської та французької окупаційної влади та до деякої міри забезпечувало її існування.

XXIV. РОЗДІЛ

З'ІЗД В АШАФФЕНБУРГУ

Запрошення на З'їзд 31 жовтня 1945 року. — Іду шляхом на Інсбрук — Куфштайн. — Перехід через границю. — Пригода з пограничником. — Делегація з Мюнхену. — Дванадцять годин на плятформі. — В харчовому уряді в Франкфурті. — На один волос від большевиків. — Реєстрація в Франкфурті. — Табор в Ашаффенбургу. — Волинська гостинність. — В кігтях чорної торгівлі. — Конвентиклі в таборових кімнатах. — Грозять делегатам арештами. — Починається з'їзд. — “На початку був хаос...” — Безліч Комісій. — Моя праця в Організаційній Комісії і в редакції організаційних тез. — Перемелюють резолюції. — Ніч під 1 Листопада. — Погромницька атмосфера. — Бандерівці висунули Мудрого. — Народжується Центральне Представництво Української Еміграції. — Фальшований протокол З'їзду. — Дивна пропозиція проф. Ветухова. — Невже спілка бандерівців з уенерівцями? — Звітую перед ПУН. — Мої висновки зо З'їзду. —

Надійшла осінь. П'ять місяців дорогого часу промайнуло для української еміграції на сновиганні сюди й туди, тільки в деяких осередках було наладнано організаційне життя. А де воно й було, там створилося спонтанно, з ініціативи меткіших місцевих одиниць, без ніяких директив та інструкцій

з центру, з тієї звичайної причини, що ніякого українського центру не було. Брак організаційної централі дуже дошкульно давався відчувати всім тим, що на місцях узяли відповідальність на свої плечі, тягнули роботу, як могли, ставили справу, як уміли, і увесь час перебували в непевності, чи їхня робота вкладається в загальне русло української національної рації.

Десь у вересні розійшлася чутка, що підготовляється великий з'їзд усієї еміграції в Німеччині й Австрії. Дістав запрошення теж і наш Комітет, до Франкфурту над Майном, на 31 жовтня 1945. В тому часі вже Комітет не діяв, тільки Українська Делегатура Суспільної Служби, і я рішився поїхати, як представник українців у Форарльбергу. Виринули паспортні труднощі: Франкфурт лежав у американській окупаційній зоні, треба минати дві границі — австро-німецьку і міжзональну французько-американську. Перейти границю назелено для мене іграшка, але я мусів рахуватися з тим, що на з'їзді треба виступати явно, може й давати свій підпис під документами і не годилося офіційному представникові українців перед французькою владою виступати неначе крадьки.

Через Суспільну Службу не міг я дістати перепустки. Не тому, щоб відмовили, але процедура була така довга, що ніколи ждати. В пригоді став Бак-Бойчук, що теж тоді вибірався до Німеччини. Він мав знайомих серед темних типів, що все зробили б за гроші, і тут придалася засада, що “добре і в пеклі приятеля мати”. Дістали ми перепустку до Франкфурту, але важну не з Брегенцу, цебто з австрійської території, тільки з Ліндав, тобто з території німецької. До Ліндав — рукою подати, тільки потічок переплигнути, та я боявся, бо ану ж наскочу на сторожу і тоді сором для всіх українців, що їх Делегат пішов до Іванової хати. Тому вибрав я

дорогу на Інсбрук-Куфштайн і там, біля Куфштайну, відразу перейти на американський бік. Як загадали, так і зробили.

Погода трапилася гарна, поїзд заїхав на станцію в Куфштайні ще до полудня, мали ми перед со-

Місто Куфштайн у Тиролі.

(З фотозбірки м-ра А. Гладилевича)

бою кілька годин, щоб зловити з другої сторони поїзд до Мюнхену, що відходив увечері з пограничної станції Кіферсфельден. Постановили ми спробувати щастя легальним шляхом через французьку контролю, опісля виминути американців, видряпавшись на стрімку гору по середині дороги поміж обидвома контролями. Якби французи нас завернули, нема іншої ради, тільки йти на зелену дорогу. Гори там високі, узбіччя скелисті, найкраще б іти по-під кручею здовж битого шляху, попри саму військову контролю. Шлях іде понад саму річку, та

берег стрімкий, не видно внизу нічого, річка гірська, бистрина розбиває свої води об каміння, шум глушить усе. Ото тільки й лихо, що кілометрів зо два треба прошмигнутися, зігнувшись вдвоє.

Невеселі перспективи, та робимо самовпевнені міни і рушаємо вперемішку з добрих два-три десятками усяких людей, що теж ідуть у тому напрямі, мають мабуть правильні перепустки.

Містечко залишилося трохи на боці. Праворуч височиться гора з цитаделею на шпилі: це славна колись на всю Австрію тюрма для політичних в'язнів, сиділи там італійські карбонарії, польські й мадярські повстанці з 1848 року. Що там тепер? Мабуть якісь урядові приміщення. Табору УНРРА не видно, закритий горою.

Але ось підходимо до границі. Впоперек шляху рогачка, кілька французьких вояків біля будки, сержант перевіряє перепустки. Кинув тільки оком на дату й печатку, махнув головою — можемо йти. Так ми вийшли з Австрії. Ще треба минути американську стежу, щоб увійти в Німеччину. Може б спробувати? Кортить, дуже не хочеться дертися на гору, та краще не ризикувати. Сповільнюємо кроки, залишаємося позаду нашої групки і зникаємо на бічній стежині. Піднімаємося щораз вище серпентиною, за хвилину тонемо в лісі. Ніби то й нічого, іти протоптаною стежкою, а все таки тяжко. Минулися ті роки, що то “куди заманеться, туди й підеться”. Добре треба натягати ноги, щоб встигнути на поїзд. Приступаємо на хвилину зловити віддих. Ген-ген далеко внизу проблискує річка поміж деревами, здається, американська контрольна стежа вже за нами. Ступаємо безпечніше, не зважаємо на хрускіт рішя, можна вже й говорити. Ще з годину й ми вийшли з густого лісу, починається вже спуск до села. І в тому моменті зненацька:

— Гальт! (Стій).

Пограничник. З крісом у руці, в німецькій уніформі.

— Куди йдете?

— До станції в Кіферсфельден.

— Чому не шляхом, куди й інші?

Викручуємося, що хотіли пройтися трохи горами. Це не переконує, оглядає нас підзорливо.

— Пасіршайн! (Перепустка).

Витягаємо наші перепустки, німець трохи лагідніше, побачивши документи.

— Щось тут не тєє. Ви маєте їхати з Ліндава до Франкфурту, а замість того ви на шляху з Інсбруку до Мюнхену.

З німцем нема що дискутувати. Він дискусій не розуміє, його діло або наказувати другому, або самому виконувати накази. Сідаю на нього згори.

— Пане, нема в нас часу на балачки, ми й так забарилися. Коли запізнимо поїзд, треба ждати до другого вечора, а час наш обмежений. Або ви нас пропускаєте, або ходімо негайно до американської станиці, але робимо вас уважним, що будете відповідати за наші втрати, якщо через те спізнимо поїзд.

Німець вагається, захиталася в нього певність. Решту докінчують цигарки. Залишає нас у спокою, ще й показує, куди ближча дорога.

Оказується, що від кількох днів чинна вже й німецька митна контроля, про що ми не знали, до того часу тільки австрійці пильнували границі зо свого боку, з німецької сторони вона зовсім не була бережена.

На поїзд ми поспішали й пізнім вечором висідаємо на станції в Мюнхені. “Батько”) веде ночувати, він тут уже не вперше. Заходимо до студентського гуртожитку в дільниці Рамерсдорф, а там —

¹⁾ Псевдо Бака-Войчука.

аж кишить від бандерівців. Але прийняли нас привітно, переночували й нагодували, бачимо між студентами і кількох хлопців, що раніше жили в Дорнбірні. Вранці пішов я вже до своїх.

Хотів би долучитися до наших делегатів, цікаво знати, які в них інструкції. Трапляю якраз на якусь нараду, бачу знайомих, д-ра Вассіяна, інж. Бойдуника й інших. Це відбувається, а власне того дня кінчається т. зв. Жовтнева Конференція ОУН, розглядають новостворену ситуацію в Німеччині і намічують дальшу тактику. На моє счудування, не бачу більшого зацікавлення зїздом у Франкфурті.

Мюнхенську делегацію очолює Голова Комітету, проф. Корсунський. З ним їдуть: адвокат Лев Ганкевич, Микола Масюкевич, колишній бібліотекар Українського Наукового Інституту в Берліні, і Микола Бігун, організаційний референт мюнхенського Комітету. Він неначе політрук у делегації, його завданням маневрувати, щоб якнайбільше користи винести на зїзді. Питаюся, чи знають щось про пляни інших політичних середовищ. Ніхто нічого не знає. Виходить, що на голову української репрезентації в Німеччині буде висуватися Мудрий. Йому на контркандидата з нашого боку пропонують Масюкевича.

Делегація з Мюнхену їде автом. Для мене там місця вже не знайшлося, я поїхав поїздом. А в поїзді глота — один жах! На кілька годин перед відїздом уже й стояти нема де, я ледве втиснувся на плятформу і так переступаючи з ноги на ногу проїхав дванадцять годин дороги. Коли наближалися ми уже до руїн Франкфурту, невимовна пільга розплилась по мені: на кожній станції ішов бій за те, щоб нові пасажери не зіштовхували нас з плятформи. Найбільше в поїзді їхало жидів, аж дивно, звідки набралось їх так багато після жахливих гітлерівських погромів.

У Франкфурті мав я зв'язок до д-ра Миколи Суховерського. На лихо не застав його вдома, виїхав до одного з сусідніх таборів, де саме відбувалися вибори до Таборової Ради, мав вернутися аж після обіда, а може ввечері. Використовую час, щоб полагодити справу карток у харчовому уряді та зареєструватися в збірному пункті делегатів на з'їзд. А в харчовому уряді — Содома й Гомора! Чогось такого не бачив я від пам'ятних сцен на львівському дворі, коли німці тікали до Райху. Харчове бюро містилося в пивницях якоїсь розбитої кам'яниці і було в облозі тисяч людей. Через Франкфурт перевалювалася маса народу з півночі на південь і навпаки, головно військові, що верталися додому, але не бракувало й “діпістів”, бо в околицях Франкфурту було кілька величезних таборів. Вся та юрба пересувалася через харчовий уряд, щоб або дістати нові картки на кілька днів, або проміняти інші за тутешні. Не було мови про втримання якогось порядку. Хто мав сильніші лікті і твердіші п'ястуки, сам собі був за поліцію.

По якій годині безнадійного вичікування махнув я рукою на картки й хотів вертатися. Та ба! За той час ззаду наросла нова юрба народу і тепер ані назад, ані наперед! На стінах були якісь написи, що сюдою для військових, тудю для цивільних, наліво жінки, направо — чоловіки, але хто був надворі, написів не бачив, пер перед себе, скільки духу, і ті, що дісталися вже на коридори, тільки те й могли робити, що тиснути на своїх попередників.

Три години мняли мені боки, нарешті протиснувся я до столика за бар'єрою. Сидить якась “фройляйн” і каже мені віддати свої картки.

— Не маю, я приїхав з Австрії.

— Нічого, в Австрії теж є картки.

— Та ж вони тут неважні, навіщо їх вам?

— Я не можу вам видати, як тільки в обмін.

Інакше не стане мені до рахунку. Ідіть до шефа, може він порадить.

Підходить шеф з сусіднього столика.

— Ви німець?

— Ні, українець.

— То чого ви тут шукаєте? Це харчовий уряд для німців.

— Мене сюди справили. Казали, що всі хочуть їсти, чи німці, чи інші і що тут харчовий уряд не тільки для одної чи другої національності, а для всіх постійних і переходових мешканців Франкфурта.

“Шеф” шукає чогось у паперах.

— Не можемо вам видати карток. Ви не туди попали. Ідіть до готелю “Штадт Гайльбронн”, там є фір ді Українер цуштендіге Штелле”.²⁾

Я так був стомлений цілонічною їздою на плятформі і стусанами в ждальні харчового уряду, що, хоч голодний, як собака, не пішов до того готелю, перше поїхав зареєструватися.

В квартирі для зголошень застаю Василя Мудрого, Котика, Атанаса Мілянича³⁾ і Романа Ільницького.⁴⁾ Видають мені картку участі і кажуть мені їхати до Ашаффенбургу, звідси яких 30 кілометрів, там відбудеться з'їзд у таборі. Показується, що досі нема нікого з Австрії, я приїхав перший.

— А скажіть, будь ласка, панове, куди найближче до готелю “Штадт Гайльбронн”?

— А вам чого туди?

— Діло маю, харчових карток потребую.

— Чи ви здуріли? Там урядуює місія большевиків і хто туди попаде, тому й амінь!

²⁾ Компетентна установа для українців.

³⁾ Колишній директор “Промбанку” у Львові, потім один з референтів УЦК у Кракові й у Львові.

⁴⁾ Пізніший редактор часопису “Час” у Фюрті.

— Оце тобі “фір ді Українер цуштендіге Штелле”! Що за щастя, що я найперше поїхав зареєструватися!

Дали мені кілька карток, щоб вистачило на обід, а там поїду до табору, нагодують.

Доктора Суховерського ще нема, але ввічлива бабуся, його господиня, запрошує до середини і я, не ждучи на господаря, колодою звалився на ліжко...

Невелике місто Ашаффенбург на той час стало одним з центрів життя переміщених осіб. При довжелезній вулиці, що веде з міста на схід, у колосальних касарнях, положених недалеко від себе, розмістилися три табори: польський, мішаних національностей і, накінці, український. Всі вони називалися по своїх касарнях, як: “Артиллеріказерне-табір”, “Піонірказерне-табір” і т. д. Хто не звик до таборів, годі спам’ятати назви.

Я вже бачив один табір УНРРА в Кемптен, маленький, і другий великий, у Ляндеку. Але він складався з низеньких дерев’яних бараків, на швидку руку збудованих для “остарбайтерів” та всяких “унтерменшів”, а тут — великі, муровані касарні, чистенько утримані, ясні, просторі кімнати. Скоро спрямували мене до прийомної комісії, що займалася приміщенням делегатів на З’їзд. Відразу наскочив на знайомого зо Львова, Романа Качмарського, якого ще з часів УВО називали псевдом “жидівка” — він сильний брюнет. Кругом аж кишить від знайомих, заки дійшов до призначеної кімнати, що кілька кроків мусів приставати, щоб вітатися з людьми.

Попає я між самих волиняків. Недавно щойно вони приїхали сюди з недалекого міста Вірцбурга і всі разом влаштувалися в одній залі, душ яких з тридцять. Туди приділено ще одного делегата — від Українського Червоного Хреста в якомусь містечку — адвоката Миколу Багринівського з Рівного. Раз у своєму житті зустрічався я з ним. Це

було ще за студентських часів, у 1927 році, коли я об'їжджав Волинь наче б то в справах збірки на студійний фонд, а в дійсності ладнав зв'язки для УВО. Приймав він мене стоячи на порозі своєї канцелярії, навіть до хати не впустив. Але тепер мене не впізнав.

Наші господарі сердечно нами зайнялися. Хоч ми мали бути на утриманні таборової управи, чи якогось З'їздового Комітету, та хлопці перейняли нас відразу “на свої штати”. З-під землі з'явилася ковбаса й чарка, наклали на стіл усякого яствія й питія, заки ми встигли розпитатися, що й куди, всі вже були в доброму настрої. Так нас гостили всі три дні З'їзду і все було б гаразд, якби не ночівля. Приходилося спати всім у відкритій залі. Майже все то були молоді подружжя й обидва ми, делегати, дуже ніяково себе почували в тій атмосфері, де ніхто нічого собі не робив зо своїх сусідів.

Це було 30 жовтня 1945 року і вже того дня мав початися З'їзд. Але оказалось, що аранжери не вистаралися навіть дозволу в Управі УНРРА. Дозвіл дістати було нетрудно, бо в той час відбувалося безліч усяких нарад, віч і мітінгів, всі до того звикли, уважали це виявом “демократичного способу життя” і ніхто не цікавився, хто там був і що говорив. Тільки про те слід було постаратися завчасу. Отож в останній хвилі вийшло, що директора УНРРА в Франкфурті нема, кудись поїхав і невідомо, коли вернеться, а місцева урядничка УНРРА навіть не хотіла говорити з делегацією, що вибралася до неї. Я був свідком, як делегація стояла під дверима канцелярії УНРРА і наша перекладачка, інж. Чижовичівна, щось говорила крізь закриті двері. Сором, та й годі!

А тут народу напливає кожним поїздом. Одні — делегати з “мандатами”, другі — просто з ці-

кавості, сподіваючися, що з'їдуться люди з усіх-усюдів. Хтось пустив чутку, що делегатів заарештують, вони не мають дозволу ночувати в таборі. Десь з'явився Василь Мудрий, радив кожному звернутися з табору до вечора і сам кудись зник. Серед людей дезорієнтація, не знати, що робити. Але не хочеться виходити з табору, раз уже переїхав таку далеку дорогу. Неквапливо виходжу з канцелярії — і тут на мене насакає юрба людей, що ждала на “делегата з Австрії”. Бо я й далі — самотній з Австрії, вже мабуть ніхто інший не прийде. А люди там мають своїх рідних і знайомих, кожен хоче бодай кількома словами перекинутися, розпитатися, розвідатися. При тому, одним скоком — від знайомих до чорної торгівлі.

Заки ще встиг я дати відповідь на питання — вже пропонують купити штуку сукна на одяг, інший знову з таємничою міною відводить мене набік, щоб показати перстень з брильянтом, що його можна купити “за безцін, бо власник конечно мусить його сьогодні продати”. За нецілі дві години, коли я так вільно блукав по таборовому подвір'ї, до мене підступали знайомі і зовсім незнайомі з пропозиціями купити: 1. перстені з брильянтами, 2. сукно на одяг, 3. чоловічі сорочки, 4. жіночі панчохи, 5. швейцарські годинники, 6. горілку, 7. американські бісквіти. Кожен торгував, чим попало під руки. Один знайомий, що був у Львові бляхарем, тепер перекинувся на ювелірство і потрясав у кишені самоцвітами, розпитуваючися про можливості їхнього збуту в Австрії. Це мабуть належало до звичайних речей таборового побуту, але я, признаюся, був наче ошелешений тією ярмарковою атмосферою.

Тим часом хтось дав мені знати, що в одній з кімнат відбувається якась нарада. Прибігаю туди, а там наша делегація з Мюнхену, Василь Мудрий,

д-р Павло Лисяк з англійської зони, кілька незнайомих мені людей та д-р Олесіюк від польонофільської групи уенерівців, що офіційної участі в З'їзді не брав, приїхав тільки як обсерватор. Мабуть таких конвентиклів по кімнатах було більше, таким способом відбувалися різні “передз’їздові наради”. Мудрий зденервований, передбачає в мюнхенській делегації осередок опозиції. Просить не розбивати З’їзду і для мене це незрозуміле, бо ж ніхто не має наміру його розбивати. Починаються різні балачки, до речі й не до речі. Лев Ганкевич, хоч есдек, залюбки згадує свої взаємини з греко-католицькими священиками в Галичині, і взагалі мається враження, що в усіх на язиці якесь питання, але ніхто не хоче з ним перший вийти. Десь біля 10 вночі з’являється Мілянч і відчитує нам свій референт про положення українців у Німеччині. В нікого нема вже охоти до дискусії, ідемо спати.

Вранці З’їзд таки відбувається, не зважаючи на те, як поставиться до нього УНРРА. Делегати сходяться до залі, там при столику ще раз реєстрація, остаточну перевірку мандатів переведе щойно Мандатна Комісія, що її повинен вибрати З’їзд. Ні сіло ні пало Мудрий підступає до мене і заперечує мені право бути делегатом, бо моя повновасть підписана мною самим, як Головою нашої Делегатури. Для мене це на руку — одна особа ані не допоможе ані не зашкодить, а ось чудова нагода вдарити опісля по правосильності, якщо Мудрий і компанія будуть там робити якісь махінації. Поквапливо хочу з того скористати, що “одинокого делегата з Австрії” хочуть викидати з залі, та заки я встиг згубитися серед людей на коридорі, вибігають за мною Мілянч та Ільницький і завертають назад, нагримавши на Мудрого.

Почався З’їзд. Ніякої президії не вибирають, Мудрий стає за президіальним столом, кількома сло-

вами вітає всіх, витворює атмосферу поспіху, мовляв, можуть нас розігнати, вдруге не з'їдемося, використовуймо час і швидко біжим до діла. Відчитують готовий склад Комісій. Нашу делегацію з Мюнхену розбивають: Бігуна до Суспільної Опіки, Ганкевича до Правної Опіки, Корсунського до Мандатної Комісії. Я знайшовся в Комісії Праці. Тих Комісій було безліч, більшість залишилася необсаджена, не було стільки делегатів. Але приймати участь по одному в різних Комісіях — тактична похибка. Переконую своїх, що нам слід втиснутися до однієї Комісії, Організаційної. Вона найважливіша, там будуть рішатися основи організаційного життя українців у Німеччині, звідти буде пропонована нова форма організації, там — мабуть — і про персональні справи будуть говорити. Домагаюся переходу до Організаційної Комісії. Проголошують, що цей поділ на Комісії — тільки пропозиція, подають до відома назвища Голов різних Комісій, кожен може зголоситися до праці в Голови тієї Комісії, яка йому найліпше підходить. Ці Голови, теж тимчасові, на першому засіданні всі Комісії будуть конституюватися самі. Намовляю до Організаційної Комісії ще проф. Корсунського, інші вже розбрелися.

Наша Організаційна Комісія зібралася в одній з кімнат на самому низу, майже в пивниці. Ставлю внесення обрати Головою проф. Корсунського, Голову Українського Комітету в Мюнхені. Є якийсь контркандидат, але перепадає. Так ми дістали дуже важний пост Голови Організаційної Комісії і будь нас у ній більше, могли б ввести в життя багато речей, що на них спиралося б усе організоване життя. Але, на жаль, надалі я тільки сам один.

Секретарем обирають Романа Ільницького і він дає нам під дискусію половину проєкту статуту нової організації, друга половина щойно переписується на машині, доставляють її нам за які дві години.

Вношу, щоб не схвалювати проекту статуту. Ми не в силі його обговорити й опрацювати за тих кілька годин. Все, що можемо з чистим сумлінням і в почутті нашої відповідальності зробити, це вести над ним дискусії і передати вислід дискусій як матеріал Сталій Статутовій Комісії, що її повинен вибрати З'їзд на пленарному засіданні ввечері. Бачу, Ільницький з того незадоволений, він тут репрезентує інтереси бандерівської організації і хотів би, щоб цей проект прийняти в засаді, допускаючи різні дрібні поправки. Але він теж не опановує залі, бо хоч там доволі бандерівців — зараз поруч мене сидить Зиновій Матла ще з якимись двома — то більшість складається з випадково зібраних людей. Мое внесення перепадає. Але вже за хвилю переходить дуже подібне внесення д-ра Кальби, делегата з французької зони, щоб схвалити тільки основні організаційні тези та передати їх до розроблення спеціальної Комісії Правників.

Назву для організації прийнято “Центральне Представництво Української Еміграції в Німеччині”, в скороченні ЦПУЕН. Під тією назвою діє та, вже кілька разів реорганізована й реформована організація, до сьогодні. Надиво наші наради йшли дуже ділово і ми доволі скоро впоралися з основними організаційними тезами. Схвалено основні напрямні і для їхньої стилізації обрано Редакційну Комісію в складі: Роман Ільницький, інж. Леонід Романюк і Зиновій Книш. Нашим завданням звинутися з тим ще перед пленарною сесією, що її початок визначено на годину 7 ввечері, а наради наші велися безперебійно до 5 після обіда.

При самому вже кінці вилізло шило з мішка: Ільницький зачитує проект декларації, що мала б бути зложена в імені Організаційної Комісії зараз після відчитання проекту організаційних тез. Деклярація йшла в тому менш-більш сенсі: “Організа-

ційна Комісія одобрює дотеперішню діяльність маршала Василя Мудрого в ділянці репрезентації української еміграції перед зовнішніми чинниками і пропонує З'їздові, у признанні заслуг п. Мудрого, обрати його на Голову ЦПУЕН”.

Ясне, що між бандерівцями і Мудрим заключено пакт; що Мудрий, не зважаючи на формальне становище Голови своєї партії УНДО, пішов на співпрацю з бандерівцями за ціну підтримки його особи; що бандерівці або не знайшли з-поміж себе відповідного кандидата на Голову, або вважають такий вихід зручнішим для себе з тактичного боку, висуваючи на чоло людину від них залежну, але не зв'язану з ними організаційними вузлами, як принаду для суспільности. Ні, мої панове, хоч може ви й переведете це в життя, але легко це вам не піде! Протестую проти такої декларації, бо вона передчасна: ще ми не чули звіту п. Мудрого, невідомо ще нам, що таке він добре зробив і завіщо маємо йому схвалювати признання. Нехай перше складе звіт, передискутуємо його, а тоді побачимо. Помимо мого протесту хочуть схвалювати це внесення. Встаю ще раз і заявляю, що в імені меншости Комісії złożу протест на пленумі, зажадаю від п. Мудрого звіту і буду жадати прилюдної критики й дискусії. Бандерівці орієнтуються, що це було б незручно — ніколи невідомо, що може дати загальна прилюдна дискусія — хвилює від свого внесення відступають.

Інші Комісії давно вже покінчили свої наради, всі пішли вечеряти, а ми втрійку з інж. Романюком та з Романом Ільницьким вигладжували редакцію організаційних тез. І не забарилися — на чверть години перед початком пленуму зложили ми свої матеріали до президіального стола. Оказалося, що декларацію про признання для Мудрого таки перепачковано разом з тими матеріалами, але сам Мудрий

мав настільки такту, що не допустив до її відчитування.

Одна за одною Комісії відчитують свої резолюції, це мелеться швидко, як у млині, тільки скінчили читати — вже й схвалили, в нікого нема охоти до дискусії. Не всі й розуміють, про що йдеться. Хоч я натягав шию, як журавель, і добре насторожував вуха, але й мені не вдалося схопити всього. Найкраще з усього сподобався мені звітодавець господарсько-фінансової Комісії.

Головою тієї Комісії був назначений інж. Атанас Мілянчик, але він був один з аранжерів З'їзду, вештався весь час то сюди, то туди, Комісію вів його заступник, якийсь наддніпрянець, літ під п'ятдесят, з буйною сивою чуприною, от жалко, не можу пригадати назвища! Це була одинока Комісія, де не було фраз і пустомельства, якої праці сперті були на різних цифрових матеріялах і фактичних даних, пропозиції — на реальній дійсності. З справжньою сатисфакцією вислухав я цього, прекрасною українською мовою і з гарною українською термінологією, виголошеного звідомлення.

З інших Комісій цікавила мене ще Комісія Жіночих Справ, що в її імені звітувала пані Ірина Павликовська. Виходило, що жінки в Німеччині організуються не в самостійних Союзах Українок чи яку б там вони не вибрали собі назву, тільки в формі жіночих секцій при ЦПУЕН. Такий був основний тенор звіту, відкидаючи набік фразеологію. Тут не міг я стриматися, щоб не поставити запиту, яке відношення цієї Жіночої Секції до Централі Союзу Українок, очоленої Міленою Рудницькою, і Світового Союзу Українок, що саме в процесі своєї відбудови. Пані Павликовська збентежено відповіла, що це "гумбуг" і що вона не думає над тим спинятися довше і взагалі акції пані Мілени Рудницької не можна вважати серйозною справою.

Власне, дискусія зачалася аж після звіту Організаційної Комісії, що прийшов на самий кінець. Як звичайно, виступало кілька бесідників, що уважають своїм обов'язком забирати слово при всякій нагоді, чи треба чи не треба. Але швидко почало зарисовуватися, що цілий З'їзд мав тільки дати печатку "голосу народу" випадково зібраних делегатів для наперед уложених і продуманих справ. Не так справ, як осіб. Несмілі критичні голоси громлено, як розбивацькі спроби З'їзду.

Власне, ніякої критики не було, бо що ж було критикувати? Звіту ніхто не складав, програми ніякої в загальному, поза резолюційними фразами Комісій, не накреслював. Відчувалася тільки тенденція пересунути на Голову нової організації Василя Мудрого, а за його спиною — бандерівців. В руках того суспільно-еміграційного проводу мала зібратися контроля всіх ділянок українського життя: політичної, допомогової, культурної, господарської і т. д. Йому хотіли признати право цензури зовнішньо-політичних виступів, пропаганди, видань і т. п. в тому сенсі, що всякі спроби виходити з тими речами незалежно від ініціативи ЦПУЕН плямувалися згори як національна зрада. Помимо тієї "демократії", що про неї стільки чулося на кожному кроці після упадку Німеччини, початковий проєкт ЦПУЕН давав найбільш досконалу тоталітарну систему, сильнішу від побудованого на німецьких зразках Українського Центрального Комітету. Це був продукт бандерівського духа і його сильно підстрижено, найперше на Організаційній Комісії, а потім і на пленумі.

Найбільше тверезим був голос покійного вже сьогодні доктора Павла Лисяка, одного з представників англійської зони. Він остерігав, щоб не творити відразу механічним способом центральної організації. Достосовувати покищо її будову до потреб і правного стану кожної з трьох окупацій, щоб

можна було їх у той спосіб скоріше залегалізувати, а водночас внутрішнім порозумінням запевнити їм одність діяння.

Атмосфера дедалі більш електризувалась. Давалися чути вигуки, з одного боку, чи це правда, що Мудрий входить у склад УГВР і навіть має бути її Головою, а з другого боку — яке відношення проводу ЦПУЕН до т. зв. Уряду УНР. Чомусь це останнє питання страшенно схвилювало Мудрого і він зовсім вибився з рівноваги.

Склав заяву і я, що хоч брав участь у нарадах лояльно, був членом Організаційної Комісії і Редакційної Колегії для організаційних тез, але я тут одинокий делегат з Австрії і не можу в імені українців тієї країни наперед прийняти за обов'язані всі рішення, тим більше, що ми в Австрії живемо в іншій державі. Нас усіх можуть обов'язувати тільки загальні ідейні напрямні нашої спільної постановки справи, але якщо йде про організаційні рами — в кожній державі вони будуть інші. Також особовий склад вибраного тут на Німеччину Проводу ЦПУЕН може відноситися в своїх повноважностях тільки до території Німеччини. На моє прохання це занесено до протоколу.

Хтось крикнув, що вже північ. А тоді встав д-р Степан Витвицький і виголосив демагогічну промову, викликаючи духів Героїв 1 Листопаду, в якого річницю якраз входимо, і кидаючи погрозу в їхньому іменні на всіх тих, що стали б в опозицію до цього “українського еміграційного парламента”. Щойно тепер розшалілася буря. До голосу приходив усякий, делегат він чи гість. Бідного д-ра Лисяка проголошено майже зрадником. Досталося й мені від якогось прихильника Доленка з Авгсбурга.

Але ніч минала, люди томилися і треба було конче вибрати Мудрого, на що нетерпляче ждали аранжери З'їзду, для того ж він і був скликаний.

Хтось зголосив лісту кандидатів. На Голову — Василя Мудрого. Дальший склад:

Заступник Голови — проф. Михайло Ветухів
Організаційний Референт — інж. Леонід Романюк

Генеральний Секретар — Роман Ільницький

Правна Опіка — д-р Степан Витвицький

Молодь — мгр. Ярослав Рак

Культура — проф. Дмитро Дорошенко

Фінанси — інж. Атанас Мілянч

Суспільна Опіка — інж. Ілько Сем'янчук, а якщо б він не погодився, тоді д-р Воробець з Мюнхену

Праця — інж. Потішко

Інформація — Юліян Ревай

Жіноцтво — Ірина Павликовська.

Виявляється, що в залі приявних усього 33 делегатів. Вони далеко не репрезентують всієї еміграції, ані навіть усіх її осередків. З одного напр. Мюнхену були: 4 делегати від Українського Комітету, 3 — від Українського Червоного Хреста, 3 від Ліги Українських Політичних В'язнів та ще один з якогось табору. З цілої французької зони тільки один д-р Кальба з містечка Ванген, я — один з Австрії, місцевих делегатів з Ашаффенбургу — 3 і на цілу решту Німеччини припадало 17 делегатів. З тієї кількості 33 делегатів за лістою голосувало 21, проти — 12.

Мудрий пропонує, щоб удруге голосувала вся заля і в той спосіб публічна українська опінія затвердила вибори умандатованих представників. На превелике диво, що його нічим не можу собі пояснити, випало фіяско: в залі понад 200 людей, переважно цікавих мешканців місцевого табору. Та коли прийшлося голосувати, тільки 59 підняли руки, решта мовчить. Рахують удруге і втретє — ні одного голосу більше, все 59.

Тим часом я відійшов у глибину залі і тут довідуся, що більшість прихвильних є проти Мудрого, за його польонофільську політику в часі т. зв. нормалізації польсько-українських відносин. Але бояться виступати. Ніхто не висуває контркандидата, нема ніякої іншої ініціативи. До того ще перед самим голосуванням увихалися поміж публікою якісь типи й пускали чутку, наче б то американські українці домагаються, щоб вибрати Мудрого, бо він був віцемаршалом польського союму в Варшаві і їм зручно буде на нього покликатися в своїх інтервенціях. До того ці ж “американці” мали загрозити, що коли Мудрий не буде обраний — вони відмовляться своєї допомоги українській еміграції в Європі.

Не один збився тим з пантелику й голосував за Мудрим. Але це зайвий раз доказує, що в суспільній дії рухливість та ініціатива дають половину виграшу. Якби в той час хтонебудь інший крім бандерівців виступив був з ініціативою, мав би всі шанси потягнути за собою публіку. На жаль, ніхто до того не додумався і перемога припала заслужено бандерівцям, як тим, що виявили себе найбільш здатними в даному моменті до керівництва.

Накінець дають делегатам підписувати протокол, чи скоріше короткий витяг з протоколу, що мав бути зложений у Головній Квартирі Альянтських Військ і проголошений у пресі. Відмовляюся підписати, бо протокол сфальшований. Він мабуть був, за большевицьким способом, приготований ще перед З'їздом, і в ньому написано, що голосували 141(!) делегатів і що Василя Мудрого обрано одноголосно Головою. В дійсності голосувало 33 і обрано його більшістю 21 на 12. Коли ця брехня буде проголошена в пресі, я та інші делегати подамо свої спростування. На наше домагання зазначено в протоколі, що Управа вибрана провізорично на час трьох місяців і до того часу повинна вона перевести

організацію усього німецького терену на схвалених сьогодні принципах і скликати новий, повноправний З'їзд виборними делегатами.

Година п'ята ранку. Докраю втомлені розходимося по кімнатах, одні з тріумфом, другі з гірким посмаком на душі, але всі вдоволені, що нарешті це скінчилося.

Несподіванкою мені було, що заступник Голови, проф. Михайло Ветухів підступив до мене під кінець нарад, щоб я, як "одинокий представник з Австрії", поїхав завтра разом з новообраним проводом ЦПУЕН скласти візиту "президентові" Андрієві Миколаєвичеві Лівичькому, що тут недалеко живе в одному з таборів. Відповідь дістав коротку: чому Провід ЦПУЕН вважає за відповідне їхати з чолобитнею до А. Лівичького, це не моя справа, хоч на те можуть різно задивлятися ті, що цей Провід вибирали. Мені дано мандат репрезентувати українців на з'їзді еміграції, а не їхати з коліноприклоненням до Андрія Лівичького.

Проф. Ветухів забив мені клина в голову. Невже ж дійшло до якогось порозуміння між бандерівцями і польонофілами? В Ашаффенбургу крутився представник унерівців д-р Олесіюк, тепер ця пропозиція...

Серед дуже мішаних вражень покидав я залю нарад. Зарисовувалися контури всеміграційної організації українців. Відкинувши набік усі таємні ходи, агітаційні маневри й закулісову гру — це був без сумніву позитив і великий крок наперед. Зі стану аморфного хаосу еміграційної маси викльовується якийсь суспільно-громадський провід. Але націоналістів у ньому нема.

Перед виїздом спинився я ще один день у Франкфурті, куди приїхав Голова ПУН і суспільно-громадський референт ПУН, інж. Бойдуник. Коротко здаючи звіт Голові ПУН з перебігу З'їзду і ширше

обговорюючи його два дні пізніше, на засіданні ПУН в Мюнхені, виловив я свої враження зо З'їзду:

1. Наша організація до З'їзду підготовлялася замало. Ми звертали увагу і зусилля на політичне порозуміння різних середовищ угорі, занедбуючи водночас таку кардинальну справу, як запевнення собі суспільної бази в громадських організаціях.

2. Ми не мали ясного погляду на те, як повинно організуватися українське життя на еміграції. Ані я, ані інші делегати не могли вийти з ніякою концепцією навіть у дискусійній формі, бо її просто не було. А не було не тому, що ми не потрапили б її висунути, тільки тому, що ми ці справи залишили поза сферою нашої уваги.

3. Організаційно ми в підготові до З'їзду стояли нижче всякої критики. З'їзд пройшов під знаком хаосу й випадковости. Але якби ми виявили хоч дрібку зацікавлення та організаційного хисту, по-мимо всіх недоліків ми таки могли б бути домінуючою силою на З'їзді. Туди приїхали наші члени, як напр. відомий і заслужений націоналіст інж. Юрко Артюшенко, там найшлися і наші прихильники, що тільки в останній хвилі відшукали себе, випадково зустрівшись у залі нарад.

Пустивши в об'їзд одну людину на кілька тижнів перед З'їздом по різних таборах та осередках еміграції, ми без усякого сумніву були б змобілізували на З'їзді велику силу.

4. Помимо того, що в новообраній Управі бачимо людей різних політичних переконань, З'їзд мусимо розцінювати як фактичну перемогу бандерівської партії. На 12 членів Управи вони мають трьох своїх активних членів, у тому найважливіший тепер пост генерального секретаря, і двох т. зв. поплентачів. Крім того їхніми прихильниками обсажені

такі переважні пости, як Голови та Жіночої Референтки.

Не треба лякатися сказати, що ця перемога їм припала заслужено. Вони виявили найбільше організаційної ініціативи, вони перевели всю теоретичну й організаційну підготовку і тим мусіли за собою потягнути інших.

З наших помилок у тій справі, сказавши собі правду в очі й не цураючися критики самих себе, мусимо витягнути науку й то дуже швидко. Бо вже в найближчому часі слід сподіватися сильної бандерівської офензиви на всіх відтинках українського життя, веденої в опорі на вислід виборів до ЦПУЕН.

5. Якщо ми не отрясемося з апатії і з мрії про консолідацію української суспільности на її політичних верхах і замість того не візьмемося інтенсивно закріплювати себе організаційно в терені — ми можемо зникнути з українського життя, як творчий фактор, і бандерівщина залле, шапками закидає все українство.

6. Зайво нарікати на бандерівський терор чи неморальність у засобах політичної боротьби. Про все рішає перемога — хто переможе, той буде правий і за тим піде суспільність поволі чи поневолі. Шанси на перемогу в теперішній хвилі має не число, тільки оперативна якість і політична рухливість. Хто викаже більше ініціативи, за тим піде еміграційна маса.

В нас не стане сили на те, щоб опанувати цілий терен і всі осередки. Але ми можемо створити цитаделі, зразково зорганізовані і добре ведені, щоб стали атракційною силою для суспільности. А рівночасно вони стануть нашими суспільними й матеріальними базами в намаганні завести правопорядок в українському політичному житті.

На жаль усі перебували під гіпнозою перспек-

тиви добровільного порозуміння політичних партій та організацій і впорядкування усього життя декретами згори вниз, а не боротьбою знизу догори.

На превелику шкоду для українського націоналістичного руху, що її вже ніщо не зможе ані завернути ані направити, вітер часу ще й досі не розвіяв тих ілюзій.

РОЗДІЛ XXV.

НА ПРОЩАННЯ З ФОРАРЛЬБЕРГОМ

Господарські справи впорядковані. — Час подумати і про себе. — Нас обікрали. Переходжу жити до Лявтерах під Брегенцом. — Гаразди Голови Комітету. — Аноніми й погрози, лайки і наклепи. — Ревізії в фабриці Геммерле й арешти українців. — Горе з контрабандою! — Мюнхенські пляни розвіваються. — Дорога на Париж. — Моїм наступником — д-р Володимир Білинський з Чернівець. — Білянс цілорічної праці. — Творча роля Організації Українських Націоналістів. —

Домівка нашого Комітету в Брегенці переповнена, що ніде голки встромити, це — з'їхалися делегати від усіх українських організацій у Форарльбергу послухати мого звіту з Ашаффенбургу. Дивлюся на всі ті знайомі обличчя, перебігаю думкою останні місяці після війни, відколи ми почали тут будувати своє життя... Всі слухають пильно. Реферую об'єктивно, та не можу стриматися час від часу, щоб не перевести порівняння поміж тим, що в нас, і тим, що тільки твориться в Німеччині.

Пізно вночі розходимося з почуттям вдоволення, що там, де нас поставила доля, ми своє діло виконали ненайгірше. Тепер уже нема в нас несподіванок — життя пливе руслом, що його ми самі вижолобили, і поволі вдягається в плащ монотонії.

По стільки місяцях неспокою, непевности за всіх нас і за нашу організацію, є вже більше часу подумати і про себе самого. Задомовлюється в мене думка, щоб уже на когось іншого передати справи, коли нема вже небезпеки ані з-зовні ані з-внутра. Пів року був я гостем дома, приходив з'їсти щонебудь у поспіху і знову гнався то на засідання, то на збори чи інтервенції. Були хвилі нераз такі тяжкі, що нічого до горшка вложити не знайшлося. Коли інші влаштовувалися, як кому вигідніше, я неначе забув про себе і про свою родину. Спершу жили ми в барачку під лісом, потім перенеслися до фабричних забудовань Геммерле в дільниці Веппах. Серед того всього нас обікрали — вибили вікно в бараку й забрали постіль, килими та всячину, що її не було ще часу перенести на нове приміщення. Поліція й не дуже за злодіями шукала, казала, що їх між австрійцями нема, бо ніколи не було, щойно “авслендери” придбали їм ту благодать.

Нарешті під зиму вдалося мені найти дві кімнати в гостинниці “Під коником” у селі Лявтерах, зараз під Брегенцом, і там моя родина поволі приходила до себе.

В той час, коли основи нашого суспільного суспільного життя кріпнули з дня на день збірним нашим зусиллям і відданістю тих, що стояли в проводі, особисто приходилося нераз ковтати гіркої, найбільше від своїх таки людей. Приходили аноніми, з ординарною лайкою і з брутальними погрозами. Авже ж, розумна людина на аноніми не зважає, все таки прикро, коли за свою працю дістаєте таку заплату.

Найбільше лиха чинили ті, що або переходили до польського Комітету або приставали з поляками. Здавалось іноді, що вимазуючи болотом своїх людей, ці типи старалися заглушити власне сумління. Жінка одного судді, зрештою порядної і чесної

людини, тільки невдахи, не поминала нагоди, щоб не облити мене помями перед сусідами-поляками, мовляв, поляки добре знали, кого замикати до тюрми — це натяк на те, що за польських часів я був політичним в'язнем. Ще інша попалася в руки граничній охороні при переході зеленої границі. Знайшли в неї якусь контрабанду і заперли в холодну. Витягнути її вдалося мені тільки тому, що подав, наче б вона студіювала в Інсбруку і коли її не випустять, може втратити можливість студій. Зате була мені така дяка, що ходила по Форарльбергу, обмовляла мене й цілий Комітет та намовляла людей переходити до польського Комітету, бо коли вона сиділа у в'язниці — це було всього три дні — ніхто її не відвідав, а полякам у в'язниці їхній Комітет передав чоколяду й цукерки. Згадана вже давніше Марія Твердохліб -- зробила фальшивий донос на свого Голову в Геціс, Андрія Харака, а при тому й на мене, як Голову Української Делегатури, наче б ми зловживали своїм становищем при розділі харчових пачок. І так день за днем докидав якусь нову приємність з тієї бочки.

А вже найгірше допекли “паскарі”.¹⁾ Чорна торгівля цвіла всюди, може в нас ще найменше, бо не було таборів. Торгували всячиною, а найбільше харчами, бо край бідний, УНРРА нема і таки справді не було що їсти. Це була язва суспільности, що обдирала й обманювала своїх земляків, руйнувала громадян, безсердечно визискуючи, зокрема тих, що були менше зарадні і самі не вміли здобути харчів. А при цьому — це найбільші нахаби, безличні й безцеремонні люди, що найголосніше горлали і з найбільшими претенсіями до Комітету виступали. Пам'ятаю випадок, що глибоко сколихнув цілим нашим

¹⁾ Людина, що займається чорною торгівлею.

життям і міг фатально відбитися на всій українській громаді.

Прибігли до мене з мешкань Геммерле — французи оточили будинок, роблять ревізію й арештують

**Український відділ виставки народного мистецтва
в Фельдкірху, січень 1946, загальний вигляд.**

(З фотозбірки О. Максимова)

людей. Я сиджу за обідом, але схоплююся й біжу, це недалеко. Справді будинок оточений кордоном військової поліції, вантажать на авто якісь скрині й міхи, до середини пускають усіх, надвір — нікого. Всім порядкує недавно прибулий сотник “публічної безпеки”, мене уникає, тільки дає знак воякам, щоб мене не чіпали. Оказується, що поліція налетіла нагло, перетрясла всі кімнати й забрала майже всі приватні речі мешканцям. Заки я зорієнтувався й зібрав інформації, капітан зник, залишився тільки його секретар, цивільний француз, що працював у Дорнбірні ще за німецьких часів і тепер зали-

шився, мав там австрійську любку. Цей тип накинувся на мене з лайкою, вимахуючи якоюсь книжечкою. Дивлюся, і пізнаю, що це календарець на 1945 рік, виданий ще Українським Центральним Комітетом у Кракові чи вже в Відні, на його другій сторінці, зараз після наголовку, поміщена світлина Гітлера. Був це час, коли без Гітлера нікуди носа не просунути, достоменно, як пізніше в СРСР без Сталіна. На нещастя чоловік, якому належав календарець, забув про те, а при ревізії випадок кинув його в руки французького комуніста, що тепер хотів з того робити велику справу і прикрити Гітлером грабунок.

Зараз арештовано трьох людей з тої кімнати, забрано всілякого добра, що люди привезли з собою ще з України, як харчі, одяги, постіль, фотоапарати. Там жило кількох торгівців горілкою, що вели себе як у коршмі, шинкували горілку склянками, не тільки продаючи її пляшками. Хтось про те доніс, можливо, що була якась обсервація, може самі австрійці постаралися про те, досить того, що під претекстом боротьби з чорною торгівлею скривджено не “паскарів” — бо цей тип ніколи не потерпить — тільки невинних людей.

Господь один знає, як прикро відчувається Голова Комітету при інтервенціях у такій справі. Наперед — не хотіли зо мною говорити. Потім — накинулися, що українці, замість чесно заробляти на хліб, ідуть на чорну торгівлю й контрабанду, дезорганізують господарство в країні та деморалізують людей. Тяжко описати словами, скільки я зазнав тоді упокорення. Годинами вистоявав на коридорах, заки прийняли. При австрійських свідках, що ликували з утіхи, вислухував лайки й насміхів. Не обійшлося і без погроз. Все таки добився до того, що арештованих на другий день випущено, та речі пропали, як камінь у річку. Цивільний фран-

цуз відніс їх до коханки і прогуляв заки досягла його “рука справедливости”.

На тому справа не стала. Я порушив усі можливі пружини, інтервеніював у генерала на Форарльберг, їздив до генерала Бетуара в Інсбруку, командуючого цілою французькою окупацією в Австрії, терпеливо вистоював і, знаючи нащастя вже французькі звичаї, не давав відправити себе з нічим, коли казали прийти вдруге з меморіалом, бо ці меморіали завжди мав при собі готові. Десь якесь колісце урядової машини таки за справу зачепило, — одного дня розійшлася вістка, що сотника “публічної безпеки” арештовано, а разом з ним і цивільного гольтіпаку. Можна собі уявити мою сатисфакцію! З одного боку це піднесло мій авторитет в українців та в інших чужинців, що знали про цю справу, але з другого охолодило на деякий час мої взаємини з Військовим Правлінням. Правдоподібно цей арешт не був наслідком наших скарг. В почутті безкарності капітан розгулявся і скоріше чи пізніше мусіла йому поховзнутися нога, раз він став на слизьку стежку. З українців він перекинувся і на австрійців, а там вже не йшло про кілька фотоапаратів чи пляшок горілки. А вже при тій нагоді пришили і нашу справу.

Раз якось приїхав з Блюденцу молодий чоловік з проханням інтервеніювати за його наймолодшим братом, якого “з невідомих причин і зовсім невинно” замкнула французька поліція. Я відмовився, доки мені точно не буде з’ясована справа і сказана вся правда. На другий день приїжджає заплакана мати, просить рятувати дитину — хлопець не має ще навіть 16 літ. Отож то й підозріле, завіщо мали арештувати цього дівка? Обидвоє впевняють мене, що хлопець у нічому не винен, кленуться, на чому світ стоїть, що арештовано його або через непорозуміння, або на якийсь фальшивий донос.

Якийсь внутрішній голос увесь час відштовхував мене від тої справи, але жаль зробилося матері і я пішов.

Моя легітимація Делегата Суспільної Служби відкривала всі двері і за кілька хвилин я вже в шефа. Приймають мене ввічливо, записують справу і просять зайти на другий день. А коли зайшов удруге — повіяв зовсім інший вітер. Не тільки відмовився від усяких інформацій, ще й дивувався, що Делегат займається таким ділом, це дуже підозріле і він тим мусить ближче поцікавитися. І зацікавлений і занепокоєний пішов я до нашого опікуна, сотника Берtrandі.

— Пане сотнику, мабуть Суспільна Служба тільки в вашому ресорті поважається, деінде її нізащо не мають.

— Що вас наводить на таку думку?

— А от у “публічній безпеці” не хочуть зомною говорити, хоч покликаюся на свою виказку і на вас та на полк. Жерфаньйона.

Берtrandі почервонів, як буряк.

— Ходіть зомною.

Підходимо під кімнату “безпеки”.

— Заждіть хвилинку.

Минуло або й не минуло десять хвилин — вилітає Берtrandі, якби йому хто перцю під хвіст насипав.

— Забудьте, пане, про цю справу, це не для вас діло.

— Чому? Хіба маю я право бодай знати, як Делегат, про що йдеться.

— Такі речі до Суспільної Служби не належать. І краще буде, скільки разів вам доведеться щонебудь мати до нашої поліції, коли ви наперед зайдете до мене, заощадите тим багато і собі, і вашим людям, і нам, вашим приятелям.

Заходимо до ресторану і тут довідуюся про все. Поліція впала на слід міжнародної банди пачкарів, що оперували здовж швейцарської границі. Пачкували звідти годинники, сахарину, поштові значки

**Український відділ виставки народнього мистецтва
в Фельдкірху, січень 1946.**

(З фотозбірки О. Максимова)

і харчі, не тільки до Австрії, а й до Німеччини, Франції та Італії. Окремі члени шайки про себе не знали, пильнували своїх перехідних місць, служили здебільшого зв'язком, тут і там перепала їм якась дрібниця. До головних риб ще не дійшли, але вже в них на сліді. Одним з членів тієї банди був австрієць з Блюденцу, що жив недалеко границі. До нього вночі заносили пачкарі товар, звідти розходився він по Австрії. В техніці розвантаження магазинів послуговувалися малими хлопцями до цінніших речей, пацани не звертали на себе уваги поліції. Отож у якомусь зв'язку з тим австрієм мусіли стояти і мої "клієнти". Поліція зробила засідку в ха-

ті і зловила хлопця, що подавав на своє виправдання, наче б то його післав “якийсь чоловік” подивитися, чи власник хати є вдома. Цей “якийсь чоловік” був ніхто інший, тільки рідний брат хлопчини. І знав про те він, знала і його мати, але передо мною за-таїли і не тільки собі в той спосіб нічого не помогли, а ще й замкнули дорогу до інтервенцій на майбутнє.

Такі справи були на денному порядку. В куті, де збігалися три границі — швейцарська, німецька й австрійська — було жировище контрабанди, що збивала на тому величезні гроші. Багато наших людей вплелося в її сіті, найбільше при торгівлі сахариною, мусіли зате дорого платити. На еміграцію вийшли не самі тільки чесні люди і не з самих тільки політичних причин. Не бракувало всякого збро-ду, що пішов у світ з авантурницького гону і давав тепер упуст своїм інстинктам. А трохи гнала на те людей біда, бо з чого жити і як заробити?

Членство в Суспільній Службі було добровіль-не, але коли хтось зголосився і виказався прина-лежністю до української національної групи, не можна було його відкинути. До Комітету могли ми прийняти, — або й ні, могли виключити, а тут обо-в'язувала засада, що кожен чужинець — до своєї групи, чи бажаний він чи ні. Українці мали славу доброї групи і кожен туди пер, дарма, що неодного ми самі прогнали б під три чорти. Це так само, як з громадянством держави: будь він злодій чи вбив-ник, його можете саджати в тюрму, але позбавити громадянства нема сили.

Серед тих гараздів надійшов кінець 1945 року і я твердо рішився покинути вже Суспільну Службу та виїхати з Австрії. Найперше була в мене думка перенестися до Мюнхену, ближче до своїх друзів і ближче до центру українського життя. Взимку 1946 року я навіть залегалізувався вже в Мюнхені, знайшов мешкання, приголосився в поліції і в Уряді

Праці, дістав харчеві картки. Та десь у тому саме часі навідався до мене о. Сапрун, що якраз вернувся з Парижу, і намовив мене їхати до Франції. Дуже того хотіла моя дружина, а, як то кажуть, чоловік голова, а жінка — шия, — куди захоче, туди й оберне.

Суспільну Службу передав я на д-ра Володимира Білинського, молодого адвоката з Буковини. Знайти когось на моє місце не було так просто. Перш усього мусіла б це бути людина, що володіє французькою мовою, а далі, мусіла визнаватися в суспільно-організаційній праці, щоб мати повагу в своїх і здобути пошану в чужих. Число людей, що вміли по-французьки, смішно мале, не дуже й вибирати є з кого. Я спинився на д-рові Білинському і не мав причини ані я самий, ані ніхто інший, того жаліти. Найперше ми його притягнули ближче до нашого життя і посадили представником нашої Делегатури в Культурній Раді Суспільної Служби. Потім заступав він нас у всяких Комісіях, принагідних і постійних аж доки до нього трохи не звикли, тоді й виступив я зо своєю пропозицією. Була це людина культурна й обов'язкова, провадив Суспільну Службу в нас аж до свого виїзду в Австралію.

Мені закидали, що я фаворизую буковинців. Щоправда, на дні душі в мене є якийсь сантимент до Буковини й буковинців. Буковина й Покуття — сусіди собі, від нас давніше ходили до гімназії в Чернівцях, а звідти приїжджали до Коломиї. Мій вітчим, з яким мені довелося прожити довше, як з рідним батьком, походив з Буковини, тому й знайомих буковинців у мене немало. А ще й тому мав я до них довір'я, що майже всі вони залишилися вірні присязі Організації Українських Націоналістів у переломових днях 1940 року. І ще далі, трагічна епопея буковинського походу на Київ у 1941 році ще й досі в мене перед очима.

Та незалежно від того, садинокі, що с'як-так володіли французькою мовою, були буковинці, і чи це комусь подобалося, чи ні, хтось з них на моє місце мусів прийти. Прийшов д-р Білинський, 26 лютого 1946 року, точно рік після того, коли я причалив до Форарльбергу.

Тільки один рік, але скільки в ньому життя, скільки подій, скільки змін! Білянс того року замикали ми добре. Було певне, що примусової репатріації вже не буде. Проблискувала вже надія, що вся маса еміграції не залишиться довго в Німеччині й Австрії, кудись виїде, може не скоро ще, але виїде напевно. Часи тривоги і непевности минули.

Українська громада в Форарльбергу була вже підготована до дальшої своєї долі. Ми мали свою міцну організацію, Українську Делегатуру Суспільної Служби Переселенців, визнану французькою й австрійською владами, наше існування, як самотійної національної групи, було запевнене. Ми мали в резерві Братство св. Андрея та Об'єднання Українців у Форарльбергу, що пізніше перейняло ролю контрольного суспільного чинника. Ми вибороли собі пошану до нашого українського імени, до нашої національності, до нашого народу. Ми мали забезпечені фінансові засоби для організації щонайменше на два роки наперед. Культурне життя, в таких рамах, як це там було можливе, росло буйно. А надівсе — у Форарльбергу був мир, внутрішній український мир, в якому не було місця на моральний і фізичний терор, на ривалізацію політичних угруповань, що деморалізувала суспільність.

Це був вислід збірної нашої праці і прийнятого правильного, органічного методу росту суспільної організації — знизу догори. Але і моя скромна особа заважила тут немало: пішов на те рік мого життя, праці й труду спершу на пості Голови найбільшого Місцевого Комітету — в Дорнбірні, — потім

Голови Крайового Комітету, накінець Українського Національного Делегата в Суспільній Службі. Коли тепер вертаюся думкою в ті часи, аналізу причин

**Комітет виставки українського народного мистецтва
в Брегенці. Стоїть посередині — дир. Іван Білоус, Голова
Об'єднання Українців Тиролю й Форарльбергу,
Відділ Форарльберг.**

(З фотозбірки дир. Івана Білоуса)

нашого успіху утверджує мене, що причини ці були такі:

1. Наш нарід, помимо своєї анархічної вдачі в історичному минулому, має організаційний хист. У хвилях небезпеки забуває він на те, що його ділить, шукає того, що нас лучить. Це проявило себе і в Форарльбергу — спонтанно творилися наші організації, а дисципліна в них, у перших початках, коли ще висіло над нами марево репатріації, була зразкова.

До деякої міри це розвіває чорні думки на майбутнє...

Однаке такі самі передумови були і в інших околицях, і в Німеччині, та не привели до таких самих наслідків, отже мусіло в нас бути ще щось додатково, а з того на першому місці —

2. Органічний ріст суспільної організації. Вона творилася в нас так, що найперше постали організації льокальні, закріпилися і потім творили свою надбудову. В Німеччині переважно навпаки: найперше поставали диспозиційні осередки й центральні, подумані на цілий терен організації, а потім росли їхні Відділи чи Філії.

3. Надзвичайно допомогло моє знання французької мови, це дало мені змогу від перших днів нав'язати безпосередній контакт з французами і добиватися від них концесій, що їх пізніше незручно вже завертати. Хоч як недосконало говорив я по-французьки, все таки це звільняло мене від приявности австрійських перекладачів, давало змогу полагоджувати багато справ без свідків, у чотири очі і без штивної урядової формалістики. Я не мусів ждати на авдієнції в урядах, ловив французьких старшин на вулиці чи в ресторані і підготував тим способом неодне важливе рішення. Це було одною з дуже важних причин, чому мене визнали представником української національної групи, а вслід за тим і саму національну групу.

4. Але найважливіше — за мною стояла Організація Українських Націоналістів. Вона дала мені в опору три найважливіші речі:

а) людей до співпраці. Поминаючи це, як формувалися всякі Управи, Комісії і т. п. персональні склади органів суспільного діяння в Форральберіу, хребтом всієї суспільної дії були мої співпрацівники з Організації Українських Націоналістів. Вони опрацьовували суспільну опінію, виконували всяку ро-

боту від найпростішої до найскладнішої, пильнували загрожених місць і готові були, в разі потреби, звести бій на всякому відтинку і всякими способами. Такі люди, як д-р Володимир Михайлів, Онуфрій Максимів, Теофіль Бак-Бойчук, Богдан Зорич, Ярослав Гайвас, Мирослав Роговський, д-р Ярослав Миндюк, д-р Никифор Гірняк, Петро Криштофович і багато інших були нашою націоналістичною гвардією, що на своїх плечах винесла тягар суспільної праці.

б) суспільно-політичний авторитет. Не був я людиною зовсім невідомою, що нагло виринула з гущавини нашої суспільности. Всякому відомо було, з якого я вийшов середовища і в якому світі ідей зростав. І коли я знайшовся на верху нашої суспільної драбини, разом з мною приходила до голосу Організація Українських Націоналістів. Хоч не надуживала вона цього свого голосу, старалася тримати себе в тіні, давати місце й нагоду всім творчим одиницям виявляти себе і спільно працювати для спільного нашого добра — тим не менше не могло бути тайною, що суспільне життя стояло під впливом українського націоналістичного руху.

в) віру й витривалість. Скільки разів червяк зневіри закрадався в душу або руки опадали в знесиленні — на допомогу ставала свідомість обов'язку супроти ОУН.

На тому маленькому клаптику землі, коли минуле лежало вже в руїнах, а непевне майбутнє ще тільки рисувалося на далеких обріях, Організація Українських Націоналістів добре виконала своє завдання: на кожному місці і за всяких умов служити українській нації.

По стільки роках — ми розкидані по всіх континентах. Але я певний, що коли б усім нам довелося читати ці рядки, ми погодилися б на одному: помимо різниць політичних переконань у нас на-

ладналася співпраця в суспільності на базі двох засадничих речей:

а) спільної всім нам мети — добра і слави української нації,

б) взаємної пошани до себе.

Ми в принципі відкинули засаду опори в суспільності через т. зв. поплентачів, як це широко розгорнулося в нашому близькому сусідстві, в таборах Німеччини. Невже ж тільки запереченням чужих політичних поглядів з одної і моральним самопониженням з другої сторони можна дійти до ладу в суспільності? Наш досвід у Форарльбергу доказав, що в керуванні суспільністю можна обійтися без намордника і морального терору. І тільки тоді можна з неї видобути всі творчі сили...

Надворі весна в розцвіті, долина Райну тоне в яблуневих садках, на горах ще білють сніги. Як перед роком. Та тільки тепер ми прощаємося з Форарльбергом, розстаємося назавжди з тією гарною закутиною землі.

Стою на пероні залізничної станції в Ліндаві і дивлюся на південь, на гори Форарльбергу. Ще хвиля і на станцію заїде поїзд з Брегенцу, на закруті над озером видно вже дим паровоза. Там моя дружина і син Юрко, у Ліндаві наш стрічний пункт, з'їжджаємося: я з Мюнхену, вони з Брегенцу. Ще кілька годин і переступимо поріг у новий, незнаний світ. Перед нами шлях на Париж...

ПОКАЗНИК ІМЕН

- АЙЗЕНГОВЕР Двайт, ген. — 91, 208
АЛЬБРЕХТ, д-р — 48, 62
АНДЕРС, ген. — 120, 127, 146
АРТЮШЕНКО Юрій, інж. — 349
БАГРИНІВСЬКИЙ Микола, адвокат — 336
БАГРЯНИЙ Іван — 320, 322
БАК Теофіль — 221, 222, 237, 301, 329, 332, 365
БАЛІУНАС, д-р — 274, 281
БАНДЕРА Степан — 45
БАРАНОВСЬКА Нұся — 19, 20, 209
БАТЬКО (Бак Теофіль) — 332
БЕРТРАНДІ, сотник — 264, 270, 276, 300, 358
БЕТУАР, ген. — 357
БЖЕСЬКИЙ Роман — 182, 188, 189, 190, 191, 198, 200, 201, 204
БІГУН Микола — 205, 209, 333, 340
БІЗАНЦ Альфред, полк. — 14
БІЛЕЦЬКА ЮЛІЯ — 222, 283
БІЛЕЦЬКИЙ Володимир, д-р — 222
БІЛИК, учитель — 306
БІЛИНСЬКИЙ, інж. — 226
БІЛИНСЬКИЙ Володимир, д-р — 222, 254, 269, 283, 304, 352,
361, 362
БІЛОВУС Володимир — 283
БІЛОУС Іван, дир. — 5, 197, 222, 223, 242, 254, 269, 275, 283, 291,
297, 327, 363
БІЛОУС Олена — 222
БЛАВАЦЬКИЙ Володимир — 136, 139, 140, 142, 222, 223, 224, 234,
237, 238, 239, 241, 243, 255, 268, 276
БОДНАР Юрій, о. — 224, 318
БОЖИК Володимир — 220

БОЙДУНИК Йосип, інж. — 11, 13, 45, 210, 333, 348
 БОЛЮХ Василь, посол — 87, 103, 134, 151, 152, 154, 155, 184, 215,
 220, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 270, 277
 БОРИС — 142
 БОРКОВСЬКИЙ Роман — 180, 181, 182
 БОРОДАЧ, мгр. — 225, 321
 БУКШОВАНИЙ, інж. — 317
 БУЛЬБА, отаман — 39, 46
 БУРКГАРДТ Освальд (Юрій Клен) — 143
 БУРДЯК Михайло — 219
 ВАССИЯН Юліян, д-р — 45, 333
 БАТАМАНЮК Остап, мгр. — 68, 107
 ВЕНДТ Отто — 43, 44, 45
 ВЕСЕЛИЙ — 198
 ВЕТУХІВ Михайло, проф. — 328, 346, 348
 ВИТВИЦЬКИЙ Василь, д-р — 107, 121, 138, 142, 143
 ВИТВИЦЬКИЙ Степан, д-р — 345, 346
 ВІТОС Вінцентій — 254
 ВЛАСОВ, ген. — 39, 167
 ВОЙЦЕХОВСЬКИЙ — 130, 131, 132, 134, 266, 271, 281, 290, 291,
 293, 299
 ВОРОБЕЦЬ, д-р — 202, 346
 ВОЯКОВСЬКИЙ Микола, о. — 315
 ГАґЕР, гавптман, — 36
 ГАґЕР, крайсгавптман, — 41, 45, 49, 50
 ГАЄЦЬКИЙ Андрій, д-р — 326
 ГАЙВАС Ярослав — 13, 14, 85, 108
 ГАЛАЙЧУК Богдан, д-р — 226, 232, 233, 234, 235, 238, 239
 ГАНКЕВИЧ Лев, д-р — 333, 339, 340
 ГЕРАСИМЧУК, о. — 315
 ГІЛЬБЕ, бавфірер — 60, 61, 63, 65, 71, 72, 73, 74, 77
 ГІМЛЕР Гайнріх — 106
 ГІРНЯК, о. — 302, 310, 314, 315, 316
 ГІРНЯК Йосип — 143
 ГІРНЯК Никифор, д-р — 235, 237, 241, 365
 ГІТЛЕР Адольф — 109, 205, 252, 356
 ГЛАДИЛОВИЧ Адольф, мгр. — 5, 50, 66, 89, 90, 115, 165, 219, 330

ГЛАДИЛОВИЧ Максим, мгр. — 5, 58, 126, 218, 219, 220
 ГНАТЮК Богдан, д-р, інж. — 221
 ГОЛОВКО, диригент, — 136, 141, 142
 ГОЛОД Роман, інж. — 102, 224
 ГОРДІЄНКО-РУДЕНКО Розалія — 189, 222
 ГОРОДОВЕНКО Нестор, диригент — 141
 ГОФЕР, гавляйтер — 48
 ГОГОЛЬКА, чех — 105
 ГОЙ Михайло — 283
 ГОЇВ Євген — 283
 ДАНИЛІВ Юрій — 214
 ДАЧИШИН Юрко, інж. — 51
 ДАШКЕВИЧ Роман, д-р — 145, 156, 226, 228, 234, 245
 ДЕВОССЕР Михайло, інж. — 126, 220
 ДЕ ГОЛЬ, ген. — 314
 ДЕ ЛЬ, ЕСТРАНЖ, сотник — 114
 ДЕНИСЕНКО Іван, маляр — 225
 ДЗЮБІНСЬКИЙ — 46
 ДЗЮБІНСЬКИЙ, агроном — 30
 ДИВНИЧ Юрій (інж. Юрко Лавриненко) — 95
 ДОБРОВОЛЬСЬКА (Гірнякова) — 143
 ДОБРЯНСЬКИЙ Роман, о. шамбелян — 325
 ДОЛЕНКО — 345
 ДОВГАЛЬ С. — 219
 ДОМБРОВЕЦЬКІ — 147, 148, 149, 150, 155
 ДОРОЖИНСЬКИЙ Микола — 10
 ДОРОШЕНКО Дмитро, проф. — 346
 ДРЕВНИЦЬКІ, сестри — 30
 ДЯЧЕНКО, п-ні — 220
 ЄЗЕРСЬКИЙ Костянтин — 11
 ЄНДИК Ростислав, д-р — 231
 ЄРЕМІЙ Михайло — 323
 ЄФРЕМОВ, полк. — 326
 ЖЕРФАНЬЙОН - де, полк. — 246, 264, 265, 267, 270, 275, 279,
 290, 295, 300, 358
 ЖДАНОВИЧ Олег — 182
 ЗАБАВСЬКИЙ Володимир — 10

ЗЕЛЕНИЙ Зенон, проф. — 102, 224
ЗЕЛЕНИЙ Ростислав, адвокат — 224, 241, 242
ЗЕЛЕНКО Костянтин — 216, 219
ЗЕЛЬОНКА — 150
ЗИБАЧИНСЬКИЙ Орест — 209
ЗОРИЧ Богдан — 5, 123, 225, 226, 232, 241, 285, 303, 365
ЗОРИЧ Ярослава — 236
ЙОРК — 290
ІГНАТ Остап — 228, 232, 240, 242, 245, 312, 314
ІЗВОЛЬСЬКА-КЕСЛЕР — 108, 117
ІЛґ, президент — 247, 254, 255, 256, 258
ІЛЬНИЦЬКИЙ Роман — 335, 339, 340, 341, 342, 346
ІННІЦЕР, кардинал — 315
КАЛЬБА, д-р — 341, 346
КАПУСТЯНСЬКИЙ Микола, ген. — 13, 129, 204, 205, 206
КАЧМАРСЬКИЙ Роман — 336
КВІСЛІНГ — 296
КВЯТКОВСЬКИЙ Деннс, д-р — 13
КЕСЛЕР-ІЗВОЛЬСЬКА — 108, 114, 116, 128, 132, 134
КІРСІМЕГІ, д-р — 114, 271, 281, 284, 293, 294
КЛЕН Юрій — 143, 304
КЛИМЖІВ, учитель — 72
КМЕТИК, ревізор — 198
КНИШ Зиновій — 309, 341
КОБЗАР Павло, адвокат — 86, 88, 98, 151, 255
КОВЧ Богдан — 107
КОЗАК Андрій, д-р — 284, 297
КОМАРОВ Іван, інж. — 220
КОНОВАЛЕЦЬ Євген, полк. — 308
КОРСУНСЬКИЙ Олександр, проф. — 205, 340
КОТИК Степан — 43, 44, 335
КОХАН Володимир — 29
КРАВЦІВ, інж. — 326
КРАВЦІВ Богдан — 219
КРИШТОФОВИЧ Петро — 222, 269, 277, 278, 280, 365
КУБІЙОВИЧ Володимир, проф., д-р — 49, 51, 95, 102, 103, 182,
186, 224, 231

КУЗЬМІНСЬКИЙ М., ген. — 254
 КУЛЬЧИЦЬКИЙ (з ДАФ) — 49
 КУЛЬЧИЦЬКИЙ Андрій — 220
 КУЛЬЧИЦЬКИЙ Володимир — 220
 КУРГАНСЬКИЙ Володимир, д-р — 171, 172, 173, 242, 287
 КУРИЛЯК Богдан — 227
 КУЦІЛЬ Роман, о. — 317
 КУШНІР, референт УЦК, — 102, 224
 ЛАВРИНЕНКО Юрко, інж. — 95, 96, 97, 98, 109, 136, 142, 143, 170,
 224, 225, 235, 237, 241, 303, 311, 325
 ЛАЗОРКО, дир. — 316
 ЛЕБЕДОВИЧ Іван, о. — 317, 318
 ЛЕВКОВИЧ (історик) — 220
 ЛИСЯК Павло, д-р — 339, 344, 345
 ЛИСЯК Роман, д-р — 284
 ЛИТВИН Лев, д-р — 130, 180
 ЛИТВИНИ, брати — 186
 ЛІВИЦЬКИЙ Андрій — 348
 ЛІПІНСЬКІ, студент — 73
 ЛУКАШЕВИЧ Йосип, о. — 315
 ЛУЦІВ А. — 219
 ЛУЦЬКИЙ Мирон — 44
 МАЄРЛЄ, муляр — 75
 МАЄРОВСЬКИЙ — 237
 МАКОВЕЦЬКИЙ Яків, д-р — 205, 206
 МАКОВСЬКИЙ — 271, 273, 274, 275, 281, 285, 296
 МАКОГІН Іван — 188, 193, 194, 213
 МАКСИМІВ Онуфрій — 5, 189, 191, 214, 221, 222, 223, 236, 269,
 279, 280, 355, 359, 365
 МАЛАНЧУК Роман — 85
 МАЛИЙ, поручник — 11
 МАЛЮЦА, бандурист — 219
 МАМОНТОВ — 130, 131, 132, 133, 134, 266
 МАМЧАК — 245
 МАРКІВ Микола, о. — 317, 318
 МАРТИНЕЦЬ Володимир, інж. — 13
 МАСЮКЕВИЧ Микола, д-р — 333

МАТЛА Зиновій — 341
МАТЛА-ДОРОШЕВИЧ Омелян — 326
МАЦЬКІВ Тимотай, д-р — 41
МЕЛЬНИК Андрій, полк. — 7, 15, 45
МЕЛЬНИК Кость — 10, 11, 12, 13, 209
МЕЛЬНИК Юрій, інж. — 220
МЕНДЕЛЮК Іван — 222, 223
МЕНДРУЛЬ, д-р — 195, 196
МИКИША Тарас — 136, 142, 143
МИНДЮК Ярослав, д-р — 229, 230, 233, 237, 284, 288, 365
МИХАЙЛЕНКО, інж. — 241
МИХАЙЛІВ Володимир, д-р — 5, 41, 47, 48, 51, 58, 85, 86, 88, 89,
91, 93, 98, 99, 107, 125, 141, 151, 216, 217, 241, 242,
247, 251, 253, 254, 283, 305, 217, 365
МИХАЙЛІВСЬКИЙ Теодор, д-р — 184, 233, 276, 308, 309, 317,
318
МІКОЛАЙЧИК, прем'єр — 156, 157
МІЛЯНИЧ Атанас, інж. — 335, 339, 343, 346
МІНОД, поручник — 228
МОДРИЦЬКИЙ Северин — 42
МОСЕНДЗ Леонід — 143, 304
МОШИНСЬКИЙ 283
МИДРИЙ Василь — 182, 185, 328, 333, 335, 338, 339, 342,
344, 345, 346, 347
МУЖ Василь, д-р — 225, 226
НИКОРОВИЧ Снльвестер — 219
НИЧАЙ Володимир, mgr. — 231
НОГА, суддя — 226
ОБРИЗАН Панас — 69
ОКСАНА (псевдо) — 89, 93, 95, 168
ОЛЕСІЮК, д-р — 339, 348
ОЛЬЖИЧ Олег — 7, 11, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 45, 182, 185
ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО, ген. — 198
ОРИЩУК Євген, інж. — 5, 280
ПАВЛИКОВСЬКА Ірина — 323, 343, 346
ПАЛАШЕВСЬКИЙ Володимир, адвокат — 226
ПЕЛЕНСЬКИЙ Євген Юлій, д-р — 19

ПЕРРІДОН Яків, о. мітрат — 185
 ПЕТЛЮРА Симон — 116, 205, 308
 ПОВХ Іван, проф. — 229
 ПОЛЯНСЬКИЙ Юрій, проф. — 40, 50
 ПОПАДИНЕЦЬ — 226
 ПОПАДЮК Володимир — 68, 69, 224
 ПОТІШКО, інж. — 346
 ПОЧАПСЬКИЙ Ярослав — 86, 88, 95, 98, 104, 107, 151, 164, 184
 ПРИЄДІТІС — 281
 ПРОКОПЕНКО Валентина — 238
 РАК Ярослав, mgr. — 346
 РЕВАЙ Юліан — 346
 РИБАКОВ — 169
 РІППЕРТ, поручник — 111, 147, 148, 149, 150, 151
 РОГОВСЬКА Марта — 304
 РОГОВСЬКИЙ Мирослав — 365
 РОЗГІН Іван, д-р, ректор — 205
 РОМАНЮК Леонід, інж. — 341, 342
 РОМБЕРГ Франц, фабрикант — 120, 126, 219
 РОМБЕРГ Франц Мартин — 216
 РОСЛЯК Михайло, д-р — 326
 РУДЕНКО-ГОРДІЄНКО Розалія — 222
 РУДКО Марія, mgr. — 229
 РУДНИЦЬКА Мілена — 226, 231, 234, 237, 239, 319, 322, 323, 324,
 343
 РУДНИЦЬКИЙ Антін — 324
 РУДНИЦЬКИЙ Володимир, д-р — 5, 183, 207, 226, 228, 233, 237,
 239, 241, 242, 245, 283, 305, 310, 316, 317, 318, 325
 РУДНИЦЬКИЙ-КЕДРИН Іван — 325
 САВОЙКА Любомир, інж. — 5, 88, 223, 225, 227
 САВОЙКА Оксана — 227
 САВЧАК, адвокат — 234
 САПРУН Северин, о. — 142, 226, 228, 232, 235, 247, 249, 253, 261,
 302, 305, 306, 307, 310, 312, 313, 314, 315, 316, 361
 САФІЯН — 156
 СВЕЖАВСЬКІ Казімерж — 29, 49, 296, 299
 СЕЛЕШКО Михайло, інж. — 45

СЕМЯНЧУК Ілько, інж. — 346
СЕРЕДИНСЬКИЙ Олександр, інж. — 220
СИЧ (полк. Роман Сүшко) — 12
СІНГАЛЕВИЧ — 222
СІЧОВИЙ Павло, інж. — 95, 98, 183
СМОДІЧ Янко, інж. — 218
СОКІЛ Марія — 324
СОКОЛИШИН Олександр, д-р — 225, 226, 285
СПОЛЬСЬКИЙ Ярослав, mgr. — 326
СТАЛІН Йосип — 109, 159, 356
СТАНКОВІЧ, д-р — 263, 271, 273, 274, 275, 276, 281, 290, 292,
294, 299, 300, 301
СТЕЦЕНКО — 326
СТРУК М., диригент — 191
СТРУЦІВ, п-ні — 229
СУХОВЕРСЬКИЙ Микола, д-р — 334
СУШКО Роман, полк. 10, 12, 14
ТВЕРДОХЛІБ Марія — 292, 354
ТИКТОР Іван — 182
ТІТО, маршал — 161, 276
ТОДТ, міністер — 67
ТОМКІВ Богдан, — 223, 239, 241, 242, 255, 268
ТОНІНІ — 72
ТРАЧ Володимир (Блавацький) — 142
ТУРКОТ Олексій — 95, 164
ТУРУШАНКО, інж. — 286
ТУРУШАНКО Олег — 225
ТШАН, єпископ — 305
УВЄРА Антін — 146, 147, 148, 151
УДОВИЧЕНКО, ген. — 129
ФАЄРЛЄ, інж. — 67
ФЕДЕВИЧ, купець — 155
ФІГОЛЬ Атанас, д-р — 49
ФРАНЦ (інж. Остап Чучкевич) — 11, 15
ХАРАК Андрій, дир. — 5, 161, 162, 225, 240, 291, 354
ХОМИШИНЕЦЬ, інж. — 156
ХОПТЯК, дир. — 240

ЧАБАН Ілля, адвокат — 219, 220
ЧИЖОВИЧ Степанія, інж. — 337
ЧИРОВСЬКИЙ, д-р — 229
ЧОРНОДОЛЬСЬКИЙ, проф. — 29
ЧУЧКЕВИЧ Остап, інж. — 11
ШВАРЦ, будівничий — 67, 165
ШВАРЦБАРТ — 116
ШВЕЦЬ Марія — 158, 174, 175
ШЕХ, о. канцлер — 305
ШКВАРОК, проф. — 283
ШКІЛЬНИК, суддя — 229
ШКІЛЬНИК Михайло, д-р — 29, 39
ШЛАПАК Степан, д-р — 226, 245, 260, 286
ШМАНДА Володимир — 220
ШМАНДА Роман — 220
ШМАНДА Тадей — 220
ШМЕЛЕВ, майор — 158, 173, 174, 175, 249
ШМІГЕЛЬСЬКИЙ — 158, 169
ШПЕР, міністер — 67
ШТЕНЬ Зенон — 219
ШУМЕЛДА Яків, д-р — 209
ЯМРОЗИК, інж. — 317
ЯРЕШКО, доцент — 233
ЯСІНЬЧУК Лев — 316
ЯШАН Василь, д-р — 5, 215, 229, 241, 242, 243, 244, 261, 308, 309,
315, 325.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	стор.
1. Автор у 1945 році	12
2. Моя дружина Реня і син Юрко	18
3. Містечко Мельк	23
4. Манастир Бенедиктинів у Мельку над Дунаєм	26
5. Група працівників уряду ляндрата в Мельку	31
6. Працівники податкового відділу уряду ляндрата в Мельку	43
7. Дорнбірн — місто садів у Форарльбергу	50
8. Українці в Дорнбірні ставлять собі житловий барак	58
9. Старовинний народний стрій жінок у Дорнбірні	66
10. Д-р Володимир Михайлів з дружиною перед гостинницею «Цур Травбе» в Дорнбірні	71
11. Ринок у Дорнбірні	81
12. Д-р Володимир Михайлів	91
13. Загальний вид міста Дорнбірну	99
14. Місто Фельдкірх у Форарльбергу	115
15. Містечко Ранквайль у Форарльбергу	123
16. Містечко Брегенцервальд у Форарльбергу	129
17. Вид на Форарльберг з льоту птиці	141
18. Василь Болюх, перший Голова Українського Комітету	154
19. Андрій Харак	162
20. Табір переміщених осіб у Ляндеку	165
21. Група українських ветеранів під бараками в Форкльостер	183
22. Хор «Думка» під диригентурою М. Струка	191
23. Іван Білоус	197
24. Д-р Володимир Рудницький	207

25. Мгр. Максим Гладилевич	218
26. Інж. Любомир Савойка	223
27. Богдан Зорич	232
28. Ярослава Зорич	236
29. Д-р Василь Яшан	244
30. На тлі форарльберзьких гір — група осіб	254
31. Президія Суспільної Служби Переселенців і Об'єднання Українців у Тиролю й Форарльбергу, Відділ Форарльберг	269
32. Група українців перед будинком Суспільної Служби	275
33. Управа й Мужі Довір'я Української Делегатури Суспільної Служби Переселенців у пізнішому періоді	283
34. Група українок на кравецькому курсі ІМКА	291
35. Група українців у Форарльбергу на прогулянці	297
36. З Йорданського походу в Брегенці	309
37. Свята Вечеря в Дорнбірні	317
38. Група українців на «Свяченім» у родини Климюків, Льохав	325
39. Місто Куфштайн у Тиролю	330
40. Український відділ виставки народнього мистецтва в Фельдкірху, загальний вигляд	355
41. Український відділ виставки народнього мистецтва в Фельдкірху	359
42. Комітет виставки українського народнього мистецтва в Брегенці	363

З М І С Т

Передмова	стор. 3
1 Розділ: Перед виїздом	7
2 Розділ: У колиці Австрії	21
3 Розділ: Благословенна «урядова клямка»	29
4 Розділ: Між Віднем і Берліном	39
5 Розділ: Манить швейцарська границя	47
6 Розділ: Мандруємо далі	54
7 Розділ: В цегельні	64
8 Розділ: Останні дні страху	75
9 Розділ: Перші кроки	85
10 Розділ: Український Комітет працює	95
11 Розділ: Хліб наш насущний... ..	108
12 Розділ: Між австрійською Сциллею і французькою Харибдою	120
13 Розділ: Культурна справа в Комітеті	136
14 Розділ: Польська атака відбита	145
15 Розділ: Репатріяція	158
16 Розділ: Не стільки світа, що в вікні	180
17 Розділ: Пішки до Мюнхену	188
18 Розділ: В мюнхенському муравлищі	202
19 Розділ: Творимо організаційну централю	215
20 Розділ: Задивилися на французів і забули про австрійців	247
21 Розділ: Суспільна Служба Переміщених Осіб	262
22 Розділ: Братство св. Андрея	302
23 Розділ: Об'єднання Українців у Тиролю і Форарльбергу	319
24 Розділ: З'їзд в Ашаффенбургу	328
25 Розділ: На прощання з Форарльбергом	352
Показник імен	367
Список ілюстрацій	376
Зміст	378

ПРАЦІ ТОГО САМОГО АВТОРА

(під власним або прибраним назвищем
Богдана Михайлюка)

І. Дрібні брошури:

- а) В серії «За що ми боремося? — Бібліотека Українського Націоналіста»:
1. Шануймо наше минуле, але не засмічуймо традиції, 1947
 2. Природа українського націоналізму, 1947
 3. Пояснення до Програми Організації Українських Націоналістів, 1947
 4. Міжнародне політичне положення та українська справа, 1948
 5. Організація Українських Націоналістів і Українська Національна Рада, 1948
- б) В серії «Політична Бібліотека Українського Націоналіста»:
1. Що таке політична еміграція і в чому її значення? 1953
 2. Які небезпеки грозять українській політичній еміграції і як з ними бореться ОУН? 1953
 3. ОУН — сумління нації, 1953
 4. Підривна робота большевиків у Канаді, 1953
 5. Перший листопад і український націоналізм, 1953

II. Публіцистика:

1. Справа Ярослава Барановського — Макара, Краків 1940
2. Сьогодні й завтра — думки націоналіста, Вінніпег 1950
3. Варшавський Договір у світлі націоналістичної критики, 1950
4. Бунт Бандери, На чужині 1950 (чотири видання)
5. Під знаком тривожного майбутнього — думки націоналіста, Чикаго 1951

III. Праці в збірниках і періодиках:

2. Винниченко — чи Петлюра? («Розбудова Держави», кварталник «Зарева» чч. 2 і 3 за 1953
3. Бойові дії ОУН на Західньо-Українських Землях у першому десятилітті її існування, (Збірник «Організації Українських Націоналістів 1929 — 1954», На чужині 1955)
4. Уривки з праці п. н. «Микола Міхновський — батько модерного українського націоналізму»:
 - а) Конституція України в проєкті «Української Народної Партії», («Самостійна Україна» чч. 9 — 12 за 1957 рік)
 - б) Військова діяльність Миколи Міхновського, («Самостійна Україна», ч. 3 — 5 за березень-травень 1958 року)
 - в) Микола Міхновський і вибори до IV Думи, («Самостійна Україна», ч. 3 — 5 за березень-травень 1958 року)

IV. Мемуаристика:

1. Дух, що тіло рве до бою... (Юліян Головінський, Крайовий Комендант УВО), Вінніпег 1951

2. Дрижить підземний гук, (спогади з 1930 і 1931 років у Галичині), Париж - Вінніпег 1953
3. На порозі невідомого, спогади з 1945 року, — перше видання — Париж 1955. Друге видання — Торонто 1963
4. Перед походом на Схід — спогади й матеріяли до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939 — 1941 роках, частини I. і II.
5. Розбрат — спогади й матеріяли до розколу в ОУН 1940 року
6. Б'є дванадцята — спогади й матеріяли до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941 року

V. Розповіді:

1. В яскині лева — українець у польському підпіллі, на підставі записок і матеріялів Тадея Гордона, Торонто 1958
2. За чужу справу, розповідь Михайла Козія з села Богданівка, повіт Скалат, його пригоди в большевицькому полоні й у польській армії генерала Андерса, перше видання — Париж, 1958, друге видання — Чикаго 1961
3. Говорить Підгір'я, розповідь Володимира Мокловича, колишнього бойового референта Окружної Команди УВО в Станиславівщині, Чикаго 1958
4. Голос з підпілля, розповідь Кривоноса, Торонто 1961

VI. Інші праці:

1. Устрій ОУН — порівняльна студія, Буенос Айрес — Вінніпег 1952
2. Історія української політичної думки до кінця XVIII століття, популярний нарис, Париж-Вінніпег 1952

3. У тристаріччя Переяславського Договору (1654 — 1955), Торонто 1954

VII. Переклади:

Арнольд Тойнбі: Світ і Захід, («Українське Слово», Париж, чч. 698 - 708 за 1955 рік.)

VIII. Зредаговані збірники:

1. Календар «Нового Шляху» на 1951 рік, Вінніпег
2. Календар «Нового Шляху» на 1952 рік, Вінніпег
3. Срібна сурма, спогади й матеріали до діяння Української Військової Організації, збірник ч. 1., Торонто 1962
4. «Над Прутом у лузі...» (Коломия в спогадах), Торонто 1962

IX. В підготові:

1. Справа Східніх Торгів у Львові
2. Срібна сурма, спогади й матеріали до діяння УВО й ОУН, збірник ч. 2.
3. Під синім небом Покуття — збірник статей і матеріалів.

